

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ЦЕНТР ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ
ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ**

УДК 930(477)

**РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Збірник наукових статей/
Головний редактор В.Смолій. — Вип. 3. — К.: Інститут історії
України НАН України, 2009. — 300 с.**

Збірник присвячений висвітленню міждисциплінарних підходів до осмислення теоретико-методологічних проблем регіональної історії, пошуку сучасних стратегій дослідження соціокультурних та геополітичних аспектів вітчизняної локальної історії, історичної урбаністики та історії прикордоння.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації. Серія КВ № 14290-3261Р, видане 09.07.2008 р.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку фахових видань України з історичних наук.

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою редакційної колегії. Відповідальність за точність цитувань несе Автор.

Адреса редакції: 01001, м.Київ, вул. Грушевського, 4, к.516, тел. 279 18 18.
E-mail: Region@history.org.ua

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Випуск 3

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ,
доктор історичних наук,
академік НАН України —
головний редактор

ЯРОСЛАВА ВЕРМЕНИЧ,
доктор історичних наук —
відповідальний редактор

Олександр Андрощук (відповідальний секретар) —
кандидат історичних наук (Київ)

Ірина Колесник — доктор історичних наук, професор (Київ)

Станіслав Кульчицький — доктор історичних наук, професор (Київ)

Микола Литвин — доктор історичних наук, професор (Львів)

Сергій Маловічко — доктор історичних наук (Москва)

Олександр Реєнт — доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Ростислав Сосса — доктор географічних наук (Київ)

Олександр Удод — доктор історичних наук, професор (Київ)

Валентина Шандра — доктор історичних наук (Київ)

Київ
2009

ЗМІСТ

Розділ 1

Теоретико-методологічні проблеми регіональної історії

- 9**   **Верменич Ярослава** (Київ)
Локальні рівні сучасного історичного пізнання:
спроба типологізації
- 41**   **Чорновол Ігор** (Львів)
Теорія компаративних фронтирів
- 67**   **Нагорна Лариса** (Київ)
Центр як категорія історичної регіоналістики
- 85**   **Рыженко Валентина** (Омск)
Исследователь в современном междисциплинарном
пространстве: возможности изучения образов
и пространства города советской эпохи
- 113**   **Павлов Олександр** (Одеса)
Сільські території: теоретико-методологічні засади
дослідження

Розділ 2

Проблеми регіоналізму та локалізму в науковому дискурсі

- 135**   **Кульчицький Станіслав** (Київ)
Входження Криму до складу України
- 155**   **Мареш Тереза** (Польща, Быдгощ)
«Можно ли стремление к глобальности совместить
с возрождением регионализма?»

Розділ 3
Ретроспективне дослідження
територіального устрою

- Чухліб Тарас (Київ) 167**
- Територія та кордони правобережного
Українського гетьманату
- Шандра Валентина (Київ) 191**
- «Губернии на особых правах
и привилегиях состоящие...»
як політичний проект
- Романцов Олександр (Київ) 205**
- Практика унормування правового статусу
військових губернаторів у Російській імперії
(кінець XVIII — початок XIX ст.)
- Бойко Олена (Київ) 217**
- Територія, кордони
і адміністративно-територіальний поділ
Української Держави
гетьмана П. Скоропадського (1918)
- Кривобок Олександр (Одеса) 233**
- Територіальні зв'язки
як чинник формування
партійно-політичної
і адміністративної мережі
на півночі Лівобережної України
(початок XX ст.)

Розділ 4 Історична урбаністика

- 249** *Журба Олег, Портнова Тат'яна, Чернов Евгений* (Днепропетровск)
Еще раз о начале времени URBIS (датировка начала Города как проблема исторической урбанистики)
- 261** *Бабюх Віталій* (Казань)
Методологічні критерії та принципи датування виникнення міст
- 273** *Бушин Віктор* (Дніпропетровськ)
До питання про функціональну типологію південно-українських повітових міст кінця XVIII — початку XX століття
- 287** *Долинська Мар'яна* (Львів)
Елементи просторової локації на Краківському передмісті пізньосередньовічного Львова
- 298** **Відомості про авторів**

Розділ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Верменич Ярослава (Київ)

**Локальні рівні сучасного
історичного пізнання:
спроба типологізації**

Чорновол Ігор (Львів)

Теорія компаративних фронтирів

Нагорна Лариса (Київ)

Центр як категорія історичної регіоналістики

Рыженко Валентина (Омск)

**Исследователь в современном
междисциплинарном пространстве:
возможности изучения образов
и пространства города советской эпохи**

Павлов Олександр (Одеса)

**Сільські території:
теоретико-методологічні засади дослідження**

Ярослава Верменич

**ЛОКАЛЬНІ РІВНІ СУЧАСНОГО
ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ:
СПРОБА ТИПОЛОГІЗАЦІЇ**

Глобалізаційні процеси, які потягнули за собою необхідність нового погляду на співвідношення глобального і локального, радикально змінюють основоположні парадигми історичного знання. Подієва історія, сфокусована навколо політичних ситуацій, переважно у крайнознавчому контексті, дедалі більше демонструє вичерпаність власних евристичних можливостей. Протиборство держав і їх тимчасові альянси, створення імперій і їхній крах, боротьба націй і національних груп за своє «місце під сонцем» — все те, що становило зміст політичної історії XIX–XX століть, вже багатократно описане. Виявилося, однак, що потаємні пружини найглибшого конфлікту — між цінністю людського життя і готовністю «сильних світу цього» без вагань посягнути на неї — історіографічним рефлексіям не підвладні. Історичні метанаративи не містять переконливих пояснень того, чому попри переважання у світі сил, що прагнуть миру, спокою і законності, у ньому так часто торжествують демони зла й насильства.

Наблизити істориків до цієї розгадки здатне, як виявилось, переосмислення ролі простору і просторових чинників у житті соціумів. Не секрет, що в системі «час — простір», де обидві її частини найтісніше взаємопов'язані, простору довго «не щастило», і не лише в історичних дослідженнях. Час із притаманними йому властивостями тривалості, ритмічності, модусності (переходу певних рис минулого у теперішнє) приваблював дослідників значно більше, ніж безмовний «простір». Хоча достовірні відповіді на запитання «що й коли відбувалося» неможливо дістати без з'ясування обставин «де й чому». При цьому у другому випадку «чиста фактографія» допомагає значно меншою мірою; без географічного й соціологічного інструментарію тут обійтися неможливо. Не випадково з-поміж допоміжних історичних дисциплін чи не першою сформувалася історична географія.

Хронічна неувага до проблем простору і спрощені, здебільшого ілюстративні підходи до історії «місць» мають, окрім суто когнітивних, і політичні пояснення. Кожен політичний режим прискіпливо оберігає і свою територіальну цілісність, і свої владні прерогативи, і тому інстинктивно побоюється негативного впливу підвищеного інтересу до локальності на суспільні умонастрої. Будь-який акцент на локальній специфічності може породжувати певні відцентрові

тенденції, і не в останню чергу внаслідок цього в Радянському Союзі виразно заохочувався класовий і галузевий, а не територіальний ракурс соціогуманітарних досліджень. І лише розпад СРСР, що супроводився кардинальними політичними й соціальними зрушеннями, змусив науковців новопосталих держав всерйоз зайнятися проблемами територій і локалітетів.

Нині уже можна говорити про те, що і у світовій, і у вітчизняній соціогуманітаристиці на рубежі тисячоліть відбулися такі масштабні пізнавальні «зсуви», які істотно змінили ракурс досліджень як загальної, так і місцевої історії. Альтернативою традиційним «нарративістським» підходам, ґрунтованим на подієвій, переважно політичній історії (traditional empirical history, conventional national history) став бурхливий розвиток соціальної історії, яка відшукувала в системі історичного пізнання ніші для спеціального дослідження соціальних страт, гендерних проблем, расових та інших меншин.

З т.зв. антропологічним поворотом у науковому пізнанні пов'язують логічне завершення доби модернізму в історичних дослідженнях. Дедалі більше обличчя історичної науки визначає налаштованість на поліваріантність — із підвищеним інтересом до людини в її соціальному оточенні, збагаченням методологічного тезаурусу соціологічними підходами, квантитативними методами, мікроісторичним та просопографічним аналізом. Водночас ознакою «нової наукової революції» став підвищений інтерес до інтелектуальних практик, який супроводився загальною культурологізацією знання і появою постмодернізму. Дисциплінарна інтелектуальна історія виявила претензію на поглинення історії ідей, наукових революцій, релігійних віровчень тощо, зосередивши увагу на формуванні історичної свідомості і дослідженні духовного простору. Глобалізаційні процеси стимулювали посилену увагу істориків до «наднаціональних» явищ — світових воєн, міграцій, міжцивілізаційних контактів. На цій основі сформувався науковий напрям, який позиціонує себе як нова глобальна історія або історична глобалістика.

Глобалізація, глибинною суттю якої є перетворення людства в єдину структурно-функціональну систему, виявилася, однак, настільки багатоаспектною й поліфонічною, що стимулювала не лише інтеграційні, але й диверсифікаційні та відцентрові процеси. Якоюсь мірою стихійно, а ще більше усвідомлено людство чинить опір загальній уніфікації, і на цьому фоні істотно зростає значення локалізму як способу життя й системи мислення. Не випадковою у цьому контексті стала поява термінів «глокалізація» і «фрагмеграція» — глобалізація й локалізація виявилися взаємопереплетеними так само тісно, як інтеграція і фрагментація. Значення просторового чинника у суспільному житті значно зростає, а це означає, що і науковий інтерес до явищ територіальності й локалізму матиме постійну тенденцію до поглиблення.

Оновлення методологічного арсеналу історичної науки, свідками (і до якоїсь міри учасниками) якого ми стали на рубежі XX і XXI століть, висуває на перший план проблему міждисциплінарності й дисциплінарних меж, співвідношення антропоцентричних, нарративістських, психоісторичних, мікроісторичних парадигм. З соціологічним, антропологічним (культурним), лінгвістичним та іншими «поворотами» та постмодерністськими «викликами» пов'язують необхідність переформування дисциплінарної структури історичної науки, переосмислення теоретико-методологічних засад, понятійного тезаурусу, ієрархії субдисциплін і окремих відгалужень історичного знання. Збагачення підходів, як це завжди буває, потягнуло за собою і певні ускладнення. Думки про «важкі часи» для історичного пізнання, про «глибоку кризу епістемологічних основ історичної науки», постійно присутні в сучасному науковому дискурсі, підкріплюються гострими дискусіями між істориками-теоретиками і «фактографічними релятивістами»¹.

За умов, коли історія є гострою зброєю у політичній боротьбі, а створені на основі просторової дистанційованості й відчуженості історичні міфи претендують на роль «символу віри», особливо актуальним є завдання чіткого окреслення категоріальних просторів і наукових полів сучасного історичного знання. Очевидно, що проблема розмежування інтелектуальних «ніш» повинна розв'язуватися на базі осмислення як глибоко закорінених традицій світового і вітчизняного історієписання, так і всього неозорого масиву сучасних дискурсивних практик.

Для дослідників, що працюють у сфері місцевої історії, кінець XX і початок XXI ст. виявилися часом напружених пошуків нових моделей осмислення співвідношення цілого й частини, центру й периферії, регіонального й локального. Традиційні уявлення про рамки краєзнавства як найбільш прийняттого масштабу узагальнення явищ місцевої історії розхитувалися в міру того, як зростав інтерес до історичного регіонаознавства, нової локальної історії, оновленої урбаністики, мікроісторії тощо. З'явилася потреба у вибудові певної ієрархії наукових знань про простір і територію, про співвідношення глобального, регіонального, локального у розвитку людства. А це означає, що ті описові підходи, на яких базувалися наукові знання про простір упродовж XIX і першої половини XX ст., дедалі більше поступатимуться місцем теоретичним і методологічним.

В числі тих проблем взаємодії часу і простору, які потребують переосмислення у контексті глобалізації, відомий соціолог, професор Массачусетського технологічного інституту Б. Мазліш першочерговою вважає саме проблему співвідношення глобального і локального. «Локальне» і «глобальне» завжди конкурували між собою й нині потенційно протистоять одне одному. З врахуванням зрушень, що від-

¹ Див., напр.: *Стельмах С.* Теорія історії Рейнгарта Козеллека: традиції та інновації освоєння світу історії // *Ейдос*. — Вип.2. — Ч.1. — К., 2006. — С. 68–86.

буваються у часі і в просторі, їхнє співвідношення, їхню нову роль слід переосмислити². Це переосмислення уявляється Мазлишу настільки складним і відповідальним з філософського і соціологічного погляду, що перетворюється у основоположне завдання нашого часу. Адже там, де сильніша універсальність, сильніша і тяга до глобального. Але багато хто вбачає у наступі глобалізації небезпеку витіснення на периферію суспільної свідомості того локального, що пов'язане із «відчуттям батьківщини» і є фундаментом націєбудівництва. Ситуація ускладнюється тим, що кордони понять «глобальне» й «локальне» розмиваються.

Як і слід було чекати, першим етапом на шляху переосмислення співвідношення глобального і локального стало концептуальне оформлення регіоналістики як окремої субдисципліни з міждисциплінарним статусом та її історичної складової. Упродовж кінця ХХ і першого десятиріччя ХХІ століття історична регіоналістика конституювалася у вигляді окремого наукового напрямку у сфері історичних наук, зайнятого «пізнанням діалектики частини — цілого — цілісності стосовно розгортання історії у просторі»³. Відтоді, як регіони, регіоноутворюючі маркери, центр-периферійні відносини, проблеми адміністративно-територіального поділу стали самостійними об'єктами наукового аналізу, палітра історичного пізнання значно збагатилася. У такий спосіб прориву було досягнуто на мезорівні наукового пошуку, проміжному між національним і локальним. Тепер належить зробити другий крок — концептуалізувати локалізм як систему методів історичних досліджень, максимально наближених до людини у середовищі її проживання. Це завдання є тим більш важливим, що локальна самосвідомість, у тому числі і в українських умовах, виявляє себе більш активно, ніж регіональна.

Якщо говорити про вітчизняний досвід дослідження процесів локалізації і впливу локальних чинників на процеси самовизначення країни у часі і просторі, то тут певні напрацювання уже здійснені у рамках Центру теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. Обґрунтовано роль і місце історичної регіоналістики у процесах соціального пізнання, простежено у теоретичному й історичному вимірі еволюцію адміністративно-територіального устрою України, з'ясовано основні підвалини, на яких має ґрунтуватися оновлення урбаністики. Побачили світ два випуски щорічника «Регіональна історія України». Як нам уявляється, цей фундамент дає змогу перейти на «нижчий» (але не менш важливий у концептуальному відношенні) рівень осмислення локальності й «історії місць» (локусів). Окрім надання нової якості про-

² Мазлиш Б. Глобальное и локальное: понятия и проблемы // Социс. — 2006. — № 5. — С. 23–31.

³ Горизонтов Л. Е. Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. — М., 2005. — С. 3.

цесу дослідження міської і сільської історії, це дасть змогу поглиблено вивчати дихотомію відцентрових і доцентрових процесів, динаміку культурних і конфесійних орієнтацій, специфічність локальної ідентичності, насамперед у «зонах прикордоння», і багато інших аспектів життя людей у локалізованих просторах.

На наш погляд, парадигму осмислення складного зв'язку між універсальним і локальним у вітчизняному контексті слід шукати в широких межах від глобального (макрорівень) через глобально-локальне (глокальне) й регіональне (мезорівень) до локального (мікрорівень). При цьому локальне мислиться не обов'язково з прив'язкою до територіальності — радше це все те, що в західній історіографічній традиції відноситься до «case-studies». Це може бути і простеження історичної долі якогось об'єкта матеріальної чи духовної культури і життєпис конкретної людини в її соціальному оточенні. Головна диференціююча межа — звернення до конкретики. Предметом спеціального дослідження може стати досвід групи, індивіда, історія створення архітектурної споруди — тобто все те, що Ж.-Ф. Ревель вкладав у поняття «конкретне обличчя глобальної історії»⁴. Завдяки таким підходам пошук форми набуває не стільки естетичного, скільки евристичного змісту.

З врахуванням багатосторонності, багаторівневості та полісемантичності сучасного наукового пізнання філософія науки пропонує його класифікацію за ознаками масштабності, предметної спрямованості, конструктивності, інструментальності, метатеоретичності, метааксіологічності, контекстуальності. При великомасштабному баченні конкретна наукова дисципліна постає у вигляді конгломерату як мирно співіснуючих, так і конкуруючих одна з одною дослідницьких програм (шкіл, напрямків, концепцій, підходів, проблемних полів) і відповідних систем знання. Реальна потреба в теоріях з'являється тільки на просунутих етапах пізнання, коли вже накопичено достатню кількість достовірної інформації про об'єкт дослідження в рамках «чорнової», «нетеоретичної» роботи. Лише на цій основі стає можливим своєрідне концептуальне «огранювання» об'єкта, що відокремлює істотне від несуттєвого, універсальне від одиничного, об'єктивне від суб'єктивного⁵.

Специфічний інтерес до локалістики у соціогуманітарних дослідженнях потягнув за собою відмову від еволюціонізму у дослідженні культурних феноменів і перехід на позиції функціоналізму. Культури, ієрархія яких у лінійних підходах вибудовувалася за принципом «від примітивних до високорозвинутих», тепер постають як втілення «інакшості», з якою усім доводиться рахуватися. Типологічний,

⁴ Ревель Ж.-Ф. Микроисторический анализ и конструирование социального // <http://www.tuad.nsk.ru/history>.

⁵ Кузнецов В. Українська аналітика науки: логіка наукового аналізу // Філософська думка. — 2008. — № 2. — С. 15–50.

локально-цивілізаційний підхід до культури допомагає долати ідеологічний монізм, притаманний формаційному підходу, прокладає шлях до створення синкретичної, багатомірної картини історичного процесу. Людина як носій локальної культури постає у широкому соціальному контексті і у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями.

Нові принципи концептуалізації, пов'язані із складною діалектикою глобального і локального, стимулюють відмову від однобічних лінеарних трактувань модернізації як руху до наперед визначеної універсальної мети. Доводиться враховувати явища флуктуації і точки біфуркації, можливості зміни напрямів руху під впливом локальних чинників. Роль соціокультурної традиції у цьому процесі може бути як стимулюючою, так і гальмівною. Зрештою не виключаються можливості тривалого варіативного розвитку із поєднанням явищ конвергенції й дивергенції, у тому числі й спровокованих неадекватною поведінкою регіональних та місцевих еліт.

Сказане дає підставу сподіватися на появу на пострадянському просторі власної системи «місцезнавства», одним з ініціаторів створення якої виступив німецький фахівець з історії Росії й СРСР Андреас Капшелер. У цьому контексті варто згадати ініційовану ним в Інституті Східноєвропейської історії Віденського університету конференцію «Історія Росії XVI і XVII ст. з точки зору її регіонів» (червень 2003 р.). Спектр обговорюваних проблем був надзвичайно широкий, але у фокусі обговорення виявилися такі аспекти: 1) умови виникнення регіоналізму й «місцезнавства» в Росії; роль політичних і соціально-культурних чинників у цьому процесі; 2) поділ владних повноважень між центром і регіонами, зокрема між приказними установами, намісниками та місцевим самоврядуванням; 3) локальні уявлення в регіонах і їх місце у формуванні місцевих ідентичностей і сепаратистських настроїв; 4) зустріч і взаємодія культур і міжкультурне прикордоння («фронтір»). Аналізуючи стан розробки проблеми регіоналізму в російській історіографії, С.Шмідт, зокрема, зафіксував наявність феномена «глокалізації» (поєднання глобального і локального) в історичному пізнанні⁶.

Надзвичайно важливою для історичної локалістики є чітка концептуалізація понять «місце», «місцевість». Місцевість — первісна, вважає Д. Замятін, держави, етноси, раси і все інше цікаві географу лише остільки, оскільки вони накладені на конкретні місця. «Місцевість як географічний феномен постає раніше, ніж влада, ніж раси й народи, мови, ніж господарство, навіть раніше, ніж самосвідомість людини — людина усвідомлює себе через місцевість. Але в той же час місцевість

⁶ *Ерусалимский К. Ю.* [Рец. на кн. «История России XVI и XVII вв. с точки зрения ее регионов / Отв. ред. А.Капшелер. Висбаден, 2004] // Отечественная история (Москва). — 2006. — № 2. — С. 149–150.

здійснюється лише через її усвідомлення людьми. І ми стикаємося з дуже важливим для нас фактом — існують доволі стійкі стереотипи взаємовідносин місцевостей, які у найрізноманітніших формах проявляються через відносини держав і адміністрацій, мов, народів, рас, культур тощо. Тому, хоч як би пишалася людина своєю «свободою волі», геополітика — не її гра, а насамперед гра місцевостей»⁷.

Російський історик С. Гомаюнов пропонує вважати поняття «місце» фундаментальною категорією локальної (місцевої) історії, причому цим поняттям він позначає не територію, а місцеве співтовариство — «сукупність людей, які здійснюють певну історичну діяльність». На його думку, характеризувати як місцеве можна не кожне локальне співтовариство, а лише те, яке укорінене в просторі, в часі, у духовній сфері, являючи собою хронотопонімічну систему, постійно відновлювану завдяки тривкості місцевих традицій⁸.

Саме сегментованість простору (просторова мозаїчність) і його придатність до регіоналізації створює можливість для здійснення територіально обмежених і водночас внутрішньо самодостатніх наукових досліджень, що охоплюються системою понять «місцева історія», «локальна історія», «регіональна історія». Хоч принцип територіально-структурної кваліфікації доволі умовний (регіональні кордони — величина надто рухома і в просторі, і в часі), однак, він фактично є єдиним, здатним забезпечити ретроспективне членування простору за певними більш-менш сталими ознаками. І хоч універсальних методів ідентифікації місць як соціопросторових утворень поки що не створено, очевидно, що суб'єктивність гранд-наративів, про яку багато пишуть, долатиметься саме на шляхах «антропологізації» історії у руслі мезо- і мікроісторичних досліджень.

Переваги «місцезнавства» перед метанаративами полягають насамперед у бінокулярному наближенні до об'єкта дослідження, а таким об'єктом завжди є людина у її оточенні. Отже, відкривається майже неозорий простір для відходу від звичайного системоцентризму і експериментування в руслі персонцентризму. Незалежно від того, чи йдеться про зосередження пріоритетної уваги на ментальностях чи про пошук потаємних смислів у діях окремої людини, новизна тут — в інтересі до умонастроїв і орієнтацій (а не політичних інститутів). При цьому в об'єктив потрапляє уся сфера колективного підсвідомого (К. Юнг), як і сформована на її основі соціально-психологічна матриця поведінки груп чи окремих особистостей. У такий спосіб грань між світом настанов, що йдуть «згори», і невидимим світом суспільних настроїв стає зримою і дістає раціональне пояснення.

⁷ Под сенью византийского орла // Империя пространства. Хрестоматия по геополитике и геокультуре России. — М., 2003. — С. 101.

⁸ Гомаюнов С. А. Местная история: проблемы методологии // Вопросы истории. — 1996. — № 9. — С. 160–162.

Із ускладненням методологічних орієнтирів зазнає змін і сам стиль історієписання, його жанрова специфіка. Оскільки термінів для визначення сучасних підходів, як завжди, «не вистачає», історики пішли найпростішим шляхом, назвавши їх просто — «новими». Так у тезаурусі соціогуманітаристики з'явилося поняття «нова історія», і таке спрощення навряд чи пішло новим науковим напрямом на користь, оскільки терміном «нова історія» позначається історичний період, що прийшов на зміну середньовіччю. Довелося вдаватися до уточнень, вести мову про нову соціальну, інтелектуальну, регіональну, локальну історію.

Так чи інакше, але на рубежі тисячоліть зміни у світовій практиці історієписання виявилися настільки значними, що історики знов, як і на початку 90-х, на повний голос заговорили про «історіографічну революцію», «методологічний синтез», «deskриптивний», «прагматичний», «інтерпретативний», навіть «герменевтичний» повороти. І хоч при цьому постійно лунають застереження щодо недоцільності «захоплення епістемологічними дебатами», очевидно, що у ході полеміки «новаторів» і «традиціоналістів» вимальовуються нові обриси системи історичного знання, в якій соціальні чинники виразно тіснять політичні. Саме в руслі полідисциплінарного методологічного синтезу складається «нова парадигма соціальної історії, що передбачає дослідження усіх сфер життя людей минулого у їхній структурній єдності і у фокусі перетину соціальних зв'язків і культурно-історичних традицій»⁹.

На противагу «історії згори», яка зосереджувалася на «подіях, фактах, біографіях», «нова» історія не обмежує себе ані тематичними, ані просторовими рамками. Її цікавлять найрізноманітніші прояви людської діяльності у різних соціумах, при цьому завдання їхньої історичної реконструкції співвідносяться із налаштованістю на поліваріантність підходів і міждисциплінарність. Інтерес до історії місць при цьому часто виступає фоном для відтворення ментальностей, ідентичностей, поліетнічності і полікультурності.

Оригінальний ракурс дослідження діалектики загального і часткового, універсального і локального запропонували санкт-петербурзькі науковці, розробляючи теорію історичної регіоналістики. Вони пропонують розглядати регіон як замкнутий освоєний простір, суму ієрархічно пов'язаних локусів, а об'єкт регіоналістики як систему ієрархічно пов'язаних топохронів, об'єднаних мережею комунікацій із можливостями зворотньої досяжності (щоб із дому в межах дня можна було досягти сусіднього локусу). Відповідно вибудовуються всі можливі рівні топохронізації регіоналістики — від локального до глобального — в історичній послідовності їхнього освоєння —

⁹ Ретина Л. П. Проблема методологического синтеза и новые версии социальной истории // <http://www.history.vuzlib.net/book>.

пішохідного, кінного, водного, залізничного, автомобільного, авіа, орбітального, космічного. Такий небезспірний підхід має, однак, свої переваги: вибудовується своєрідний каркас розподілу потоків енергії у земному просторі, при чому гідрографічні лінії, комунікації виступають як магістральні напрямні цих енергетичних потоків. Географічний каркас ареалу утворює вихідну основу його культурно-енергетичного потенціалу. Вичерпне описання, паспорт топохрону, що являє собою прикладний рівень його локальних координат (паспорт будівлі, паспорт археологічної пам'ятки чи пам'ятки історії і культури) здатні передати у конкретиці топохрону найбільш сутнісні прояви культурної енергії, «вписуючи» їх у ноосферний процес¹⁰.

Парні поняття «хронотоп» і «топохрон» виявилися у цих умовах найбільш придатними для синтезу гео- і хронологічних уявлень про єдність простору і часу. У першому, введеному в науковий обіг на початку ХХ ст. А. Ухтомським, відбито пріоритет часу, у другому, обґрунтованому М. Епштейном, — пріоритет простору. М. Бахтін застосовував поняття хронотопу (часопростору) у своїх літературознавчих працях — як доказ нерозривності часу і простору з пріоритетом часу. Йому ж належить поняття «хронотопічна цінність» — такою цінністю, на його погляд, є будь-який емоційно зафарбований літературний образ — від хронотопу окремого замку до хронотопу міста чи області.

Саме під впливом бахтінської концепції хронотопу як втілення пріоритету часу у просторово-часових конфігураціях М. Епштейн запропонував парний термін «топохрон» на означення пріоритетності простору. На його переконання, *топос* прагне до нескінченності, охоплюючи який завгодно простір, тоді як *хронос*, з його очікуванням миттєвості чуда, прагне до нуля. Історичний час на фоні величезних просторів протікає повільніше, стає менш динамічним.

І хронотоп, і топохрон являють собою абстрактне, значною мірою віртуальне уявлення про простір-час, в якому часові і просторові параметри міцно злиті у відповідних знаках і символах. Хронотоп — спресований час, місце, де в концентрованому вигляді відклалися сліди різних епох. Топохрон — просторово-часовий континуум, культурно-історичне середовище, в якому простір відіграє важливішу роль, ніж час. На думку М. Епштейна, час в Росії витіснявся простором. В міру розширення останнього історичний час протікав повільніше, і навпаки. На такому базисі будуються уявлення Епштейна про топохронну цивілізацію¹¹.

Основним об'єктом дослідження в типохронології є сукупність артефактів — характеристик будь-якого матеріального витвору куль-

¹⁰ Основания регионалистики: Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России. — СПб., 1999. — С. 63–65.

¹¹ Сунгуров А. Ю. Хронотоп как инструмент регионального политического анализа // Полис. — 2003. — № 6. — С. 62–70.

тури і взагалі слідів будь-якої людської діяльності. Артефактом, зазначав М. Брайчевський, є кожний безпосередній вислід людської поведінки, відбитий у матеріальних залишках — «починаючи відбитками людської стопи в пластичному ґрунті, що чудом уціліли, будучи засипані вулканічним попелом, і кінчаючи творами мистецтва, що зберігаються в музеях»¹². Цими речовими пам'ятками великою мірою компенсується відсутність чи брак письмових джерел.

Що ж до топохрону, то він виступає як матеріальна фіксація міфологеми місця (локусу), характеризуючи також відносини по лінії «місце–соціум». Поняття об'єднує, перекриваючи за обсягом, такі культурологічні категорії, як «архітектурна споруда», «археологічна пам'ятка», «пам'ятник культури», розширюючи їх зміст: акультурований ландшафтний об'єкт, а строго кажучи, будь-який матеріально-нерухомий об'єкт культури виступає як топохрон, послідовно акумулюючи і зберігаючи різні культурно-історичні нашарування.

Через стабільність топохронів Санкт-Петербурзькі вчені пояснюють еволюцію культурних систем, створених різними антропологічними традиціями, стійкість територіальних кордонів при зміні епох, етносів, формацій. Антропологічні витоки регіоналізму виводяться з розуміння людини водночас як індивідуальної і соціальної істоти. Історія людини відбувалася у конкретних регіональних рамках і являла собою безперервний двоєдиний процес реалізації прагнення до автономізації і інтеграції. В міру ускладнення культурно-цивілізаційної діяльності людини діалектичний зв'язок цих двох тенденцій ставав все більш складним і важкопередбачуваним.

Розгадку секрету стабільності кордонів історико-географічних регіонів при багатовікових змінах складу населення, господарських укладів, культурних традицій, мови регіоналістика відшукує на шляхах дослідження матеріалізованих топохронів. Розриви у спадковості топохронів здатні призводити до катастрофічного дисбалансу у сфері соціальної ментальності. Виявлення «втрачених» топохронів у діючих, гармонізація семантики культурних пластів і, нарешті, «регенерація» топохрона — вдячні завдання наукового пошуку регіонознавців. «В епоху глобальних економічних і соціальних процесів, зростаючої взаємозалежності цивілізацій та етносів, соціумів та культур, технологій та архетипів це завдання виходить далеко за межі академічних інтересів»¹³.

Таким чином, теорія топохрону пропонує місцевій історії дескрипційний і операційний апарат для первісного обліку, інвентаризації та дослідження фонду культурної спадщини в просторовому

¹² Брайчевський М. Михайло Грушевський та археологія // Український історик. — 1991–1992. — № 3–4; 1–2. — С. 201.

¹³ Лебедев Г. С. Теория топохрона // Методология региональных исторических исследований. Российский и зарубежный опыт. — СПб., 2000. — С. 54–55.

вимірі. Будь-який матеріальний об'єкт, правильно інтерпретований щодо свого культурно-історичного змісту, виступає як топохрон культури, що розкриває її семантичний зміст (семіотику культурного простору). За Г. Лебедевим, топохрон виконує функцію, що забезпечує здійснення культурної взаємодії як у просторовому (синхронічному) аспекті, так і в аспекті часових (діахронічних) генераційних зв'язків, «діалогу з мертвими»¹⁴. Поняття «*хронотоп*» є симетричним поняттю «топохрон» і використовується для позначення алгоритму самовизначення особи, групи, спільноти у власному культурному просторі-часі. Поняття «*локус*» (місце, місцезнаходження, місцевий центр) конкретизується як місце перетину комунікацій або як система ієрархічно пов'язаних між собою місць, з яких складається регіон.

Сукупність адекватних уявлень про простір, його наповнення, структуру, властивості його частин географами позначається поняттям «когнітивно-географічний контекст» (КГК). КГК являє собою спектр взаємопов'язаних просторових уявлень, які «схоплюють» географічний образ і роблять його доступним для наукового «препарування». Н. Замятіна виділяє чотири структурні різновиди контекстів — адміністративний (рамковий), планіметричний, рельєфний і ландшафтний. У рамковому контексті образи регіонів «прив'язані» до їхніх кордонів і диференціюються залежно від змін у їхньому адміністративному статусі (а також від суб'єктивного сприйняття цих змін). Ландшафтний контекст найбільшою мірою пов'язаний із цінностями, традиціями, символами, притаманними даній території. Найбільш поширеним КГК є той, який Н. Замятіна умовно називає планіметричним. Географічні образи, що в ньому взаємодіють, нагадують геометричні елементи площини: точки (міста, регіони, країни), лінії (кордони і шляхи сполучення), фігури (регіони і країни у відношенні до внутрішніх географічних об'єктів). Співвідношення кількох просторових об'єктів передається поняттям «елементарні хорологічні співвідношення»¹⁵.

На основі нового бачення регіоналізму формуються нетрадиційні методологічні підходи, зокрема ті, що перебувають в руслі постнекласичної методології. Одним з них є *тоталогія* як постнекласичне філософське вчення, яке виходить не з окремих (економічних, класових, національних, релігійних чи моральних) факторів, а з розуміння суспільства як динамічної єдності соціально-культурної різноманітності, такої ідентичності, в якій всі просторові й часові варіації процесу постають новітніми формоутвореннями. На місце жорстко формалізованих марксистських уявлень про співвідношення

¹⁴ <http://history.pu.ru/educ/umm/programm/archeolo/03>.

¹⁵ Замятіна Н. Ю. Вариации географических образов: когнитивно-географические контексты // Полис. — 2004. — № 5. — С. 85–94; її ж: Стратегии создания образов субъектов Российской Федерации и региональная идеология // Общественные науки и современность. — 2006. — № 6. — С. 94–103.

загального і особливого, базисних і надбудовних явищ приходить значно більш гнучкий принцип перспективізму, в якому єдність культурного ландшафту виявляється через неповторність кожного його місця (топосу), а культурні впливи, трансляції, акультурації надають дихотомії «частина-ціле» зовсім нового звучання¹⁶.

Історична свідомість як рефлексія еволюціонує, отже від чіткої оціночної визначеності до гетероглосії, і у цьому поміж іншим знаходить прояв демократизація суспільного життя. Глобальне і локальне постають як нові універсалиї, взаємодія яких визначає темпоритм існування сучасної людини. Відмовившись від т.зв. формаційного підходу, більшість істориків переосмислює ту логіку «класичного еволюціоналізму» чи «еволюційного компаративізму», яка була органічно притаманна епосі Просвітництва. По-новому структурований світ постає як череда біфуркацій, перерв поступовості, а то й занурення у хаос. А обов'язковою вимогою до історичного дослідження стає розгляд тих чи інших документальних свідчень у культурному й цивілізаційному контексті тієї епохи, яка їх породила. При цьому самостійним дослідницьким завданням став всебічний аналіз духовного субстрату епохи — звичаїв, традицій, моральних норм. Як вважає Ф. Согомонов, території, групи, індивіди сьогодні порівнюються не за критеріями «розвинутості» чи «відсталості», а за обрисами того неповторного малюнку, який створюється їх включеністю у глобальні потоки із врахуванням місцевих культурних традицій¹⁷.

Зрозуміло, що включеність істориків у методологічні дискусії з приводу застосовності в історієписанні ідей синергетики чи методів дискурс-аналізу породжує нові спори між «новаторами» й «традиціоналістами». Йдеться насамперед про проблему наступності, оскільки в російській історіографії, приміром, виявилася тенденція нігілістичного ставлення до попередніх пояснювальних парадигм. Висловлюються побоювання, що вона може спричинити «міжпоколінські» тертя (молодь уже ставиться до традиційних підходів як до «другосортних») і що історичний «новояз» не буде сприйнятий у середовищі викладачів історії, особливо вчителів. Є чимало відвертих противників «термінологічної інтервенції» із запозиченням понять із суміжних галузей знання — як такої, що, мовляв, «лишає після себе якийсь намул і плутанину», невизначеність і двозначність¹⁸.

¹⁶ Кизима В. Культурологія і сучасна методологія гуманітарного пізнання // Вісник НАН України. — 2001. — № 5. — С. 18–21.

¹⁷ Согомонов Ф. Ю. Глокальність (очерк социологии пространственного воображения) // Глобализация и постсоветское общество («Аспекты-2001»). — М., 2001. — С. 62–67.

¹⁸ Кирсанова Е. С. Современные споры о модернизации методологии исторической науки и методологические дискуссии в русской историографии второй половины XIX — начала XX вв. // <http://www.history.vuzlib.net/book>.

Побоювання «традиціоналістів» можна вважати виправданими лише у тому разі, якщо йдеться про «розрив» традицій і протиставлення «старих» і «нових» підходів за принципом «або — або». Але ж їхня взаємодія цілком можлива за алгоритмом «і — і». Нормальна наступність у розвитку будь-якого знання передбачає уважне ставлення до досвіду попередників і пошук таких синтезуючих варіантів методології, в яких сполучаються кращі елементи різних моделей.

Якщо спробувати схематично представити рух від традиційних до інноваційних підходів у дослідженні локальних форм буття людини, це може бути стрибкоподібний перехід від осмислення часткового як неістотного, другорядного, ілюстративного через визнання його самоцінності у контексті проблематики «маленької людини» до вписування локальності у глобальний контекст. Цей перехід повсюдно супроводиться усвідомленням того, що кожний новий рівень історичного пізнання — це не просто новий ракурс у дослідженні співвідношення універсального й локально-специфічного, але й спроба нового осмислення проблеми «час — простір». При цьому макро-, мезо- і мікрорівень в історичному пізнанні, хоч і мають виразні ознаки взаємодоповнюваності, є все ж цілком автономними сферами наукового пошуку. Із суми локальних досліджень, хоч якими б глибокими і всебічними вони не були, неможливо механічно скласти історію регіону, так само із суми регіональних «історій» не складається національний наратив. Онтологічно поселення, регіон, країна — це різні об'єкти; відповідно й дослідницькі методи, застосовані у аналізі їхньої своєрідності, мають бути відмінними.

Спробуємо тепер докладно визначити основи типології локального ретроспективного аналізу. Із значною часткою умовності, оскільки «чистих», вільних від перехресних впливів, підходів взагалі не існує, системологію історичної локалістики можна представити у такому вигляді:

Перший, традиційний тип, що відповідає описовому етапу у формуванні джерельної бази — історичне краєзнавство.

Другий, нетрадиційний тип, з виразними ознаками теоретизації історичного знання — нова локальна історія.

Третій, «бічний» тип, що виник на базі «зміни методу» в руслі антропологізації локальної історії — мікроісторія.

Четвертий тип, що передбачає «інший масштаб» локалізації — історична регіоналістика, історична урбаністика, історія прикордоння тощо.

Можна передбачити, що розвиток історичного знання в руслі міждисциплінарності невдовзі збагатить цю палітру новими різновидами й відгалуженнями історичної локалістики. Однак на сьогодні така типологія уявляється придатною для з'ясування меж предметних полів кожного з названих типів і їхніх взаємозв'язків. Вона потрібна насамперед для долання нігілістичних тенденцій в процесі

розмежування «старих» і «нових» підходів. Адже «старе» зовсім не обов'язково гірше «нового».

У попередніх випусках нашого видання нам вже доводилося висловлювати несприйняття доволі категоричних оцінок історичного краєзнавства як виключно екстенсивної моделі дослідження і «антикварної» практики історієписання¹⁹. Закиди щодо невисокого рівня теоретизації, які часто лунають на адресу краєзнавства, загалом справедливі, але ж за самою своєю суттю це описовий тип знання, призначенням якого є нагромадження фактичного матеріалу.

Від інших форм і методів історичного пізнання краєзнавство відрізняє «прив'язка» до території і специфічний інтерес до географічних умов, соціальних відносин, місцевих традицій, біографістики. Об'єктом у історичному краєзнавстві є історія реального чи умовного «краю» — як правило, регіональної одиниці середнього рівня, але також і окремих населених пунктів, вулиць, фабрик і заводів, пам'яток містобудування, історії та культури. Предметом — визначення місця і ролі локальних подій і окремих постатей у перебігу історичного процесу у конкретній місцевості. Вивчення у певному просторовому і часовому вимірі взаємодії людини і природи, історії поселень, історії населення, історії виробничої діяльності, історії культури й духовності дає змогу дійти до таких глибин, які є практично недосяжними в інших сферах історичного пізнання. Специфіка краєзнавства полягає у тому, що воно зближує системи природничого і соціогуманітарного знання, дає змогу конкретизувати і персоніфікувати історико-культурний процес, руйнує бар'єри між професійною наукою і аматорами-ентузіастами. Воно не лише вводить у канву природничих і соціогуманітарних досліджень місцевий колорит, але й незмірно розширює і організує коло людей, зацікавлених у дослідженні рідного краю.

Інша річ, що краєзнавство довше, ніж це потрібно, зациклилося на етапі збирання інформації і як соціальний інститут виявилось неготовим відповісти на інформаційні виклики ХХІ століття. Йдеться насамперед про нездатність краєзнавства вписатися, з одного боку, в «герменевтичне коло» наукових напрямів, зайнятих осмисленням природи сучасної інформації, а з другого — створити інформаційну систему (банки даних), здатних полегшити справу пошуку потрібних відомостей у безмежному просторі сучасних комунікацій. Саме тому величезний обсяг фактографічного матеріалу, у різні часи уведеного краєзнавством у науковий обіг, у своїй переважній більшості лишається «незатребуваним», його просто неможливо освоїти. Дається взнаки і застарілість терміносистеми, яка у краєзнавстві сьогодні перебуває на тому ж рівні, що і у 50–60-х рр. минулого століття.

¹⁹ Див.: *Верменич Я.* Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // *Регіональна історія України.* — Вип.1. — К., 2007. — С. 22–23.

Певна консервативність історичного краєзнавства стає на заваді запозиченню із суміжних галузей знання, зокрема з культурології та історичної регіоналістики, термінів «історична урбаністика», «містознавство», «сільська історія», «локал», «локальна історія», «дискурс», «топохрон», «хронотоп», «геокультура» тощо. Розвиток міждисциплінарності у системі краєзнавства утруднюється дещо відмінним баченням завдань і функцій загального краєзнавства у істориків, географів, археологів, етнографів, пам'яткознавців, містознавців тощо.

Надто широке коло людей, причетних до творення краєзнавчої продукції, наявність серед них багатьох любителів-непрофесіоналів таїть у собі загрозу втрати критеріїв об'єктивності і науковості. Виникає небезпека штучної «героїзації» своєї історії, ідеалізації місцевих діячів — всього того, що найчастіше вкладається в поняття «історичний романтизм». Непоодинокими є випадки відвертого дилетантизму, політичної заангажованості, схильності до міфотворення. Як справедливо зауважує С. Куделко, «нарратив краєзнавця передає конкретний факт і ситуацію довкола нього, але він часто не в змозі простежити ті «історичні ланцюжки», що (подібно біологічним ланцюжкам в процесі еволюції) з'єднують між собою далеко віддалені один від одного явища минулої дійсності»²⁰. Щоб піднятися на новий щабель професіоналізму, за С. Куделком, краєзнавство має подолати ту певну відгородженість від загальної історії, яка історично склалася, оволодіти мовою сучасної науки, бачити перед собою не лише текст, але й контекст і підтекст. Інакше кажучи, оволодіти тими новими дослідницькими методами, які визначають сучасне обличчя системи історичного пізнання.

Непрофесіоналізм у краєзнавстві виявляється у досить частому розмиванні понять «джерела» і «література», внаслідок чого пущені несумлінними дослідниками у науковий обіг неперевірені факти тиражуються і видаються за достовірний джерельний матеріал. Ідеалізація певних подій минулого часто межує з міфотворенням, а демонстрація ерудиції із демагогічним дилетантизмом. І тоді літописна Болохівщина постає як «оазис свободи і європейської цивілізації, волинно-подільська атлантида», Україна XVI ст. — як «справжнє європейське королівство», а К. Острозький — як «творець нової Європи»²¹.

Краєзнавство справедливо розглядають як засіб виховання патріотизму. Але, як бачимо, прагнення «героїзувати» ту чи іншу сторінку історії може обернутися втратою критеріїв об'єктивності й науковості. Досить часто це стосується історії козацтва. У біографі-

²⁰ Куделко С. Індивідуалізуюча історія й краєзнавство // Студії з архівної справи та документознавства. — Вип. 9. — К., 2003. — С. 36.

²¹ Журко О. Князі Острозькі і Україна: епоха патріотів // Острогіана в Україні і Європі. — Старокостянтинів, 2001. — С. 5; *його ж*: Болохівщина: пошуки втрачених надій // Там само. — С. 203–204.

стиці також присутній певний «історичний романтизм» з відчутним присмаком ідеалізації. Утім, це вада не одного лише краєзнавства.

Оскільки краєзнавство має подвійний статус, охоплюючи одночасно сферу науки та сферу громадської діяльності, наголошує О. Реєнт, «важливо, щоб цей подвійний статус не знижував, а множував його потенціал. Масовість не повинна йти на шкоду науковості. Нагромадження масиву корисних відомостей повинне, зрештою, сприяти переходу з екстенсивного стану в інтенсивний, спричинити помітний якісний стрибок»²².

Те, що нові часи вимагають нових ідей, технологій, нового інформаційного забезпечення, визнає і патріарх українського краєзнавства, його теоретик і практик П. Тронько. Сучасне краєзнавство, якщо воно хоче лишитися у руслі науковості і об'єктивності, має серйозно підійти до оцінки й оновлення свого інструментарію, вважає він. І йдеться не лише про конче необхідні сучасні банки даних, електронні системи і носії інформації, а й про нові методологічні і методичні вимоги до краєзнавчого пошуку і популяризації наукових знань²³.

Із зміною історіографічних пріоритетів — зверненням до антропологічно орієнтованої соціальної історії, мікроісторії, інтелектуальної історії, історії повсякденності, із застосуванням міждисциплінарних дослідницьких методів пов'язуються, як правило, нові можливості виходу за межі «антикварних» і «ерудитських» підходів. Але проблеми співвідношення історичних макро- і мікрорівнів, краєзнавства й нової локальної історії, локалістики й регіоналістики поки що є гостро дискусійними.

Краєзнавство, якщо воно не хоче опинитися на узбіччі історіографічного процесу, має послідовно освоювати інтелектуальний багаж, напрацьований в руслі міждисциплінарності й історико-культурних підходів. Заглиблення в історичні пласти і реєстрації нових «фактів» сьогодні явно замало для створення повнокривої картини розселення, колонізаційних потоків, міграцій, історії архітектури, культурного життя в регіонах. Важливе завдання краєзнавства — обслуговування туристичної галузі, а інтелектуальний рівень людини, що подорожує, сьогодні значно зріс. Путівники й довідники мають бути не просто інформативно насиченими, але й цікавими, і апелювати водночас і до інтелекту, і до емоцій. Щоб зберегти й вдосконалити свою соціокультурну функцію, краєзнавство має рішуче й послідовно позбуватися спрощень, базованих на сакралізації певних подій і постатей.

Час покаже, чи стане оновлене краєзнавство підсистемою історичної регіоналістики, чи цю нішу займе якийсь інший вітчизняний

²² Реєнт О. П. Соціогуманітарний вимір сучасного краєзнавства // Реєнт О. П. Перечитуючи написане. — К., 2005. — С. 189.

²³ Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). — К., 2000. — С. 170.

різновид місцевої історії. Зрештою, не так вже й важливо, у якому термінологічному співвідношенні перебуватимуть національна, регіональна, локальна історія — головне, щоб вони в сукупності забезпечували достатній базис для моделювання просторових характеристик минулого. А далі можна покластися на спонтанну еволюцію форм і різновидів історичного знання. Адже, як зазначає Т. Попова, «процес дисциплінарного оформлення наукових галузей знання, його інституціоналізація — природно-історичний, в якому неповторно-своєрідне переплетення різних факторів породжує власне обличчя науки разом з його «ім'ям». Час і активна роль суб'єктів науки — окремого вченого і наукового товариства в цілому — неминуче приведуть до створення нового «образу» історії історичної науки — з її самоназвами, структурними складовими, науковим полем»²⁴.

Розмірковування одеської дослідниці про «пошук імені» сьогодні надзвичайно актуальні — адже «мода на імена» і «мода на слова» часто створює небезпечну для наукових визначень «лінгвістичну мімікрію». З цього погляду надзвичайно актуальним уявляється застереження І. Канта: «Що стосується ясності, то читач має право вимагати насамперед дискурсивної (логічної) ясності через поняття, а потім також інтуїтивної (естетичної) ясності через споглядання, тобто прикладів або інших пояснень *in concreto*»²⁵. Підвищений інтерес до понять і їхнього співвідношення стимулюється не лише своєрідністю сучасного історіографічного процесу, але й зафіксованою політологами наявністю термінологічних лакун у відтворенні діалектики глобальних і локальних процесів. Системи категорій соціогуманітаристики склалися у час, коли простір структурували лише держави. Коли ж світ став транспарентним, долаючи фізичні межі культур і держав, для описання процесів, що відбивають нові способи просторових взаємодій, «не виявляється термінів»²⁶. Точніше, вони винаходяться «на ходу» в різних галузях наукового знання, що спричиняє термінологічний різнобій. Насамперед це стосується способів «кодифікації» тих просторових явищ, які пов'язані із центр-периферійними відносинами. На величезну кількість термінів, похідних від розмитого поняття «регіон», накладаються ті, які мають у своїй основі «край», «локал», «провінцію» тощо.

Утім, плюралізм в історіографії тим і корисний, що дає можливість вибору, а, отже, стимулює пошук нових типів проблематизації і нових наукових критеріїв. Не випадково історія понять ще у 60-х роках минулого століття виділилася в окремий науковий напрям. Відповідна німецькомовна енциклопедія налічує 8 томів, але простір території-

²⁴ Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. — Одесса, 2007. — С. 182.

²⁵ Кант И. Критика чистого разума. — К., 2000. — С. 19.

²⁶ Шинковский М. Ю. Глокализация как предмет научного исследования // Политика (Москва). — 2008. — № 2. — С. 46.

альності в лексичному відношенні упорядкований далеко не достатньою мірою, про що свідчить, приміром, відсутність чіткої ієрархії понять, пов'язаних із «місцем». Нова локальна історія з'явилася вчасно, хоч навряд чи «ім'я», дане цьому нетрадиційному науковому напрямку, виявилось адекватним завданням того «просторового повороту» в історіографії, який нині пов'язується із «пошуком глокального суб'єкта».

Поняття «просторовий поворот» С. Маловічко та М. Мохначова пов'язують із «імпульсом відмови» значної частини істориків від обслуговування державно-етнічних наративів і зміщення фокусу уваги у бік дослідження окремих локусів. Це, однак, не означає, що конституювання нової локальної історії іде від об'єкта дослідження — локусу, місця, краю. В його основі — нове методологічне осмислення співвідношення глобального й локального, макро- і мікрорівнів, визнання глибокої взаємодії детермінації «зовнішнього» і «внутрішнього». Історіографічна практика нової локальної історії базується на рефлексії про здатність бачити ціле раніше, ніж ті локальні частини, з яких воно складається²⁷.

Нова локальна історія позиціонує себе як екстравертний тип знання, зорієнтований на дослідження інакшості за допомогою застосування компаративістських і структуралістських підходів²⁸. В його основі лежить переконання: непродуктивно, як це робилося в XVIII–XX ст., розглядати історичний процес як цілісність, виходячи з тих або інших історико-теоретичних постулатів і конструкцій. Адже у цих конструкціях складові історичного процесу незмінно представлялися як мертвий, «об'єктивно даний» матеріал. «Завдання нового історичного синтезу — осмислити актуальний соціокультурний простір у розмаїтті і єдності його складників... Метою «нової локальної історії» — на відміну від соціокультурних конструкцій універсальної історіографії — є осмислення локальних співтовариств як суб'єктів історичного процесу»²⁹.

Отже, нова локальна історія відшукує свою нішу на перетині повного осмисленої територіальності і соціокультурних підходів, намагаючись уникати крайнощів як історіографічної наративності, так і номотетичної декларативності, і переносячи акценти з дослідження процесів на аналіз структур. При цьому утверджується новий погляд на «місце» — не як на периферію, а як на специфічний соціокультур-

²⁷ Маловічко С. И., Мохначева М. Н. Регионалистика — историческое краеведение — локальная история: размышления о порогах и пороках «не/совместимости» // Харківський історіографічний збірник. — Вип. 8. — Х., 2006. — С. 26.

²⁸ Румянцева М. Ф. Локальная история в актуальном социокультурном пространстве // Ставрополь: врата Кавказа: история, экономика, культура. — Ставрополь, 2002. — С. 33–34.

²⁹ Концепция межвузовской научно-образовательной программы «локальная история: компаративные подходы и методы изучения» // <http://nl.n.stavsu.ru/work/konceptcia.asp>.

ний об'єкт і водночас як на простір «безпрецедентних мутацій, перетворень і метаморфоз»³⁰. Локалістський підхід відверто протиставляється традиційному антикварному, який представляється як ізоляціоністський.

Те, що пізнавальні моделі стають дедалі більш поліцентричними і рухливими, а методологічні підходи — гнучкими і варіативними, насамперед означає розширення простору міждисциплінарності — кожний черговий «поворот» віщує зміни не так у власній предметній сфері, як у суміжних субдисциплінах. На причини притягальності поняття «пізнавальний поворот» пролила світло російська дослідниця Г. Зверева. Коли той чи інший дослідник включає поняття «пізнавальний поворот» у свій лексикон, він тим самим заявляє про свою прихильність до критичного осмислення домінуючих в історичному співтоваристві правил і принципів дослідницької праці, про визнання договірного характеру, культурної й соціальної обумовленості дисциплінарної норми³¹.

Нові тенденції у дослідженні локальності базуються, з одного боку на постулатах історичної антропології, а з другого — на прямому вторгненні у сферу соціології. Не випадково новий науковий напрям часто називають локальною соціальною історією³². На аналізі соціальних регуляторів поведінки індивіда і представленні «провінції» як «мікрокосму цілого суспільства» наполягав засновник англійської школи нової локалістики Г. Фітьян-Адамс у своїй праці «Переосмислюючи локальну історію» (1987). За його образним висловом, «соціальні скелети обростають індивідуальністю» тоді, коли історія поселень розглядається крізь призму зміни поколінь, ритмів повсякденного життя, соціально-культурних контекстів. На таких підходах відразу ж виразно позначився вплив постмодернізму — з його відразою до «гранднаративів» і підвищеним інтересом до дослідницьких стратегій мікроісторії й «мікросоціології».

Філософія нової локальної історії базується на ідеях широкого контекстуалізму — вміщення кожної події чи явища у найширший соціальний і культурний контекст. Йдеться про вироблення здатності історика бачити ціле до того, як він візьметься впритул за аналіз його локальних частин. Контекстність у даному разі слугує запорукою того, що співвідношення глобального і локального, макро- й мікро-рівнів в історичному аналізі виявиться оптимальним. Концептуалізована у такий спосіб нова локальна історія розглядається як одна із

³⁰ Amato J. A. Rethinking Home: A Case of Writing Local History. — Berkeley, 2002. — P. 29.

³¹ Зверева Г. И. Роль познавательных «поворотов» второй половины XX века в современных российских исследованиях культуры // Выбор метода: Изучение культуры в России 1990-х годов. Сборник научных статей. — М., 2001. — С. 11.

³² Див., напр.: Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007. — С. 221.

сфер нової соціально-культурної історії, а історико-культурний підхід — як своєрідна домінанта, яка дає змогу аналізувати локальні соціокультурні простори з позицій глобальної перспективи.

Зрозуміло, що говорити сьогодні про концептуалізацію нової локальної історії дещо передчасно. Нова галузь наукового знання поки що не має твердо усталених зразків, які могли б слугувати моделями для переформатування відповідних дослідницьких практик. Пошук нового — «глокального» — суб'єкта історичної дії щойно розпочався. Але вже те, що нова локальна історія відмовляється від традиційних, територіально-адміністративних зразків в аналізі локальних процесів і явищ і зосереджує увагу на просторі і просторових образах, виявляє інтерес до «способу життя», «культурного значення», виводить історика поза межі національних наративів у тому їх вигляді, який вибудовується традиційною офіційною історіографією. Дослідник дістає свободу у конструюванні тих просторово-часових рядів, які уявляються йому найбільш продуктивними, і відповідно обирає локальні об'єкти аналізу.

Застосування нових методів аналізу і нових масивів джерел дало змогу на ґрунті переосмисленої локальної історії створювати узагальнені образи економічної й демографічної ситуації у різних частинах світу, глибше досліджувати порядок і правила успадкування власності, системи розселення, мережі сусідських і родинних зв'язків, канали соціальної й географічної мобільності, засоби соціального контролю тощо. У цьому руслі розвивається по суті новий жанр контекстуальної історичної біографії, який вибудовується на основі простеження усіх соціальних зв'язків індивіда і пояснення з цих позицій особливостей його поведінки. А у фокусі досліджень перебуває локальна спільнота — не як усереднено-типове, а як конкретне просторове відображення існуючих у даному соціумі суспільних відносин. Макроструктурні зрушення і зміни у повсякденному житті людей виявляються тісно пов'язаними і взаємообумовленими. Про те, наскільки плідними виявляються такі підходи, можна створити уявлення на основі аналізу проекту «Британського фонду» по вивченню соціальної структури російського села, який здійснюється за активної участі російських науковців — Центру селянознавства і аграрних реформ на чолі з Т. Шаніним та В. Даниловим. Географічні рамки дослідження охоплюють територію Росії, Білорусі, Вірменії і Середньої Азії. Історики, залучені до роботи над проектом, записують спогади селян про події, які ті вважають вирішальними для країни. На цій основі виходять кількатомні збірники документів з історії «Антоновщини» й донського козацтва, побачив світ цілий ряд монографічних праць з цієї проблематики. На цій основі вже виразно сформувався антропологічний напрям у селянознавстві³³.

³³ Люкшин Д. Крестьяноведение в исследовательском поле аграрной истории // Исторические исследования в России — II. Семь лет спустя. — М., 2003. — С. 268-281.

У дослідженні міського соціокультурного середовища в РФ теж помітні зрушення на базі застосування історико-типологічних підходів нової локальної історії. Книга А. Купріянова «Міська культура російської провінції»³⁴ вводить читача у примхливий світ російської глибинки — європейського Центру і Західного Сибіру — кінця XVIII і першої половини XIX ст. Своєрідна «казусна» манера викладу допомагає автору уникнути традиційного, «лінійного» бачення як важелів управління на місцях, так і співвідношення динаміки й архаїки у сфері культури провінції. Спираючись на величезний пласт архівних документів, він запрошує читача пройти разом із собою шлях від одного судового епізоду до іншого, щоб показати і примхи людських доль, і затхлу духовну атмосферу імперської провінції, і рівень зловживань, і обличчя «імператорських доносителів». Така підвищена увага до, здавалося б, дрібних фактів страхує від майже неминучого осучаснення культурних феноменів, притаманного традиційним підходам, зокрема тим, які побутують в історичному краєзнавстві.

Нова локальна історія надала, отже, «другого дихання» багатьом традиційним напрямам дослідження територіальної організації — міській історії, історії села, муніципальній історії — і стимулювала появу нових, таких як історія прикордонних областей, транснаціональна історія тощо. Намітилася тенденція до координації дослідницьких зусиль в усіх цих напрямках. Так, за ініціативою стокгольмського «Інституту міської історії» з 1979 р. раз на три роки проводяться семінари із скандинавської історії, матеріали яких публікуються в оглядових збірниках з міської й муніципальної історії та журналі «Localhistorya». «Британська асоціація локальної історії» видає журнал «Локальний історик» («The Local Historian»), піднімаючи у ньому, між іншим, і концептуальні проблеми мікроісторії. Журнал видається не лише у паперовому вигляді; його матеріали можна знайти і у мережі Інтернет³⁵.

У вітчизняній історичній науці підходи, запропоновані в рамках «нової локальної історії» освоюються поки що повільно. Хоча, приміром, Н. Яковенко вважає локальну соціальну історію «вельми перспективним напрямом у соціальних студіях». Його переваги вона бачить у тому, що «локальна соціальна історія передбачає, з одного боку, простеження життєвого шляху та поведінкових стратегій цілком конкретних осіб (і в цьому сенсі вона «мікроісторична»), а з другого — аналіз соціальних регуляторів цієї поведінки через посередництво середовища, зокрема формальних чи неформальних груп, до яких індивід належить». Напрацювання зарубіжних колег у цьому

³⁴ Купріянов А. И. Городская культура русской провинции. Конец XVIII — первая половина XIX века. — М., 2007.

³⁵ Маловичко С. И., Булыгина Т. А. Современная историческая наука и изучение локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/bookshelf>.

напрямі автор оцінює досить високо, доводячи що «в перманентних боях за історію» ними напрацьовані і готові проблемні вузли, і готові методологічні пропозиції³⁶. Але спроби переадресувати українським історикам ці міркування поки що відгуку не знаходять.

Більш плідним (хоча мова може знов-таки йти лише про поодинокі спроби) виявилось застосування на українському матеріалі класичних мікроісторичних підходів — у тому вигляді, в якому вони були запропоновані осередком італійських вчених, що групується навколо журналу «*Ouaderni storici*». Пошук самоназви для цього відгалуження історичної локалістики теж виявився складним. Радикально відділити «себе-від-інших» він так і не зумів, назвавши власний об'єкт дослідження «мікроісторією». Зауважимо, що під це поняття доволі часто підводиться будь-який аналіз частковостей в історичному процесі (на противагу макроісторії, зайнятій аналізом глобальних процесів). Утім, італійська школа мікроісторії заявила про себе настільки потужно, що закріпила за собою і своїми послідовниками пізнавальну парадигму, яка надто довго претендувала на універсальність.

Побачити речі, яких раніше не помічали — так стисло висловив суть мікроісторії як експериментального методу Дж. Леві. Він же зауважив, що «мікроісторія не налаштована приносити в жертву індивідуальність заради узагальнень: більше того, в центрі її уваги — вчинки особистостей або одиничні події. Але вона також не схильна відкинути усіяку абстракцію: малопомітні ознаки або окремі казуси можуть сприяти виявленню більш загальних феноменів»³⁷.

Від традиційних методів дослідження частковостей метод мікроісторії відрізняється тим, що дослідник свідомо ставить перед собою мету — точним підбором специфічних деталей створити узагальнену картину притаманних даній історичній добі взаємозв'язків соціально-культурних, економічних та політико-владних чинників, передати у такий спосіб «аромат епохи». Зрозуміло, що для розв'язання такого непростого завдання виявилися потрібними специфічні методики аналізу джерел, відмінні від тих, які застосовувалися у традиційному аналізі локалітетів.

Гідна подиву активність представників нового наукового напрямку була належним чином оцінена в середині 90-х рр., коли у видавництві «Ейнауді» побачили світ понад 20 томів праць, виконаних в ключі мікроаналізу, і серед них «Нематеріальна спадщина» Дж. Леві (1985), «Робітничий світ і робітничий міф» М. Грібауді (1987), «Майстри й привілеї» С. Черутті (1992). Їхня поява була розцінена як виклик «риторичній» історії, своєрідний бунт проти спрощених уявлень про автоматизм суспільних процесів. Історію-синтез пропонувалося за-

³⁶ Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007. — С. 221.

³⁷ Леві Дж. К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории. — М., 1996. — С. 171, 184.

мінити деталізованою історією ситуацій, а загальним гаслом нової течії в історіографії стало: «Від аналізу глобальних структур — до вивчення малих життєвих світів».

Новий напрям зовсім недовго лишався прерогативою італійської наукової школи мікроаналізу. Остаточно він утвердився у світовій науці після появи монографії Б. Хауперта та Ф. Шафера. Вона мала назву «Молодь між Христом і свастикою», але у ній йшлося не про молодь як соціальну категорію, а про одну людину, рядового таксиста. Реконструкція його біографії дала змогу переконливо виявити не лише характерні риси молодіжного світосприймання, але й сутність фашизму як ідеології й політики.

Переорієнтація істориків від дослідження «суспільства», «нації», «колективної самосвідомості» до аналізу досвіду самоідентифікації окремої людини, що відчуває себе членом певної спільноти і живе за її законами (або всупереч їм), стала прикметною ознакою часу, в якому розвиваються і втрачають чіткі обриси не лише суспільні страти й вибудовані ними демаркаційні межі, але й засади корпоративної психології. Девальювали, втративши власний генералізуючий пафос, не лише марксистські канони, але й структуралістські схеми, ґрунтовані на пошуку закономірностей у суспільному розвитку. За таких умов звернення до «нормальних винятків», яке постулює мікроісторія, сприймається не стільки як «потреба історіографічного розуму розкладати інформацію у різні шухляди інтелектуального комода» (Н. Копосов), а радше як пошук нової парадигми для гуманітарних дослідницьких програм.

При всіх відмінностях методологічного й методичного порядку, констатує Л. Репіна, прибічників мікроісторії об'єднує кілька спільних позицій: критична налаштованість щодо макропідходів, акцентування на ролі досвіду і діяльності людей у самому конструюванні соціального, пріоритетна увага до виняткового й унікального (до незвичайних казусів, індивідуальних стратегій, перипетій біографій). У такий спосіб вдається досліджувати спосіб включення індивідуальної діяльності у колективну і, отже, фіксувати індивідуальне у соціальному і соціальне в індивідуальному на рівні конкретної історичної практики. Це означає істотне розширення сфери застосування комплексного методу соціального аналізу, що спирається на послідовну комбінацію системно-структурного й суб'єктивно-діяльнісного підходів³⁸.

Вище вже зазначалося, що окремі зразки застосування прийомів мікроісторичного аналізу доводять свою продуктивність і в українській історіографії. Блискуче володіє ними, приміром, Я. Грицак, який виявив неабияку наукову сміливість, створивши життєпис молодого І. Франка як «біографію за характером і мікроісторію за жанром». Автор рішуче

³⁸ Репіна Л. П. Проблемы методологического синтеза и новые версии социальной истории // <http://www.history.vuzlib.net/book>.

відкинув телеологічні канони, що зводять роль Франка винятково до функції національного провідника, який ставив собі за мету перетворити руське селянське суспільство на українську модерну націю.

Увага автора зосереджена на становленні особистості людини, яка виявила талант пророка вже замолоду, але провідником нації стати ще не встигла. Психологічний портрет Франка Я. Грицак створив на тлі «малих спільнот», які становили франкове оточення, і водночас у широкому контексті політичного життя Галичини — відсталого австрійського пограниччя, історична доля якого у часи Франка була неясною і значною мірою залежала від протистояння між Габсбургами й Романовими, а також зіткнення українського, польського, єврейського та російського націоналізмів. Тому, хоч формально праця Я. Грицака виходить поза межі локальної історії, вдумливий читач знайде у ній більше цікавих відомостей про Галичину, Львів, Дрогобич, ніж у спеціальних краєзнавчих чи містознавчих працях.

Як бачимо, ієрархія наукових знань про простір і територію упродовж останніх років зазнала змін, і те, що раніше вважалося пріоритетним (подієва (політична) історія держав, гранд-наративи) сьогодні сприймається як данина традиції. Зміна масштабу в історичних дослідженнях дедалі більше нагадує погляд на деталі крізь збільшувальне скло, а назви солідних видань пістрявлюють несподіваними згадками про хробаків та волоцюг. Якоюсь мірою це спроба привабити сучасного читача, у якого виробилася вже стійка ідіосинкразія до академізму. Але виникає ряд зустрічних питань. Наскільки стійкою може бути така тенденція? Яких видозмін зазнають у зв'язку з цим уявлення про місце і роль локальності й локалізму? Зрештою, чи віщують ці переорієнтації поступове відмирання тих «класичних» версій місцевої історії, які поки що виразно домінують у вітчизняному науковому просторі?

Готових відповідей на ці питання, здається, ні в кого немає. Адже новий «релевантний» контекст аналізу не є наперед заданим певною схемою; мабуть, внаслідок цього сучасна мікроісторія не є сьогодні чимось цілісним і належним чином концептуалізованим. Невизначеним лишається її співвідношення з історичною антропологією — її то вводять у систему останньої, то виводять поза її межі. Подеколи історичну антропологію й історію повсякденності вважають «сестрами мікроісторії», а німецький історик Х. Медік називає останню «сестрою історії побуту»³⁹.

Питання про те, як співвідносяться нова локальна історія й мікроісторія, теж поки що лишається відкритим. Як вважає Н. Яковенко, саме постмодерністський виклик підштовхнув локальну соціальну історію до «перемир'я» з мікроісторією — але не на рівні зацікавлення локальними соціальними групами. Локальна соціальна

³⁹ Кром М. Отечественная история в антропологической перспективе // Исторические исследования в России — II. — С. 180.

історія «мікроісторична» остільки, оскільки простежує життєвий шлях та поведінкові стратегії конкретних осіб, але багато важить і те, що це простеження доповнюється аналізом соціальних регуляторів поведінки людини через посередництво середовища, зокрема формальних і неформальних груп, до яких індивід належить⁴⁰.

Нині мікроісторія й нова локальна історія існують паралельно, як самостійні субдисципліни історії, але багато в чому є взаємопроникними. Всебічне вивчення тієї чи іншої локальної спільноти як певного мікрокосму — розвинутого соціального організму — означає по суті створення його повноцінної колективної біографії. Акцент на колективності власне і є тим, чим відрізняється нова локальна історія від класичної мікроісторії, яка ставить у центр дослідження окрему людину. Утім, у рамках нової локальної історії існують різні дослідницькі підходи — і ті, що відштовхуються від «локальності», і ті, що фокусують увагу на різних аспектах діяльності індивідів, описуючи їхній життєвий шлях через зміну соціальних ролей і стереотипів поведінки.

Лишається спробувати знайти відповідь і на складніше питання: як вписується у предметне поле історичної локалістики інший масштаб локалізації, представлений, приміром, у вигляді історичної регіоналістики, історичної урбаністики, історії прикордоння? Російський центр «Нова локальна історія», з яким ми активно співробітничали, тяжіє до уведення історичної регіоналістики як у контекст нової локальної історії, так і у предметне поле мікроісторії. Приміром, С. Маловичко вважає, що «принципи й методи нової локальної історії близькі, якщо не тотожні, «локалістсько-інтеграційному» підходу розроблюваної сьогодні в Україні регіональної історії (новий регіоналізм)»⁴¹.

Оскільки тут мова йде про підходи, запропоновані нашим Центром теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики, вважаємо за доцільне погодитися лише з першою частиною цього твердження. Так, наші підходи надзвичайно близькі до тих, які обстоює російський Центр «Нова локальна історія». Близькі, але чи тотожні? Тут відмінності очевидні. Історична регіоналістика у нашому баченні включає в себе історію поселень, а, отже, в її предметному полі помітне місце займають найрізноманітніші прояви локального. Але обстоюване нами бачення методів історичної регіоналістики сфокусоване навколо представлення регіонів як соціокультурних цілісностей, складних хроно-понімічних систем, а регіональності — як мезорівня, перехідного ступеня, що є проміжною ланкою між національним і локальним рівнями узагальнень. Отже, в регіоналістиці ми маємо справу з іншим масштабом осмислення локальності і з іншим «поверхом» наукових знань.

⁴⁰ Яковенко Н. Вступ до історії. — С. 221.

⁴¹ Маловичко С. Историография локальной истории: современное состояние и основные тенденции развития // Региональная история Украины. — Вып. 2. — К., 2008. — С. 43-44.

Вище вже йшлося про обстоювання нашим Центром бачення сутності і функцій історичної регіоналістики. Дихотомія відцентрових і доцентрових сил, дезінтеграції й інтеграції, логіка вибудови «внутрішніх кордонів» держави уведена в її рамках у певну систему і розглядаються у комплексі разом з усіма чинниками, які впливають на систему територіальної організації. Запозичений із сфери природничих наук біогеодетерміністський метод дає змогу розглядати регіон (реально зафіксований чи умовний) як соціоприродне утворення, як систему, окремі елементи якої взаємодіють із середовищем і створюють під їхнім впливом власну культуру життєзабезпечення. Метод генералізації, також запозичений із географії, пропонує критерії відбору найбільш істотного і специфічного саме для даного регіону. А методи абстракції й моделювання допомагають обирати із усієї багатоманітності суспільних зв'язків і історичних уявлень саме ті, які притаманні даній території, і створювати на цій основі узагальнений образ регіону, а за потреби і відповідну прогностичну модель. Застосування цих і багатьох інших методів дає змогу не лише досліджувати у різних часових рамках багатобарвні прояви регіональності й регіоналізму, але й вибудовувати типологію регіонів, інструментарій дослідження просторових утворень.

Регіоналістика самим фактом свого існування створює можливість синтезу і екстраполяції на сучасність цілого ряду відправних парадигм соціогуманітарного знання. Етнологічна парадигма визначає параметри етногенезу, соціологічна — демогенезу і міграційних процесів, семіотична (психометрична) орієнтує на вивчення ментальних процесів, комунікативно-культурна визначає ієрархію культурних типів і різновиди комунікативних зв'язків. Не доводиться вже говорити про здатність регіоналістики «організувати» і примусити «заговорити» етнографію і лінгвістику — на цьому шляху впорядковується масив інформації про географічні межі розселення певних етносів, асиміляційні процеси, комунікаційні зв'язки, шляхи виникнення регіональних діалектів.

Отже, завдання і дослідницькі методи регіоналістики й «нової локальної історії» дуже близькі, але аж ніяк не тотожні. Типовому «локалістському» підходу, коли об'єктом дослідження є місто, село, окремий культурний комплекс, у регіоналістиці протистоїть комбінований «локалістсько-інтеграціоністський», коли об'єктом аналізу є великий територіальний комплекс у всій багатогранності його складових і зовнішніх зв'язків. Тут досліджується не стільки територія, скільки сформований у її рамках соціальний організм — регіональне співтовариство. В процесі осмислення регіональної специфічності порушується безліч проблем співвідношення частини і цілого, центру й периферії, централізму і децентралізації, типологій регіонів, міжрегіональних взаємин тощо.

Якщо з визначенням предметного поля регіоналістики як міждисциплінарного напрямку досліджень уже існує певна ясність, то різнобій у поняттях тут справді вражаючий. Поняття *регіоналістика*, *районістика*, *регіонологія*, *регіоніка*, *районознавство* існують паралельно і

часто вживаються як синонімічні. Це навряд чи коректно; принаймні географи ще у 80-х рр. започаткували орієнтовні критерії градації. Поняття *регіоналістика* вони пропонують вважати узагальнюючим, поняття *районістика* залишити для прикладної сфери, позначаючи ним сукупність методів ідентифікації (визначення таксонів) та критеріїв районування, поняттям *регіонологія* (*районологія* чи *регіоніка*) характеризувати систему наукового пізнання процесів і факторів районування, функціонування і розвитку конкретних регіонів⁴². Різниця між двома останніми важковловлювана, але очевидно, що вона лежить у площині співвідношення практичних дій і результатів їх наукового осмислення. Хоча навіть у тій системології, якої дотримуються географи й економісти, чіткості у розмежуванні понять «регіоналістика» і «регіонологія» немає. Приміром, С. Злупко трактує поняття «регіонологія» розширено, розуміючи під ним науку про регіони⁴³. У довіднику з регіональної економіки наука про регіони визначається як регіоналістика, а регіонологією іменується «наука, що вивчає закономірності системного екологічного, економічного, соціального, політичного, духовного функціонування і розвитку територіальних соціумів (спільностей людей); досліджує системність цілісного відтворення соціального життя на конкретній території»⁴⁴. Тут, як бачимо, акцент зроблено на соціальній складовій, хоч сам по собі він мало що прояснює.

Більше чіткості в географічній систематиці спостерігається у розрізненні регіоналістики й регіонознавства. Як правило, регіонознавство розглядається як частина регіоналістики; географи вважають його частиною країнознавства, що досліджує специфіку регіонів окремої країни. Історики до цієї систематизації не дуже прислухаються або взагалі про неї не знають. У дискусіях, що ведуться з цього приводу в Російській Федерації, всі вищеназвані поняття зазвичай застосовуються як синоніми⁴⁵.

На Заході щодо цього картина значно простіша. У США універсальне поняття «*regional science*» застосовується до найширшого спектру наукових дисциплін і методологічних моделей. У Великобританії перевага надається дещо видозміненому — *regional studies*.

⁴² Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины. — М., 1988. — С. 260.

⁴³ Злупко С. Основи регіонології: концептуальний підхід // Вісник НАН України. — 2004. — № 11. — С. 12–24.

⁴⁴ Богорад О. Д., Тевелєв О. М., Падалка В. М., Підмогильний М. В. Регіональна економіка. Словник-довідник. — К., 2004. — С. 231.

⁴⁵ Див., напр.: Орешина М. А. Регион как объект социально-гуманитарных исследований // Политическая наука (Москва). — 2003. — № 3. — С. 152; Акиншин А. Н., Ласунский О. Г. Воронежская историческая региология на современном этапе // Исторические записки. — Вып. 2. — Воронеж, 1997. — С. 56; іх же: Региональный фактор в изучении российской истории // Общественная жизнь в Центральной России в XVI — начале XX в. — Воронеж, 1995. — С. 204.

Побутує і термін «regional analysis», але всі ці поняття є по суті однопорядковими. Дещо відмінний зміст вкладається в поняття «area studies»; воно може означати і країнознавство, і краєзнавство.

На пострадянському просторі номенклатура понять, похідних від терміна «регіон», має тенденцію до розширення. Лише в останні роки теорія регіоналістики збагатилася поняттями «регіональна парадигма», «регіональна системологія», «неокласичний регіональний підхід», «місто- регіон», «місто-район» та багатьма іншими. Заперечувати проти такого розмаїття важко: зрештою регіональна наука ще не пройшла пік своєї концептуалізації. Але у такому разі межі кожного з понять варто окреслювати чіткіше, з врахуванням тих нових нюансів, які потягнуло за собою переосмислення основоположних для регіоналістики категорій «регіоналізм» та «регіоналізація».

Якщо говорити про понятійний інструментарій регіоналістики поза межами «прив'язки» до поняття «регіон», то він значною мірою варіює похідні від трьох основних категорій, які структурують і до певної міри ієрархізують систему просторових відносин: *простір*, *територія*, *місце*. Від категорії простору походять: *просторовість* (spatiality), *просторова матриця* і їм подібні, а також *аспціальність* — як заперечення великої ваги просторових вимірів. Від категорії *територія* виходять поняття *територіальності*, *територіальної організації*, *адміністративно-територіального устрою* тощо. Від категорії *місце* (локал) — *локалізація*, *глокалізація*, *транслокальність* тощо. Значна частина термінів пов'язана з *кордоном* — або як лінії поділу (border), або як контактної зони (frontier). Чимало понять прив'язані до географії як науки, яку найбільш цікавлять просторові дефініції — «геоекономіка», «геокультура», «геоісторія» (до останнього терміна близьким за змістом є поняття «time-geography» (географія часу або історична географія).

Що ж до регіонального рівня наукових досліджень (не в розумінні місця здійснення, а в розумінні окреслення об'єкта наукового пошуку), то навряд чи доцільно вводити його в рамки локальної історії (як «старої», так і «нової»). На наш погляд, «ніша» регіоналістики — мезорівень, і саме в його межах має вибудовуватися поміж іншим і історія розселення. У такому баченні регіон виступатиме не просто як «місце» чи «периферія», а як реально існуючий (або «уявлений», як нація у андерсонівському розумінні) соціальний організм із своїми природно-географічними особливостями. При цьому територія регіону має розглядатися не як безлике «середовище проживання», а як дійовий фактор формування регіональної ідентичності, соціальних і культурних форм буття. Саме тому одним з пріоритетних напрямів досліджень нашого Центру стало студювання в історичній ретроспективі особливостей територіальної організації українських земель. Нового стимулу для свого розвитку набуває традиційна для України проблематика історії поселень і колонізаційних потоків, а поряд з цим починає освоюватися майже нерозроблена цілина проблем теорії і

історії територіальної організації, зокрема формування адміністративно-територіальної структури і систем місцевого самоврядування.

В 2008 р. Центр розпочав розробку комплексної теми «Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення». Діапазон охоплення проблеми містознавства в її рамках доволі широкий — від урбогенезу до проблем сучасного урбаністського універсуму, співвіднесених із певним хронотопом. Головне тут — простеження цілісності урбанізаційного процесу поза вузькими — локально-часовими чи локально-просторовими рамками. У цьому руслі відшукуються можливості «взаємної доповнюваності» різних сфер соціогуманітарного знання — від історичної демографії й соціальної психології до політології й географії культури. На майже безмежному дослідницькому просторі прискіплює досліджується дихотомія доцентрових і відцентрових сил, глобальності і локальності, іде пошук визначень ознак міста, урбанізованого середовища, міських систем морфології міського простору, впливу ландшафту на формування образу міста. Загальною тенденцією є дослідження міста не просто як забудованої території чи архітектурного середовища існування, а як соціальної системи, що забезпечує міський спосіб життя, а також як співтовариства людей із притаманними йому функціями, поведінськими моделями, свідомісними стереотипами.

Спрямування історичних досліджень у русло аналізу просторових феноменів і територіальних комплексів розглядається нами як відповідь на назрілу суспільну потребу. Історія міст як складних соціально-економічних і культурних систем надто довго випадала з поля уваги марксистського суспільствознавства. Ще менше цікавили дослідників філософія урбанізму і ті суспільні процеси, які зрештою зумовили явища деурбанізації і «вторинної руралізації». На рубежі тисячоліть стало очевидно: місто як структуроутворюючий елемент суспільства і той каркас, який підтримує його життєздатність, потребує кардинальної зміни дослідницьких парадигм і методологічних підходів. Уведення його у контекст історичної локалістики дасть змогу відповісти на чимало запитань, які досі не дістали задовільного вирішення. Приміром, на таке: чому за наявності приблизно однакових умов одні міста забезпечують собі сталий розвиток, а інші занепадають.

«Локальний метод» сьогодні розглядається як такий, що відповідає сучасним стратегіям дослідження у комплексі соціокультурних, геокультурних та етнополітичних аспектів вітчизняної історії. Його специфічність полягає у пропонованих ним можливостях реконструювати соціальні феномени, які мають свої просторові, часові, культурні межі. Місто — один з найбільш вдячних об'єктів локалістики, оскільки має виразну просторову конфігурацію, тривалу протяжність у часі, культурну ауру. І що найголовніше — кожне місто у чомусь унікальне, з власними неповторними особливостями. Його легко вписати у прикордонний простір історії повсякденності, соціальної, інтелектуальної, персональної історії тощо.

Міська історія (urban history) входить в систему регіоналістики і становить її науковий фундамент. Але якщо говорити про історичну урбаністику як самостійний науковий напрям, то, на наш погляд, повністю «поглинати» його системою регіоналістики непродуктивно. Адже межі предметного поля історичної урбаністики значною мірою визначають параметри, які за своєю універсалістською компонентою є надрегіональними і навіть наддержавними. Приміром, органічною складовою історичної урбаністики є теорія «образу міста», яка за своїм звучанням є загальнопланетарною і органічно вписується у особливий науковий напрям, який прийнято визначати як міську семіотику. Йдеться про вклад персоналізованих образів окремих міст у семіозис міського простору як локального «культурного гнізда», а також про пов'язану з містом опоетизовану знакову символіку. Природно, що окремі елементи міської семіотики органічно вписуються у теорію архітектури, соціальної діагностики самопочуття людини у просторі, географію культури, дослідження ментальностей тощо.

Складна діалектика взаємозв'язку регіоналістики з урбаністикою більшістю наукового загалу поки що не усвідомлюється, оскільки традиції наукової урбаністики значно тривкіші, ніж ті дисциплінарні межі, які щойно обстоює для себе історична регіоналістика. Ще більшою мірою сказане стосується нової, переосмисленої локалістики, яка тільки починає відшукувати власну методологічну нішу. При визначенні наукового статусу урбаністики доводиться рахуватися і з тим, що обсяг прикладних, практичних завдань, які входять у сферу її компетенції, значно ширший порівняно з тим, який входить у прикладну сферу регіонознавства.

Сучасні історіографічні підходи, зокрема ті, які сформульовані в рамках нової локальної історії, відчутно змінюють кут зору на міський простір і соціокультурний досвід міського співтовариства. Місто як система розглядається як частина більшої метасистеми — з врахуванням впливу середовища на процеси саморозвитку. Концепції історичних циклів у розвитку міст дають ключ до пояснення зміни висхідної фази міського розвитку — спочатку інерційного, а потім, імовірно, і нисхідного, якщо виклик із боку середовища не буде знайдено або управління містом виявиться неефективним. Міська історія виступає при цьому головним полігоном для осмислення процесів соціальної організації через запропоновані А.Тойнбі категорії «виклику» і «відповіді».

Істотного переосмислення потребує і традиція *нерозчленованої* «історії міст і сіл». Адже очевидно, що міські й сільські спільноти — це два різні, навіть гостро відмінні типи групової самоідентифікації. Локальні соціокультурні простори, якими є міста й села, виступають у ролі структуроутворюючих начал для двох відмінних типів самоорганізації. Міській субкультурі притаманний потяг до інновацій, сільській — авторитет традиції. А, отже, постає необхідність пошуку часто невидимих, розмитих меж між містом і селом, з одного боку, і міською і сільською історією, з другого.

Чітке відмежування міської історії від сільської має особливе значення в українських умовах, де характер адаптації людини до середовища значною мірою залежав від зовнішніх чинників. У зоні дії європейського права менталітет міських жителів формувався під значним впливом індивідуалізму. На просторі, інкорпорованому в російську централізовану бюрократичну систему, механізми самоуправління й саморегулювання поволі втрачали смисл, поступаючись місцем архаїчним традиціям нерозчленованої колективності. Межа між містом і селом була невиразною і легко стиралася; міський спосіб життя не розглядався як цінність, якою варто дорожити. Переселення в міста на умовах зайнятості на заводах і фабриках приваблювало селянина не часто; він радше волів виїздити на нове місце проживання. А селяни, що осідали в містах, теж у своїй масі не відчували себе городянами.

Протистояння двох — міської і сільської — тенденцій у світосприйманні існуватиме, мабуть, ще довго, і вже тому історія міста як цілісності, що притаманною їй мовою веде «безперервний діалог із селом» (Ф.Бродель), має розглядатися як специфічне дослідницьке поле. І хоч людство, мабуть, ніколи не дізнається, де й коли виникло перше місто, історія міста як соціального організму охоплює, як мінімум, чотири тисячоліття і вже тому заслуговує на окремий дослідницький статус. І хоч сьогодні між містом і селом немає кам'яних мурів, роль розмежувальних субстанцій виконують істотні соціокультурні й ментальні відмінності. А саме вони — якщо і далі йти шляхом відмови від «подієвої» історичної канви — і становлять каркас містознавства, з одного боку, і сільської історії — з іншого.

Чималі евристичні можливості відкриваються і на шляхах уведення вітчизняної історії у контекст історії прикордоння («фронтир-студій»). Для України, територія якої донедавна складалася з периферій держав-метрополій, надзвичайно продуктивною може бути локалізація на основі виокремлення «пограничних зон». Корисність такого підходу визначається врахуванням у ньому традицій географічного детермінізму з інноваційними трактуваннями колонізаційних хвиль і міжкультурних запозичень. Зміна кордонів освоєного людиною простору і вплив геополітичних чинників на людські долі — захоплюючі дослідницькі завдання, і зовсім не випадково предметне поле нового наукового напрямку в історіографії, зайнятого комплексним дослідженням кордонів і прикордонних територій (Border Studies), має тенденцію до розширення. Американський русист С. Коткін звертає увагу і на виховний потенціал «історії пограничних зон»: «пограничні зони особливо цікаві відносно місцевої й національної самосвідомості й важливі для виховання у душі співробітництва, синкретизму й інтеграції»⁴⁶.

⁴⁶ Коткин С. О краеведении и его методологии // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара 19-20 июня 2000 года. — СПб., 2000. — С. 16–22.

Підсумовуючи, зазначимо: концептуалізація історичної локалістики ще далеко не завершена, і сам цей термін має досить вузький ареал застосування. Та й поняття «локальне» надто розмите й неконкретне, щоб стати науковою категорією. Саме по собі воно означає лише те, що досліджуваний об'єкт виокремлюється із загального (цілого) за якимись певними ознаками. «Прив'язка» до територіальності не обов'язкова, однак у нашому випадку ми свідомо звужуємо межі локальності, фактично ставлячи знак рівності між локальним і місцевим. Масштаб локалізації при цьому може бути різним — від історії поселення до історії великого регіону. Єдина умова — просторова мозаїчність має досліджуватися на рівні, нижчому за національно-державний.

Простеження того, як поступальний розвиток історичного знання змінює просторовий масштаб історіографії — від домінування політично-орієнтованої подієвої історії до концентрації уваги на окремих цивілізаціях, культурах, регіональних особливостях — цікаве і вдячне наукове завдання. «Історія місця» як поселення, яка у традиційному баченні краєзнавства поставала здебільшого як сума «маловідомих подій і фактів», у рамках нової локальної історії почала досліджуватися як історія мікро спільноти — соціуму, обмеженого певними територіальними рамками. А мікроісторія у тому вигляді, який був ініційований групою італійських вчених, утверджує погляд на місце як на поле діяльності непересічних особистостей у нестандартних ситуаціях. Нові підходи до «місця дії» запропонували майже одночасно регіоналістика й урбаністика, «нова культурно-інтелектуальна історія» й історія прикордоння. У найближчому майбутньому можна очікувати дальшого поглиблення процесу диференціації в системі історичного знання.

Очевидно, що оскільки нові наукові напрями народжуються на міждисциплінарних «стиках», дедалі гострішою ставатиме проблема узгодження і диференціації понять, вибудови їхньої ієрархії — як за вертикальною (оціночною), так і за горизонтальною (діахронною) шкалою, своєрідного «метаперекладу» понять, що побутують у суміжних дисциплінах. Щоб забезпечити собі простір ефективного наукового пошуку, історична локалістика має активно розвивати підходи, що їх пропонують філософи, культурологи, етнологи, політологи, лінгвісти. У філософських розробках для неї найбільш цікавою може бути проблема цілісності й системності, у культурологічних — сумісності/несумісності у розмаїтті, у етнологічних — ставлення до інакшості, у політологічних — конфліктності й ризиків тощо. Актуальними для неї є і завдання визначення меж — як наукового напрямку в цілому, так і його складників. Саме поняття «локал», про концептуалізацію якого нині говорити зарано, набуде чітких обрисів лише тоді, коли буде органічно вбудоване у розгалужену систему територіально-просторових термінів.

Ігор Чорновол

**ТЕОРІЯ КОМПАРАТИВНИХ
ФРОНТИРІВ**

12 липня 1893 року під час Світової Колумбової вистави в Чикаго на з'їзді Американської історичної асоціації тридцятидволітній асистент Вісконсинського університету Фредерик Джексон Тернер виступив із доповіддю «Значення фронтиру в історії США». Історик стверджував, що американське суспільство сформувало передовсім відкриті простори Дикого Заходу, й саме Дикий Захід забезпечив державі демократичні принципи функціонування та розвинув американський індивідуалізм. Упродовж трьох років на Тернерові тексти не звертали особливої уваги. Можна навіть припустити, що, оскільки у програмі конференції його виступ зазначено серед останніх, він узагалі міг не виступати. Відомо natomiast, що сам Ф. Тернер пропонував організаційному комітетові конгресу включити замість себе свого учня, але йому відмовили.

Часи змінюються. 1900 року публікація «Значення фронтиру в історії США» стала одним із основних текстів американської історіографії. До того ж, оскільки президенти Теодор Рузвельт (1901–1908) і Вудро Вільсон (1913–1921) були фахові історики за освітою й прихильники Тернера за вподобаннями, його теза почала істотно впливати на урядову політику. 1910 року Ф. Тернер очолив катедру історії США в Гарварді, а водночас — Американську історичну асоціацію. Тож може видатися неймовірним, але невелика за обсягом публікація 1893 року спричинила гостру (що звично для культури академічної суперечки в США) й безпрецедентно тривалу (вона й досі не завершилася) дискусію. Крім істориків, до полеміки долучалися антрополози, археологи, географи, геологи, демографи, екологи, етнографи, етнологи, кліматологи, лінгвісти, психологи, соціологи, філософи. Майже кожний американський коледж або університет пропонував «фронтир-студії» до 1960 року, або, словами Річарда Гофштадтера, в той час американський історичний цех трансформувався в «*one large Turner-verein*»¹.

Водночас із Ф. Тернером на Світовій Колумбовій виставі в Чикаго виступав театр Буфало Біла: буфало й коні, луки та вінчестери, ковбої й індіанці тощо. Як Ф. Тернер в історіографії, так само й Буфало Біл справив феноменальний вплив на американську культуру, ставши попередником кіноіндустрії вестернів. Ф. Тернер до його творчості

---

¹ *Richard Hofstadter*, *The Progressive Historians*. Turner, Beard, Parrington. — New York, 1970, p. 83.

ставився скептично, якщо не з презирством, а той, своєю чергою, ледве чи знав про існування Ф. Тернера. Однак до пропаганди Тернерової тези Буфало Біл спричинився чи не найбільше². Варто зауважити, що 1894 року його театр гастролював у Львові під час Галицької крайової вистави до століття повстання Тадея Костюшка. Субкультура вестерну домінувала в євроатлантичній культурі аж до недавнього часу. Ба навіть у «найхолодніші» роки «холодної війни» радянські кінотеатри й телебачення пропагували образ Дикого Заходу за Буфало Білом — здебільшого завдяки фільмам спільного німецько-югославського виробництва за участю незабутнього Гойко Митича. Тож не дивно, що підлітки Радянського Союзу поряд із традиційними «козаками-розбійниками» найбільше полюбили бавитися в «ковбоїв-індіанців».

I

Фредерик Джексон Тернер народився 14 листопада 1861 р. в Портеджі, штат Вісконсин. В його дитячі роки Портедж все ще не втратив ознак фронтиру. Образи лінчованого місцевими мешканцями ірландця й депортації індіанців до Небраски 1873 р. запам'ятовуються на все життя. В школі Фредерик Джексон вчився охоче й був зразковим учнем. Захопився історичними романами, а в його п'ятнадцять батько, редактор і власник місцевої газети, доручив синові вести рубрику афоризмів газети «З олівцем та ножницями». 1878 р., вступивши до Вісконсинського університету в Медісоні, Ф. Тернер брав активну участь у студентському громадському житті. Він редагував студентську газету, обирався віце-президентом літературного та атлетичного товариств, а водночас здобув репутацію доброго оратора.

1884 р. Ф. Тернер отримав диплом магістра мистецтва Вісконсинського університету з відзнакою, успішно захистивши дипломну роботу на тему «Характер і вплив торгівлі хутром у Вісконсині». Через рік, попрацювавши на посадах кореспондента, ба навіть дрібним урядником сенату штату Вісконсин, Ф. Тернер прийняв пропозицію професора Вільяма Ф. Аллена замінити його на період піврічного відрадженьня до Європи. Так Ф. Тернер став викладати — і робив це з превеликим задоволенням. Після повернення В. Аллен подбав про призначення Ф. Тернера асистентом професора риторики й ораторського мистецтва, а невдовзі домігся поділу історичного курсу на дві частини, передавши історію США своєму учневі. 1889 р., успішно захистивши дисертацію «Характер і вплив індіанської торгівлі хутром у Вісконсині. Дослідження торгового форпосту як інституції», Ф. Тернер отримав диплом доктора філософії Університету Джона Гопкінса (Балтимор). З 1891 р. — професор Вісконсинського університету, 1910–1924 рр. — професор Гарвардського університету. Після виходу

² *Richard White*, «When Frederick Jackson Turner and Buffalo Bill Cody Both Played Chicago in 1893», *Frontier and Region. Essays in Honor of Martin Ridge*, ed. by Robert R. Ritchie and Paul Andrew Hutton // San Marino & Albuquerque, 1997, p. 201–212.

на пенсію 1924 р. повернувся до Медісона. З 1926 р. — директор Бібліотеки Гантінгтона (Сан-Маріно, Каліфорнія), основного центру дослідження англо-саксонської Америки. Помер 14 березня 1932 р.³

Отже, основні ідеї епохальної доповіді Ф. Тернера полягали ось у чому. Історик розпочав із цитування звіту суперінтенданта перепису населення США 1890р. про закриття фронтиру поселень. Це подія історичної ваги. «В дійсності, — переконував Ф. Тернер, — центром нашої історії є не Атлантичне узбережжя, а Великий Захід». «Досі американська історія була передовсім історією колонізації Дикого Заходу. Існування просторів вільних земель, їх поступове зменшення й просування американських поселень на Захід пояснюють розвиток США». «Наша рання історія — це дослідження європейських гермів, що розвинулися в американському природному середовищі. Досі вчені приділяли надто багато уваги їх германському походженню, надто мало — американським факторам. Фронтир — це лінія найінтенсивнішої й найефективнішої американізації. Колоніста сформувало дикунство»⁴. Історичний розвиток Америки визначений її природнім середовищем. Брак вільних земель на Сході, їхній неосяжний резервуар на Заході та потяг до свободи просував фронтир поселень все далі в глибину континенту. Ф. Тернер розглядав цей процес у контексті «зіткнення варварства з цивілізацією». Маючи на увазі екстремальні умови проживання на фронтірі, історик впровадив поняття «стрибка в варварство» (*a leap into barbarism*). Проте саме зіткнення з «варварством» сформувало суспільство Сполучених Штатів Америки. Бо його наслідком був розвиток духу індивідуалізму, формування американської нації як «*a composite nationality*» (себто незважаючи на етнічні чинники), зміцнення демократії не лише в США, а й у Європі. Ще одна важлива субтеза Ф. Тернера (щоправда, здебільшого розвинута його послідовниками) — доктрина «випускного клапану» (*safety-valve doctrine*). Вчений спостеріг, що наявність вільних земель водночас сприяла вирішенню соціальних проблем, відтак на противагу Європі США вдалося уникнути гострих форм класової боротьби.

Інша важлива стаття Ф. Тернера, що вважається класичною, — «Секції та нація» (1922). У ній вчений звернув увагу на розбіжності розвитку й суперечності між регіонами (секціями США, між Новою Англією, Заходом та Півднем) в порівняльному контексті європейського театру подій першої світової війни. Водночас ця стаття передає його сумніви на предмет подальшого розвитку Європи, віддавна позбавленої фрон-

³ Ray Allen Billington, Frederick Jackson Turner. *Historian, Scholar, Teacher*, New York, 1973; Wilbur R. Jacobs, *On Turner's Trail. 100 Years of Writing Western History*. — Lawrence: University Press of Kansas, 1994; Allan Bogue, *Frederick Jackson Turner. Strange Roads Going Down*. — Norman, 1998.

⁴ F. Turner, «The Significance of the Frontier in American History», *Rereading Frederick Jackson Turner. «The Significance of the Frontier in American History» and Other Essays. With Commentary by John Mack Faragher*. — New York, 1994, p. 31–33.

тирів⁵. Розвинувши свої погляди в статті «Значення секції в американській історії» (1925), вчений писав: «За площею ми стали нацією, порівняльною з Європою, з заселеними географічними провінціями, рівними великим європейським націям. В цьому сенсі ми є імперією, федерацією секцій, союзом потенційних націй»⁶. Американські регіони нагадують європейські держави з тою різницею, що суперечності між ними все ж не зайшли так далеко (за винятком періоду громадянської війни між Північчю та Півднем 1861–1865 рр.). Відтак єдине реальне розв'язання гострих суперечностей між державами Європи — посилення контролю Ліги Націй й федералізація Європи за американським зразком. Стаття «Секції та нація» започаткувала регіональний підхід до історії США.

Варто зауважити, що міф Дикого Заходу існував ще до народження Ф. Тернера. «Образ неосяжного й постійно зростаючого сільськогосподарського соціуму середини континенту став одним з домінантних символів американського суспільства XIX ст. — колективною репрезентацією, поетичною ідеєю (як зауважив Токвіль на початку 1830-х), що визначала перспективу американського життя. Шаблонний символ саду охоплював пригоршню метафор, які виражали плодючість, ріст, збільшення, благословенну працю на землі та оберталися навколо героїчної постаті ідеалізованого фронтального селянина, озброєного священним плугом — верховним аграрним знаряддям»⁷. Тож від часів Томаса Джефферсона й Бенджаміна Франкліна як американська інтелектуальна меншина, так і носії побутової свідомості уявляли його як неосвоєний резервуар багатства («Земля Обітована», «Маніфест Долі», «Сад Світу» тощо) й «випускний клапан», яким приростатиме американське суспільство й який забезпечить йому процвітання. 1865р. Гораций Грілі, знаменитий нині журналіст з Нью-Йорка, радив читачам своєї газети: «На Захід, молодий чоловіче, і дорослішай разом із своєю країною. Якщо ти не маєш сім'ї або товаришів, що можуть тобі допомогти, ані перспективи, повернися обличчям до Великого Заходу й там збудуй свій дім і форту!»⁸. Так само на інші країни американці звикли споглядати крізь окуляри фронтиру, симпатизуючи насамперед суспільствам піонерів — африканським бурам, австралійцям, канадійцям, країнам Латинської Америки («Америка для американців!»), новозеландцям і росіянам. Прикметно, що Буффало Білл розважав публіку не лише інсценізацією сутичок піонерів з індіанцями, а й джигітовкою російських козаків. Крім дванадцятьох російських козаків і кількох солдатів, у виставах його

⁵ F. Turner, «Sections and Nation», *ibidem*, p. 181–199.

⁶ F. J. Turner, «The Significance of the Section in American History», *ibidem*, p. 213.

⁷ Henry Nash Smith, *Virgin Land. The American West as Symbol and the Myth*. — New York, 1950, p. 138.

⁸ Цит. за: Michael Collis, «Theodore Roosevelt», *Historians of the American Frontier. A Bio-Bibliographical Sourcebook*, ed. by John Wunder. — New York — Westport, Con., London, 1988, p. 547–557.

театру брали участь шестеро аргентинських гаучо, арабські вершники, вояки американської, британської, німецької та французької армій⁹. Протягом XIX століття літератори, розпочинаючи від романів Джеймса Фенімора Купера (які перекладені всіма основними мовами світу), сформували жанр вестерну. Його успіх, спонуканий в другій половині століття масовими тиражами дешевих книжечок (*dime novels*), сягнув свого апогею в середині XX століття завдяки популярності джинсів (початково — роба ковбоїв США) й екранізації вестернів кінорежисерами Голівуду.

Але, як уже згадувалося, не лише американська популярна література живила уяву Ф. Тернера. В другій половині XIX ст. на популярний образ Дикого Заходу розпочали звертати увагу політики й історики. Ба навіть у Галичині у 1860-х роках американська тематика була актуальною. Опублікована в грудні 1864р. водночас «Dziennik-ом Literack-им» і «Gazet-ою Narodow-ою» стаття Людвіка Повідая «Поляки та індіанці» спричинила настільки гостру дискусію, що вона не вщухала протягом двох років¹⁰. А перший календар товариства «Просвіта» розпочинається з тексту професора австрійської історії Львівського університету Ісидора Шараневича «Значення Америки для світової культури», яка закінчується такими словами: «Если то ест воля Провидіння, то Америка покликана статися в будучности в світі торгівельнім і культурно-історичнім тим, чим є серце в чоловічій організмі, відки животна кров виходить і куди вона, окруживши всі состави тіла, назад вертає»¹¹. «Наявність вільних земель регулює тиранію автоматично, що, за умови відсутності рабства, само по собі робить існування деспотичного режиму неможливим, тому що піддані завжди мають можливість уникнути репресій з боку суверена, покинувши його та заснувавши поселення на незайнятій території», — писав італійський учений Аполлон Лорія у книзі «Економічні основи суспільства» (1885), водночас наголосивши на прикладі США¹². Ф. Тернер добре знав книгу А. Лорії й навіть зачитував його в тексті своєї доповіді під час Світової Колумбової вистави в Чикаго¹³. Ідеї, подібні до Тернерових, можна відшукати в виданій 1865р. книзі американського публіциста Едвіна Ловренса Годкіна «Аристократичні думки про демократію», зрештою, в публікаціях десятків інших мислителів¹⁴.

⁹ Thomas Barrett, «All the World's a Frontier: How Cossacks Became Cowboys», in Humanities, vol.22/3, 2000, <http://neh.gov.news>.

¹⁰ L.P. «Polacy i Indianie», Gazeta Narodowa, no.285, 293 (1864); Samuel Sandler, *Indiacska przygoda Henryka Senkiewicza* (Warszawa: PIW, 1969); Ray Billington, *Land of Savagery, Land of Promise. The European Image of the American Frontier in the Nineteenth Century*. — New York & London: W.W.Norton & Company, 1981, p. 146.

¹¹ І.Шараневич, «Значення Америки для всемирной культуры», Народний календар на рік звичайний 1870 (Львів: коштом і заходом товариства «Просвіта»), с. 1–6.

¹² Walter Prescott Webb, «History as High Adventure», *The American Historical Review*, v. 64, no. 2 (January, 1959), p. 279–281.

¹³ F. Turner, «The Significance of the Frontier in American History», p. 38.

¹⁴ Herman Clarence Nixon, «Precursors of Turner in the Interpretation of the American Frontier», *South Atlantic Quarterly* (January, 1929), p. 83–89.

Отже, фронтір не був повністю оригінальною ідеєю Ф. Тернера. Заслуга історика полягає в тому, що він трансформував знання й уявлення попередніх поколінь у готову історичну концепцію, створивши в такий спосіб основний наратив історії США.

За більш ніж столітню історію теза Тернера зазнала таких істотних модифікацій, що від її автентичної форми залишилося небагато. Висловлена ще за життя великого історика думка, що в основі демократичного ладу США лежала передовсім імпортована туди з Європи протестантська етика й доктрина лібералізму, а не наявність фронтиру, остаточно утвердилася після другої світової війни. Водночас фахівці в галузі компаративістики довели, що фронтір США — явище не унікальне, а лише епізод глобального процесу «експансії Європи». Поступово історики відкинули й соціал-дарвіністську ідею визначального впливу доквілля на суспільство. Була піддана ревізії й ідея західних земель як «випускного клапану», яка спрацьовувала далеко не в такому обсязі, як уявляв собі Ф. Тернер. В 1960-х роках, коли наука відмовилася від трактування індіанців як варварів, втратило актуальність також трактування фронтиру як зони зіткнення «цивілізації» з «варварством», з'явилися праці про роль чорношкірих і інших меншин у освоєнні західних земель. Остання тенденція особливо посилилася в сучасний період (себто від другої половини 1980-х років) й інспірувала спроби окремих представників «нової західної школи» відкинути Тернерову тезу повністю. Інший напрямок критичного підходу до тези Тернера, який започатковано ще в 1960-х роках і який розвинула «нова західна школа» — історія доквілля США, акцент на здебільшого катастрофічних для природного середовища наслідках діяльності піонерів¹⁵.

Водночас ніхто з критиків не піддав сумніву істотного (хай і не визначального) впливу західного фронтиру на розвиток демократії в США, на дух американського індивідуалізму передовсім. Відтак у даний момент історики не схильні до дискусій на тему ступеня правоти Ф. Тернера, як це було ще на початку 1990-х років. Але *Тернерове поняття фронтиру як поселення на нібито «вільних» землях межі «цивілізації» з «варварством»* поступово втратило свою наукову вартість. Тепер дослідники здебільшого апелюють до сформованого ще 1940 року *Овеном Латтімором поняття фронтиру як зони інтенсивної взаємодії різних культур*. Нарешті, незважаючи на багатство інтерпретацій і підходів, всі погоджуються на тому, що Тернерова теза про фронтір — це історичний міф, важлива складова ідентичності й невичерпне джерело націоналізму громадян США.

¹⁵ *Gerald D. Nash, Creating the West. Historical Interpretations, 1890–1990, Albuquerque, 1991.*

II

Овен Латтімор народився 29 липня 1900 р. в Вашингтоні. Невдовзі його батьки переїхали до міста Тьєнцінь викладати англійську мову в місцевому університеті. Підростаючи серед китайських підлітків, Овен при звичаївся до китайської культури настільки, що згодом, після повернення до США, був змушений сам себе «американізувати». Навчався в гімназіях Великобританії й Швейцарії. Оскільки батьки не мали коштів на продовження освіти Овена, після матури він повернувся до Китаю. Спочатку працював журналістом у газеті «Пекін-Тьєнцінь Таймс», згодом — агентом китайських фірм. З караванами О. Латтімор об'їздив мало не весь Китай. Хлопець був допитливий, до того ж аборигени, розчулені досконалим знанням молодим американцем їхньої мови (крім китайської, володів також монгольською й російською, французькою й німецькою) та звичаїв, охоче відкривали йому таємниці, про які здебільшого перед іноземцями мовчали. Водночас Овен багато читав, передовсім — літературу з географії, історії та філософії Азії. Вважається, що найбільший вплив на його науковий світогляд справили Освальд Шпенґлер, китайські історики, географи Еллсворт Гантінгтон (найплідніший географ США, автор ідеї про зв'язок між циклами похолодання й потепління з міграційно-мілітарною активністю кочових племен) та Ісайя Бовман (найздібніший менеджер американської географічної науки; 1938 р. він запросив О. Латтімора провадити семінар китайських фронтів та на посаду директора Школи міжнародних стосунків Пейджа в університеті Джона Гопкінса в Балтиморі); згодом — німецький історик-марксист Карл Вітгофель та Арнольд Тойнбі. Сам О. Латтімор напише про джерела свого натхнення так: «Звичайно, допомогли часті подорожі, тримаючи мене в постійному контакті з реаліями умов фронтиру й перешкоджаючи виплітати теорії з ниток книг інших. Якщо подорожній не стомлюється вивчати ландшафт і звичаї та любить безконечність розмови з супутниками, подорож — це чудова коректива для кабінетних ідей»¹⁶. Натомість статтю Тернера «Значення фронтиру в історії США», як стверджував сам О. Латтімор, він прочитав лише 1955 р.¹⁷

Повернувшись до США остаточно 1933 р., О. Латтімор став головним редактором журналу «Pacific Affairs», призначенням якого було гуртувати інтелектуалів Тихоокеанського регіону, а водночас став

¹⁶ *O.Lattimore*, «Preface», *O.Lattimore, Studies in Frontier History. Collected Papers. 1928–1958*. — Paris, 1962, Ecole Pratique des hautes Etudes — Sorbonne, Sixiem Section: Sciences Economiques et Sociales, vol. 6, p. 24.

¹⁷ *O.Lattimore*, [рецензія:] *The Frontier in Perspective*, ed. by Walker Wyman and Clifton B.Kroeber, Madison: University of Wisconsin Press, 1957, *The American Historical Review*, Vol. 64, no. 1 (October, 1958), p. 63–64.

працювати над книгою про китайські фронтири Великого Степу. Під час другої світової війни О. Латтімор став радником Чан Кай Ши (1941–1942), згодом — директор тихоокеанських операцій Відділу воєнної інформації (попередник ЦРУ), радник Репараційної місії в Японії.

Зараз О. Латтімор здебільшого відомий завдяки термінові «сателіт», який він вперше застосував 1936 р. для означення відношення Монгольської Народної Республіки до СРСР, по-друге, завдяки так званій «справі Латтімора». Ще під час II світової війни за О. Латтімором розпочало стежити ФБР, файл Латтімора в архіві ФБР нині нараховує 38900 сторінок. 1950 р. Йосиф Маккарті звинуватив ученого в комуністичній пропаганді та шпіонажі на користь СРСР. Невдовзі Й.Маккарті дав йому спокій. Однак однодумці Маккарті в Сенаті, бажаючи перекласти відповідальність за провал американської політики в Китаї (згідно термінології американської преси тієї доби, за «втрату Китаю») на О. Латтімора, передали справу до суду; до речі, всупереч спробам перешкодити цьому з боку ФБР і адміністрації президента Гаррі Трумена. Як і передбачалося, присяжні відкинули всі обвинувачення проти О. Латтімора. Зрештою, крім комуністичної пропаганди й шпіонажу, його звинувачували ще у відсутності наукового ступеня й співучасті у вбивстві Л. Троцького. Проте суд тривав п'ять років, а особливої пікантності й скандальності судовому процесові надали свідчення проти Й. Латтімора його близьких друзів, в тому числі экс-марксиста К. Вітгофеля. Тож попри зняття всіх обвинувачень, Латтіморова наукова кар'єра була зруйнована, його семінар китайських фронтірів в Університеті Дж. Гопкінса розігнали, а сам О. Латтімор 1963 р. емігрував до Великобританії, де на запрошення університету в Лідсі створив факультет історії Далекого Сходу.

Треба зауважити, що найбільше О. Латтімора поважали в Європі, в Великобританії й Франції передовсім. Після виходу на пенсію 1970 р. вчений переїхав до Парижа, де співпрацював з низкою французьких наукових установ, а згодом — з Кембриджським університетом. А от у Монголії його ледь не носили на руках. З 1969 р. — член Академії Наук Монголії, наступного року монголи запропонували йому громадянство своєї країни. У відповідь вдячний О. Латтімор заявив, що помилявся на предмет означення Монгольської Народної Республіки як сателіта СРСР і що МНР — повністю незалежна держава. І хоча від монгольського громадянства О. Латтімор відмовився, однак часто приїздив до Монголії й подовгу там жив, оточений увагою й повагою; а 1979 р. монгольський уряд нагородив О. Латтімора Орденом Полярної Зірки — найвищою нагородою МНР. Помер 31 травня 1989 р. в Провіденсі, штат Род Айленд¹⁸.

¹⁸ *James Cotton*, *Asian Frontier Nationalism: Owen Lattimore and the American Policy Debate*. — Atlantic Highlands, NJ, 1989; *Robert Newman*, *Owen Lattimore and the «Loss» of China* (Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1992), <http://onlinebooks.library.upenn.edu>.

Основна Латтіморова книга — «Внутрішні фронтири Китаю» (перше видання — 1940 року). Предметом дослідження була проблема генези фронтірних соціумів Великого Степу в контексті генези китайської цивілізації. О. Латтімор розпочав з обґрунтування доцільності порівняння колонізаційних процесів у США та Китаї та з акценту на визначальній ролі природного середовища у процесі освоєння нових територій. Наголосивши на феномені Великої китайської стіни, О. Латтімор провів паралелі з лімами Стародавнього Риму й з лінією Дюранда на півночі Британської Індії. Утвердився погляд, що метою цих протяжних укріплень було перешкоджання проникнення варварів до простору «Рах Sinica». Та водночас, говорячи словами О. Латтімора, вони «репрезентують оптимальний ліміт росту одного особливого суспільства. Іншими словами, імперський кордон, що досі описувався як дефензивний, призначення якого нібито було стримувати непрошених варварів, у дійсності виконував подвійну функцію: він не лише перешкоджав увійти, а й вийти (...) щоб перешкодити діяльності, яка могла б збільшити силу варварів, необхідно було тримати китайців у Китаї, так само як варварів — поза ним»; «Доцентрові тенденції, відповідно, конвертувалися у відцентрові втрати; китайці, які пристосувалися до не-китайського економічного та соціального порядку, неминуче розпочинали або визнавати владу варварських владців або, на нещастя Китаю, самі практикували варварські технології влади»; «Можливо, за всю історію фронтирів, від Ханів до пізнішого часу, не було нічого цікавішого, ніж «хронічний» феномен зміни лояльності. Китайські генерали переходили на бік варварів навіть тоді, коли китайці перемагали, а номади переходили на китайський бік навіть тоді, коли перевага була на боці степу»¹⁹.

Зрештою, фронтір — явище неоднорідне. Незважаючи на успіх архітекторів Великої Китайської стіни, вона ніколи не була непроникною. В дійсності фронтири Китаю, Британської Індії та Стародавнього Риму склалися з таких зон: власне кордон, з більш чи менш строкатим населенням, яке, однак, завдяки передовсім специфіці прикордонної економіки (що вимагає співучасті суспільств з обох боків) завжди має доволі сильне почуття власної прикордонної ідентичності; наполовину асимільовані «внутрішні варвари» «внутрішнього фронтиру»; ознайомлені з суміжною цивілізацією «допоміжні» племена «зовнішнього фронтиру», нерідко споріднені з «внутрішніми» племенами; «тотальне варварство» поза ними.

Думка, що кочовий спосіб життя передував осілому, невірна. Навпаки, номади молодші; остаточно кочовий спосіб сформувався наприкінці епохи Чжоу, як відгук на експансію осілого способу життя. Іншими словами, «китайці» жили там, де поширилося землеробство (це доводить також історія південних китайських фронтирів, де

¹⁹ O. Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*. — Boston, 1962, p. 240, 242, 484.

«китайський» спосіб життя поширився безболісно), «не-китайці» — на просторах пасовиськ, ідея об'єднаної імперії породила ідею об'єднаного фронтиру, а Великий китайський мур водночас дефініював географічні зони, сприятливі відповідно землеробству й скотарству.

Чому саме Чингіз-ханові вдалося завоювати Китай? Тому що він — людина фронтиру. «Людина фронтиру, яка однаково добре знає структуру влади і в степу і в Китаї, може в такі часи успішно застосовувати свої знання. Але великі вожді не схильні до сміливих рішень... Люди, які кидають виклик, — це ті, чиї родинні зв'язки забезпечили їх знаннями про технології влади та спонукали владні амбіції, проте чий статус настільки низький, що вони неспроможні здобути владу інакше, як тільки ризикуючи. Такі люди й, можливо, лише такі люди, спроможні заснувати кочові династії, чия влада водночас поширюється і на степ і на Китай. Китайці можуть поширити свою владу аж до внутрішніх азійських фронтирів, але не далі. Номади можуть грабувати й плондрувати Китай, але вони не знають, як захопити його та управляти ним». Тому всі китайські династії пов'язані з номадами в той чи інший спосіб, в той час як номади були нездатні управляти Китаєм самостійно, без допомоги китайців²⁰.

У статті «Внутрішні китайські фронтери: китайські й російські маргінеси експансії» (1947) О. Латтімор вказав на загальні відмінності північно-американського від євразійських фронтирів:

— на противагу прірві між індіанцями й європейцями — регулярне перемішування євразійських народів й інтенсивна культурна взаємодія;

— на противагу поступовому витісненню й винищенню індіанців, — «приплив і відплив людських потоків»; яскраве свідчення цьому — формування індоєвропейської мовної сім'ї як найчисельнішої; «Завоювання тих, кого називають «європейцями», тими, кого називають «азіатами» — так само нормальний процес, як завоювання європейцями азіатів. В дійсності, вживання цих термінів з «расовим» відтінком — пізніше явище, що затемнює, а не прояснює проблему класифікації народів. Серед населення Ірану, Афганістану, Індії, російської й китайської Середньої Азії проживають елементи, які, якби термін «європейський» вживався коректно, можна назвати «європейськими». І навпаки, в Європі є групи, які за своїм походженням і антропологічними рисами є «азіатськими», а «європейськими» — тільки завдяки своїй локації».

— слабка соціальна диференціація серед індіанців, на противагу ситуації в Євразії; наявність сильного аристократичного етосу полегшувала процес інкорпорації вищих класів одного суспільства в елітну частину іншого; «Добре відомо, що більшість індійських мусульман — не індійського походження. Чимало аристократичних сімей турецької Анатолії — не турецького походження. В Росії були аристократичні родини татарського або іншого «племінного» походження, а серед простого люду

²⁰ Ibidem, p. 544.

процес перемішування був навіть інтенсивнішим. Козацтво виникло внаслідок часткового засвоєння степового способу життя й соціальної організації степових народів росіянами, українцями й поляками; оскільки більшість з них були селянами-втікачами, без жінок, перемішання з народами степу було водночас і біологічним і культурним явищем».

О. Латтімор зупинився на регіоні Південної Росії детальніше. «Інколи значна частина степових просторів то піддавалася культивациі, то знову перетворювалася в пасовиська; це означає, що всі племена й народи вибирали між землеробським, чи переважно землеробським, способом життя й пасторальною економікою. Безконечний приплив і відплив істотно позначився як на слов'янах, так і не-слов'янах цього регіону. Слов'яни поглинули цілі племена, які втратили свої не-слов'янські мови; в інших випадках основна племінна група приймала спосіб життя, паралельний слов'янському, але утримувала свою рідну мову (...) І навпаки, були слов'яни, які переймали степовий спосіб життя чи на груповому чи на індивідуальному рівні (...) Зовсім інша складалася ситуація, коли слов'янські держави ставали достатньо сильними, щоб здобути незалежність, але ще не були настільки сильними, щоб завоювати степ; селяни-втікачі з Польщі, України та Росії заснували козацькі спільноти, які поширилися на території степу з достатньою кількістю опадів. Тут вони, утримавши землеробство, водночас перейняли скотарську економіку та наслідували соціальну й військову організацію степових народів». О. Латтімор диференціював два види козацької експансії: сибірський, що полягав у збиранні данини хутром, і степовий, досконаліший. «Їхня бурхлива реакція супроти слов'янського світу спочатку більше стосувалася Польщі, ніж Росії; деколи козаки майже досягали статусу нації, що межувала з Польщею, Росією, Туреччиною, слабючими татарськими ханствами в Криму та калмицькими монголами на нижній Волзі, а навіть з Росією»²¹.

Тож О. Латтімор неодноразово проводив паралелі китайських з іншими фронтами. На X Міжнародному конгресі істориків у Римі 1955 р. він говорив уже про «сполучений ланцюг» фортифікованих фронтів античного світу від Тихого до Атлантичного океану. Взагалі, на його думку, «фронт розпочинається тоді, коли спільнота займає певну територію. Від того часу фронт змінюється й формується активністю та ростом спільноти або впливом іншої спільноти»²². Залишки найстаршого фортифікованого фронту знаходяться в Ірані. Стиль фронту притаманний також усій середньовічній та ранньомодерній історії.

²¹ O. Lattimore, «Inner Asian Frontiers: Chinese and Russian Margins of Expansion», O. Lattimore, *Studies in Frontier History*, с. 138, 150, 152; В О. Латтімора є також окрема стаття «Номади й Південна Росія», O. Lattimore, «The Nomads and South Russia», *Archeion Pontou*, vol.35 (1979), p.193–200).

²² O. Lattimore, «The Frontier in History», O. Lattimore, *Studies in Frontier History*, p. 469.

Особливо О. Латтімор полюбляв приклад Монголії, яку кваліфікував як *locus classicus* фронтірної історії. Він уявляв собі Монголію як американський сендвіч: нижня частина — Китай, верхня — Росія, а от начинка неоднорідна; Зовнішня Монголія — проросійська (в ХХ ст.), Внутрішня Монголія — здебільшого прокитайська.

О. Латтімор був свідком інтенсивної й brutальної колонізації монгольських земель китайським селянством та колабораціонізму монгольської знаті й духовенства, які фактично зраджували свій народ взамін за дрібні подачки. Внаслідок номади безжалісно витіснялися з своїх споконвічних земель, що фактично поставило монгольський етнос перед дилемою виживання²³. Втім, О. Латтімор дивився на цю проблему глибше. На його думку, в Монголії та частково Китаї ідеологічне протистояння комуністичних партій з капіталістичним суспільством позбавлене сенсу. Дилема всіх фронтирів в епоху глобалізації — це виклик модернізації, тест на здатність трансформувати, а водночас зберегти свою традиційну культуру. В монгольському випадку, вважав О. Латтімор, комуністична ідеологія забезпечила монгольському народові виживання та прогрес. Чи дав би такий же швидкий результат еволюційний шлях модернізації? Ні. Зрештою, саме через окуляри монгольського «ідеального фронтиру» О. Латтімор споглядав на усю світову політику, чим пояснюють й неодноразові прояви симпатії О. Латтімора до Радянського Союзу, приязнь з прихильниками комуністичної ідеології, згодом — радянськими й монгольськими вченими, й, до певної міри, звинувачення сенатської комісії Й. Маккарті.

Вчений зауважив істотні відмінності між російськими й китайськими фронтами, які пов'язував з географією ландшафтів. На відміну від Китаю, в Росії не спостерігалось такого кліматичного розламу, як у Китаї, відповідно, й чіткого кордону між землеробами й кочівниками. До того ж степи Росії замешкували такі транзитні групи, як козаки, котрі, хоч і жили в хатах, все ж мігрували часто. Вибір, перед яким стояли монголи, — інкорпорація («фронтір включення») в російський цивілізаційний простір або поглинання й повна загибель («фронтір виключення») в Китаї. Розвиток капіталізму в Китаї не лише не сприяв подоланню прірви, а навпаки, поглибив її. Натомість в Росії революція зміцнила тенденцію до інкорпорації — на противагу попередньому періоду, коли інкорпорацію витіснило пряме підкорення. Як вважав О. Латтімор, російська революція породила новий стандарт — «стандарт утилізації». В нових умовах говорити про чергове завоювання фронтиру в Росії немає сенсу. Вчений навіть якось порівняв політику СРСР стосовно Монголії з доктриною «добросусідства» президента Ф.Рузвелта. Тож спостерігається новий процес — злиття фронтиру з цивілізацією, який ґрунтується на рівноправній експлуатації ресурсів фронтиру, конкретно — інтеграція пастораль-

²³ O. Lattimore, «The Mainstream of Asiatic Migration», Isaiah Bowman, ed., *Limits of Land Settlement*, New York, 1938, p. 119–136.

ного й землеробського господарств в індустріальну економіку. Власне тому монголи більше схильні до співпраці з росіянами, ніж з китайцями. Принаймні, це для них «найменше зло».

Тож Латтіморове розуміння феномена фронтіру істотно відрізнялося від Тернерового. Якщо в останнього фронтір — це поселення колоністів, марш англо-саксонських протестантів на «пусті землі», тріумф цивілізації над варварством, Латтіморів фронтір — це зона взаємодії різних культур. Треба зауважити, що О. Латтімор, самоук і «напівкитаєць» за вихованням, був позбавлений забобонів про вищість англо-саксонських цивілізаційних зразків і постійно наголошував на соціальній продуктивності мультикультурної взаємодії. Тому, на відміну від Ф. Тернера, який вважав ідеальним фронтіром американський Дикий Захід, О. Латтімор, спеціалізуючись в галузі географії й історії Китаю, вважав ідеальним фронтіром Монголію й проводив вдалі паралелі китайських фронтирів з стародавніми цивілізаціями, середньовічними суспільствами Європи, ранньомодерної Північної Америки, Росії, Туреччини, України. На прикладах Монголії й Манчжурії О. Латтімор одним з перших опрацював також методологію дослідження трансформації фронтирів ХХ ст. та, вичленивши фронтіри «включення» й «виключення», зробив перші кроки в напрямку типології світових фронтирів.

Доля ідейної спадщини О. Латтімора неадекватна її інтелектуальному потенціалові. Попри те, що «Внутрішні азіатські кордони Китаю» перевидавалися в США тричі (1951, 1962, 1989; китайське видання 1946 р.), на сайті Американського географічного товариства книга відкриває перелік виданих товариством класичних праць з географії (<http://www.amergeog.org/history.htm>), вчений представляв американську делегацію на Міжнародному конгресі істориків 1955 р., нині О. Латтімор шанується здебільшого як класик американської сінології, а не теоретик світової історії. Оскільки завдяки звинуваченням Й. Маккарті та його спільників й судовому процесові 1950–1955 рр. над О. Латтімором його репутація в США була зруйнована, історики довгий час ігнорували його праці. Тому вплив О. Латтімора на розвиток історіографії світових фронтирів далеко не співмірний з впливами Ф. Тернера; попри те, що Ф. Тернер до кінця свого життя так і не опублікував жодного тексту в цій галузі²⁴.

III

Волтер Прескот Вебб народився 3 квітня 1888р. в місцевості Панола в Техасі. Його батько був учителем, однак важкі умови фронтіру змушували його сім'ю обробляти землю. Закінчивши школу й отримавши диплом учителя початкових класів, Волтер працював також бухгалте-

²⁴ Детальніше про О. Латтімора, а також про погляди на фронтір його протектора І.Бовмана, див.: І.Чорновол, «Географія фронтіру та її піонери», Критика, 2008, № 7–8, с. 27–30.

ром і навіть асистентом оптика. Бакалавр (1915) і магістр історії Техаського університету (1918). 1920 р. В. Вебб спробував поступити в аспірантуру до Гарвардського університету. Проте Ф. Тернер відмовив йому, бо вважав його «застарим». 1922 р. В. Вебба прийняли до аспірантури Чиказького університету. Наступного року, заваливши захист дисертації, В. Вебб повернувся в Остін, де йому довірили викладати курси історії США, й розпочав писати оповідання. Пізніше він згадуватиме про той час як найважчий період свого життя.

Хоча В. Вебб відносився до Ф. Тернера з повагою, проте відтягував прочитання знаменитої Тернерової статті до виходу з друку своїх «Великих Рівнин». В. Вебб вважав себе послідовником насамперед Ліндлі Міллера Кісбі, що викладав у Техаському університеті предмет «історія інституцій» і взагалі був одним з найпопулярніших професорів Остіна. Л. Кісбі перебував під впливом доктрини соціалізму, за що, зрештою, його звільнили. Проте увагу В. Вебба привернув акцент професора на співвіднішенні цивілізації й природного середовища, що лежало в основі методології й Ф. Тернера, і О. Латтімора. Варто також зауважити, що 1889р. Л. Кісбі переклав англійською праці вже згаданого італійського економіста А. Лорії, які частково спонукали Ф. Тернера до його знаменитої тези.

1931 р. В. Вебб опублікував свою першу книгу «Великі рівнини» (*The Great Plains*), в якій інтерпретував тезу Тернера по-новому. Вчений стверджував, що оголосивши 1893 р. про кінець фронтиру, Ф. Тернер помилився; насправді фронтирні умови реально існували на Великих Рівнинах і близько 1910 р. Водночас В. Вебб звернув увагу на недорозвиненість та напівколоніальний статус регіону. Через рік за цю книгу В. Вебб отримав докторат Техаського університету. 1939 р. Дослідницька рада суспільних наук визнала її за найістотніший внесок в історіографію США періоду після першої світової війни, а Колумбійський університет присудив авторові премію Лоубата. 1935 р. до 100-річчя техаських рейнджерів В. Вебб опублікував монографію «Техаські рейнджери: сто років оборони фронтиру» (*The Texas Rangers: A Century of Frontier Defence*). Наступна його книга — «Роз'єднані — тримаємося: криза безфронтирної демократії» (*Divided We Stand: The Crisis of a Frontier Democracy*, 1937) — належить до жанру політичного памфлету. На підставі показників економічного розвитку трьох основних регіонів США, Півночі, Заходу й Півдня, В. Вебб наголосив на колоніальному характері експлуатації ресурсів Півдня монополіями Сходу. Частково завдяки цій книзі В. Вебба президент Франклін Делано Рузвельт 1938р. оголосив Південь «національною проблемою номер один», а федеральний уряд розробив великі інвестиційні проекти, які поступово покращили ситуацію. 1939–1946 — директор Історичної асоціації штату Техас (*The Texas State Historical Association*), 1954–1955 — Президент Історичної асоціації долини Міссіссіпі, 1959 — Американської історичної асоціації. Почесний доктор

Чиказького університету, Південного методистського університету, Оксфордського університету. Волтер Прескотт Вебб загинув в автомобільній катастрофі поблизу Остіна 8 березня 1963 р.²⁵

Основною Веббовою книгою була монографія «Великий Фронтір» (перше видання — 1952 року). В своїй основі ідея була простою. Наявність інших фронтирів, крім США, сумнівів не викликала; ідея світових фронтирів витала у повітрі, на ній акцентували увагу І. Бовман, О. Латтімор, інші географи; серед професійних істориків — А. Тойнбі. Але В. Вебб був першим, хто запропонував глобальний історичний наратив на основі Тернерової тези.

В. Вебб вважав фронтір одним із основних факторів модернізації суспільства, поряд з Ренесансом, Реформацією й індустріальною революцією, й запропонував термін «ера фронтіру» (*Frontier Age*, 1500–1900), а водночас — гіпотезу буму. Відкриті Колумбом величезні простори Америки, стверджував він, форсували економічний бум у Метрополії (себто Європі), сприяли дезінтеграції феодалізму, генезі демократії, капіталізму й модернізації культури. «Уявімо собі, — писав В. Вебб, — що всі багатства Західної Європи складені в одну купу, а всі багатства Великого Фронтіру — в іншу, а тоді підрахуймо об'єм і вартість обох куп. За найскромнішими підрахунками, фронтірна купа включала б у п'ять разів більше землі, більш ніж у п'ятнадцять — золота й срібла та більші пропорції зернових, тканин, нафти, вугілля, металів. Уявімо собі також, що всі європейці зібралися в один натовп, а мешканці фронтіру — в інший, від 1500 р. до наших днів. Натовп європейців був би настільки великий, наскільки купа їхніх багатств малою; а фронтірний натовп — наскільки малий, наскільки їхні багатства — великими. Очевидно, що фронтір надав ресурси, завдяки яким Метрополія забезпечувала населення, а кількість і багатство цих ресурсів штовхнуло вихідців з Метрополії до пошуків, які посприяли формуванню ідей та інститутів сучасного людства». «Фронтір надав надлишок інших двох факторів, землі та капіталу, і саме цей надлишок, цей додатковий об'єм реальних і потенційних багатств інтенсифікував процес привласнення і забезпечив передумови буму. Надлишок становить різниця між кількістю землі та капіталу у всіх його різновидах, з одного боку, та кількості населення, з іншого, який забезпечує надзвичайно сприятливі умови для ери ексклюзивного розквіту й економічного прогресу. Надлишок ресурсів не забезпечує бум автоматично; це означає, що серед таких багатств суспільство знайде незвичайні можливості для забезпечення своїх підприємницьких побажань та технічного розвитку

²⁵ *Necah Stewart Furman*, Walter Prescott Webb. His Life and Impact. — Albuquerque, 1976; *Gregory M. Tobin*, The Making of the History: Walter Prescott Webb and the Great Plains. — Austin and London, 1976; *G. Tobin*, «Walter Prescott Webb», *Historians of the American Frontier. A Bio-Bibliographical Sourcebook*, ed. by John Wunder. — New York, Westport, Con., London, 1988, p. 713–728.

за умов наявності підприємницького інстинкту й володіння необхідними навичками й технологіями. Якраз тоді в Європі підприємницький інстинкт був на високому рівні, технології були достатні, як для початку, відтак бум швидко став реальністю»²⁶.

Інший важливий компонент Веббової теорії фронтиру — фактор надприбутків, при тому він розрізняв первинні надприбутки й вторинні прибутки (*primary and secondary windfalls*). Первинні надприбутки були миттєвими й потребували мінімуму зусиль. Їх отримали пірати, шукачі скарбів, торговці рабами й хутром. Етап надприбутків завершився близько 1700 р., відтак розпочався етап вторинних прибутків. Вторинні прибутки потребували інвестицій, зусиль та часу. Їх отримали плантатори, власники ранчо та фермери, які й забезпечили капіталістичну модернізацію суспільства. Принесені в Новий Світ середньовічні інституції Метрополії були неефективними й швидко дезінтегрувалися. Наслідком був хаос, але оскільки поза інституціями суспільство не існує, настає рекристалізація на засадах, словами В. Вебба, «корпоративного індивідуалізму».

Бум тривав так довго, як довго розміри ресурсів перевищували кількість і потреби населення. Близько 1900 року фронтір закрився, що спонукало економічні й політичні потрясіння ХХ століття. Як зауважив біограф В. Вебба, «так само, як Тернер виражав неспокій на предмет здатності американських інституцій пристосуватися до втрати динаміки фронтірів, Вебб був глибоким песимістом на предмет кінця впливів буму на цінності й інституції західної цивілізації, які він вважав сформованими й зміцненими завдяки тривалому черпанню багатств з ресурсів Нового Світу. Цей песимізм виражають численні його висловлювання на предмет соціальних проблем у останні роки його життя; іноді це провокувало суперечності з тими вченими, які прирівнювали короточасний економічний успіх до довготривалої громадської вигоди»²⁷.

Концепція Великого Фронтиру мала великий резонанс. Обрання В. Вебба президентом Американської історичної асоціації 1958 р. також свідчило про її успіх. Того ж року під егідою тези Великого Фронтиру відбувся Другий з'їзд істориків США та Мексики. 1964 р. з'явилося перевидання Веббової книги з передмовою А. Тойнбі. Концепція Великого Фронтиру знову стала предметом обговорення на міжнародному симпозиумі 1972 р.

З іншого боку, ідея Великого Фронтиру спричинила ще більші суперечки, ніж теза Великих Рівнин. Флагман американської історичної думки відгукнувся на «Великий Фронтір» В. Вебба негатив-

²⁶ W. Webb, *The Great Frontier*. — Lincoln and London, 1986, p. 167, 21.

²⁷ G. Tobin, «Walter Prescott Webb», p. 721; Сергій Лен'явко, «Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба», Український гуманітарний огляд, № 11 (2005), с. 46–65.

ною рецензією, автор якої кваліфікував нову концепцію як «бурмотіння кризь сон» — ні більше, ні менше²⁸. А О. Латтімор оцінив її як еkleктичну мішанину ідей Тернера, Мальтуса й американського політичного економіста Генрі Джорджа²⁹. Не бракувало критики й на згаданому Другому з'їзді істориків США та Мексики. Вказавши на провінційну вузькість поглядів В. Вебба, його учасники дійшли згоди, що гіпотеза фронтирного буму більше пасує до Індії, Китаю, Західної Африки (про які В. Вебб навіть не згадав) і навіть до середньовічної Європи, ніж до ранньомодерних Південної Африки, Австралії та Канади. Основний недолік В. Вебба полягав у тому, що він обмежився прикладами з Європи й Америки. Учасники з'їзду висловилися за застосування ідей В. Вебба до інших фронтирів з метою отримання універсальнішої моделі.

Вплив Веббової тези був особливо відчутний у 1960–1980 роки, коли книга про Великий Фронтір очолювала бібліографію проблеми порівняльного вивчення фронтирів. 1968 р. було засновано Фронтирну асоціацію ім. В. Вебба (*Walter Prescott Webb Frontier Association*, нині не діє), в Остіні його ім'я носить будинок історичного факультету та одна з кафедр, Товариство ім. В. Вебба (*Walter Prescott Webb Society in Austin*), в 1970-і роки було активним також студентське товариство його імені, щорічні Веббові читання відбуваються досі. З іншого боку, хоч сам В. Вебб передбачав, що його ідеї будуть адекватно оцінені не раніше 1990 року, сталося якраз навпаки. На противагу тяглості дискусії про тезу Тернера, нині поза науковими осередками Техасу Веббова ідея Великого Фронтіру не викликає істотного зацікавлення. Класичною вважається його монографія про Великі Рівнини, а не про Великий Фронтір.

Однак найпродуктивнішим досі був вплив тези про Великий Фронтір на світогляд та спадщину Вільяма Гарді Макніла.

IV

Вільям Гарді Макніл народився 31 жовтня 1917 р. у Ванкувері (Канада, Британська Колумбія) в родині пресвітеріанського священника, доктора історії Чиказького університету. 1927р. сім'я Макнілів перебралася до Чикаго. Бакалавр (1938) і магістр (1939) Чиказького університету; докторат склав у Корнельському університеті 1947р. під керівництвом Карла Бекера, учня Ф. Тернера³⁰. З 1947 по 1987 роки — на викладацькій роботі в Чиказькому університеті, автор близько 25

²⁸ *H. Hekster*, [review of Webb's «Great Frontier»], *The American Historical Review*, v. 58 (July, 1953), p. 963.

²⁹ *O. Lattimore*, [review:] «The Frontier in Perspective, ed. by Walker Wyman and Clifton B. Kroeber. — Madison: University of Wisconsin Press, 1957, *The American Historical Review*, vol. 64 (October, 1958), p. 64.

³⁰ *William Hardy McNeill*, «Historians I Have Known: Carl Becker», *ejusd, Mythistory and Other Essays*. — Chicago and London, 1986, p. 147–173.

книг; 1971–1979 — головний редактор часопису «The Journal of Modern History». 1984–1985 — президент Американської історичної асоціації³¹.

З молодих літ В.Макніла тягнуло до глобальної історії. Тема його магістерської праці — «Геродот та Фукидід: структура їхніх історій». Тому коли юнак побачив у бібліотеці Корнельського університету свіженькі три томи «Досліджень історії» А.Тойнбі, то прочитав їх залпом, за 2–3 дні³². У 1941–1946рр. В. Макніл служив в армії, останні два роки — капітан, військовий аташе США в Греції. Там В. Макніл одружився. Батько його дружини супроводжував А.Тойнбі під час мандрівок Грецією; тож завдяки своєму тестеві він познайомився з А. Тойнбі особисто. 1947 р. А. Тойнбі запросив В. Макніла до Лондона працювати над томом про інтернаціональні взаємини під час другої світової війни терміном на два роки³³. Під враженням знайомства з А. Тойнбі постала й четверта книга В. Макніла «Становлення Заходу»³⁴, яку писав протягом десяти літ, розпочинаючи з 1954 р. У США книгу визнали кращою книгою 1963 р., відтак В. Макніл став знаменитим. Після смерті А. Тойнбі його родина замовила В. Макнілові його біографію³⁵.

Інший історик, який справив не менший вплив на В. Макніла — Фернан Бродель. Вперше вчені зустрілися 1968 р. в Чикаго; а із знаменитою книгою Ф. Броделя «Середземномор'я часів Філіпа II» (*The Mediterranean and Mediterranean World in the Age of Philip II*) В. Макніл познайомився, коли писав «Становлення Заходу»; відтак американський історик зазнав також впливу школи Анналів³⁶.

Тож здобувши ґрунтовні знання також у галузі антропології та соціології, все своє життя В. Макніл шукав глобальних підходів до все-світньої історії й, сміливо відкидаючи будь-які географічні, політичні й часові обмеження, іноді винаходив найнесподіваніші наративи. Мабуть, найкращою працею В. Макніла залишається «Епідемії та народи» (*Plagues and Peoples*, 1976). Ця науково-популярна книга про визначальний вплив епідемій на історичний розвиток Європи та Америки в ранньомодерну епоху свого часу викликала сенсацію й гаряче віталася не лише істориками, а й американською інтелігенцією взагалі.

³¹ W. H. McNeill, *The Pursuit of Truth. A Historian's Memoir*. — Lexington, Kentucky, 2005.

³² W. H. McNeill, «Historians I Have Known: Arnold J. Toynbee», ejusd, *Mythistory and Other Essays*, p. 174–198.

³³ W. H. McNeill, *America, Britain & Russia. Their Cooperation and Conflict. 1941–1946. Survey of International Relations, 1939-1946*, ed. by A.Toynbee. — London, New York, Toronto, 1953.

³⁴ W. H. McNeill, *The Rise of the West. A History of the Human Community*. — Chicago, 1963.

³⁵ W. H. McNeill, *Arnold Toynbee: A Life*. — New York, Oxford, 1989.

³⁶ W. H. McNeill, «Historians I Have Known: Fernand Braudel», ejusd, *Mythistory and Other Essays*, p.199–226.

Та повернімося до монографії «Становлення Заходу». Сам В. Макніл так розповідав про задум: «В дійсності я вирішив поставити Шпенглера й Тойнбі на їхні голови, як Маркс зробив з Гегелем. Дивно, але мені здавалося, що і Шпенглер і Тойнбі стверджували, що різні цивілізації не запозичують одна від одної нічого істотного, а замість того живуть своїми окремими життями у відповідності з внутрішньою органічною життєвою силою чи станом душі. ... Під впливом антропологів мій власний підхід пропонував вважати запозичення нормальною людською реакцією на зустріч з чужоземцями, що володіли вищими знаннями. Навіть якщо запозичення виявилось непрактичним або небажаним, пристосування може стати необхідністю з метою убезпечити себе від загрози небезпечною спокую, завжди присутньою під час контакту з очевидною вищістю чужих. Тож такі зустрічі видавалися мені основним рушієм соціальної зміни і в цивілізованих і в простіших суспільствах. Тому світова історія, відповідно, спеціальну увагу повинна приділяти видам транспорту й свідченням контактів між різноманітними суспільствами, що цей транспорт дозволяє»³⁷. Відтак В. Макніл зацікавився й фронтами.

Очевидно, В. Макніл був свідомий дискусій навколо Веббової тези, а наголос на глобальній історії та культурній взаємодії між Метрополією й Великим Фронтиром видавався йому вельми симпатичним. З іншого боку, студії над радянською дипломатією під керівництвом А. Тойнбі інспірували нахил В. Макніла до дослідження Євразії, без врахування історії якої, на його думку, неможливе зрозуміння й минулого Заходу. Відтак В. Макніл добачав неправомірність замовчування В. Веббом фронтинного родоводу Великої Євразійської рівнини.

Першим свідченням Макнілового зацікавлення феноменом фронтиру стала книга «Степовий фронтір Європи. 1500–1800» (*Europe's Steppe Frontier*, 1964). Їй передував курс лекцій під такою назвою, читаний аспірантам Чиказького університету протягом семи років. В. Макніл застосував Веббове поняття Великого Фронтиру до суспільств Східної Європи й зосередився на європейсько-османському пограниччі, наголосивши на істотному впливі умов фронтиру на внутрішній розвиток Австрійської, Російської, Турецької імперій, Польського й Угорського королівств, Волоського, Молдавського, Трансильванського князівств Подунав'я, України та Кримського ханства. Втім, схоже, в цей період своєї творчості В. Макніл не був готовий прямо пов'язати свої інтереси з ідеями Ф. Тернера й В. Вебба, відтак їхні імена у книзі відсутні.

Зауважимо, що книга «Степовий фронтір Європи» привернула увагу українських діаспорних учених, а Іван Лисяк-Рудницький відгукнувся на неї окремою публікацією³⁸. А 1987р. патріарх польської

³⁷ W. H. McNeill, «The Rise of the West as Long-Termed Process», ibidem, p. 57.

³⁸ І. Лисяк-Рудницький, «Україна між Заходом і Сходом», І. Лисяк-Рудницький, Історичні есе. — Київ, 1994, т. 1, с. 1–9.

історіографії XIX ст. Стефан Кеневич, рецензуючи англomовну збірку статей І. Лисяка-Рудницького, висловився за застосування тези Тернера до історії всієї Речі Посполитої³⁹.

1982 р. Байлорський університет (Вако, Техас) запросив В. Макніла прочитати серію лекцій на тему Великого Фронтиру, а наступного року їх видало видавництво Принстонського університету.

Продовживши започатковану в «Степовому фронтірі Європи» розмову, цього разу В.Макніл не уникнув оцінки концепцій Ф. Тернера та В. Вебба. Поступове зниження інтересу до ідей останнього, що в 1980-х стало вже надто очевидним, на його погляд, спричинене крахом колоніальної системи; відтак академічні кола змінили акцент з «експансії Європи» на боротьбу колоніальних народів проти імперіалізму; до того ж експерти з історії Австралії, Піденної Африки, Канади та Латинської Америки вже достатньо аргументовано обґрунтували розбіжності розвитку відповідних фронтірних соціумів щодо ідеального фронтиру США. Не виправдав себе й післявоєнний Веббів песимізм на предмет майбутнього Європи.

Водночас велике досягнення В. Вебба полягало в тому, що він включив США у великий глобальний наратив експансії цивілізацій. Проблема, однак, полягає в тому, що прогрес і свобода, на чому наголошували і Ф. Тернер і В. Вебб, були притаманні соціумам фронтірів в такій же мірі, як і рабство та руйнація не-європейських культур. «Вільні землі» колоній були такими лише в уяві європейських колоністів, які не були готові респектувати культури аборигенів. Коли суспільства по обох боках фронтиру знаходяться на однаковому рівні розвитку, контакти між ними ледве чи спроможні інспірувати драстичні зміни. Соціум може засвоїти досвід чужої цивілізації лише за умови невідповідного функціонування своїх традиційних інституцій. Наслідком такої ситуації були зміни глобального значення, як завоювання Олександром Македонським Азії та Єгипту, експансія германських племен на Римську імперію, завоювання арабами Близького Сходу та Північної Африки. З іншого боку, такі ситуації траплялися зрідка. Здебільшого феномен фронтиру полягав у взаємодії вищої культури (*skilled*) з нижчою (*skilled-short participant*), що, на думку В. Макніла, є основним чинником соціальних новацій взагалі (*the principal drive wheel of historic change*). Основною перешкодою на шляху світової уніфікації були передовсім кліматичні, географічні, бактеріальні (*decease*) та мілітарні бар'єри, з одного боку, та слабкість комунікацій, з іншого. Деякі бар'єри, як між осілим і кочовим населенням, за довгі роки стали хронічними й особливо важливі для історії Старого Світу. «Від часу, коли номади вперше навчилися стріляти з лука верхи, близько 800 року до н.е. і до XIV ст. н.е., військова пере-

³⁹ S. Kieniewicz, «Rudnytsky's Essays in Modern History in the Eyes of a Polish Historian», Harvard Ukrainian Studies 11, no. 3–4 (1987), p. 522–523.

вага завжди була на боці людей пустелі та степу, які були мобільніші та могли сконцентрувати більшу силу в заданій місцевості. Політична історія цивілізованої Європи та Африки фактично здебільшого складається з циклів завоювань степових кочівників, позначених також регулярними повстаннями землеробів проти підкорення нащадкам їхніх завойовників. Лише на двох найвіддаленіших кінцях Старого Світу, в Японії та Західній Європі, ритми нападів номадів і повстань землеробів були заслабкі, щоб мати істотне значення».

Найближчим до феномена ранньомодерних фронтів видається експансія китайської цивілізації на південь у долину Янцзи, можливо, андської цивілізації, а особливо — історія Росії, України та Радянського Союзу. «Європейські поселенці почали заселяти Україну та сусідні краї західного степу у XVI столітті, знайшовши там пусту або майже пусту цілину, що як би чекала на них. Це сталося після того, як старе кочове населення скоротилося, найімовірніше — відступило в зв'язку з вибухом бубонної чуми, яка в XIV ст. була ендемічною серед земляних гризунів. Протягом наступних двох століть слов'янські та румунські піонери, що діяли здебільшого під контролем аристократичних землевласників та підприємців, часто іншої національності, надійно інкорпорували західний степ в європейське землеробське суспільство». Останній акт історії фронтів Росії та Радянського Союзу — цілинна епопея 1950-х років.

Безумовно, frontiри тернеріанського зразка в Північній Америці існували. Однак Ф. Тернер і В. Вебб оминули істотну роль інститутів рабства в історії США. Ба навіть чимало британців, щоб здешевити переїзд в Північну Америку в 1650–1780рр., уклали договори на виконання певних повинностей (*indentured servants*). Таких було тоді 300–400 тис., себто 50–75% усіх білих мігрантів. Тож примус, насильство та форми соціальної ієрархії навіть більше притаманні фронтірам, ніж свобода та рівність. «За безпеку від нападів татар піонери-землероби заплатили своїм підкоренням експертам від насильства, які були спроможні підтримувати ефективну професійну оборону фронтіру. Щиросердні наміри зміцнити занепадаючі соціальну рівність та свободу всередині козацького стану були зведені нанівець Російською державою, яка після 1648 р. перетворила козацтво в привілейовану корпорацію. Звільняючи реєстрових козаків від кріпосних зобов'язань, цар отримав грізний інструмент захисту фронтіру та закріпачення решти населення українського пограниччя. В результаті татарські рейди по рабів перестали приносити прибуток, а багаті цілинні землі західного степу стали безпечними для масового заселення». Звідси випливав такий висновок: «у сприятливіших і доступніших регіонах, де європейці спромоглися виробляти ринкові багатства на відносно високому рівні, фронтірні умови зазвичай породжували не свободу, а жорсткішу соціальну ієрархію, ніж у самій Європі. Причина криється в тому, що здебільшого скоростиглі комер-

ційні суспільства вважали за конечне забезпечувати доступність і покірність робочої сили за допомогою жорстких правових обмежень на свободу вибору та зміни занять. Тому рабські плантації та гангі зв'язаних договірними зобов'язаннями слуг в обох Америках і самодостатні фільварки Східної Європи так само характерні для фронтиру, як і вільні й незалежні фермери та спритні торговці, яких ми звикли асоціювати передовсім із фронтирним життям».

Все ж до 1750 р. ієрархічні інститути на периферії Європи було явищем спорадичним. Однак згодом, завдяки насамперед покращенню засобів комунікації та збільшенню густоти населення, баланс змінився не на користь свободи. З 1700 по 1800 рік населення англійських колоній у Північній Америці зросло від 350 тис. до 5 млн., в Російській імперії — від 12,5 млн. 1724р. до 21 млн. 1796 р.; населення України потроїлося. Як наслідок — перенаселення й міграція різних видів. Фактично протилежні форми примусу й свободи співіснували на всіх фронтах й у XIX ст., як вогонь і вода. Яскравий приклад — американські мормони та російські старовіри. У 1978 р. американську громадську думку шокував масовий суїцид послідовників проповідника Джіма Джонса, які пробували відшукати «обітовану землю» в Гайяні. Відтак у Європі несвободу та різні форми особистої залежності одних людей від інших поховали не фронтири, а урбанізація та революції. Це, а також розвиток транспорту сприяли затиранню відмінностей між центром і периферією, уніфікації культури й інтеграції фронтирів. У той же час сприятливі умови для вільної міграції після 1840 р. водночас сприяли й егалітаризації суспільства.

Наприкінці В. Макніл зауважив: «Зараз можна впевнено ствердити, що рух з Європи народів, інституцій, технологій та ідей, які породили Великий Фронтир, завершився. Час покаже, які нові рухи займуть їхнє місце. Але наївно було б думати, що зміни умов контактів між основними гілками людства стабілізувалися. (...) Лише катастрофа апокаліптичного рівня, яка б привела до раптового знелюднення значних частин Земної кулі, могла б відтворити умови фронтирів недавнього минулого»⁴⁰.

Тож В. Макніл істотно уточнив і розширив Веббове поняття Великого Фронтиру. Провівши вдалі паралелі США з Російською, Османською та Австрійською імперіями, дослідник водночас зумів пояснити розбіжності розвитку самоврядних громад фронтирних суспільств узагалі. З одного боку, фронтир, сприяючи анархічній реструктуризації суспільства, руйнував ієрархічну піраміду, з іншого, навпаки, сприяв різним формам закабалення.

В даний момент В. Макніл — професор-емерит Чиказького університету й один з найреспектабельніших американських істориків наших днів.

⁴⁰ W. McNeill, *The Great Frontier. Freedom and Hierarchy in Modern Times*. — Charles Edmondson Historical Lectures, 4; Princeton, NJ, 1983), p. 12, 14, 27, 20, 60.

V

Хронологічно Макнілові думки були останнім вагомим внеском в теорію компаративних фронтирів ХХ століття. Уже в наші дні його ідеї розвинули й поглибили відомі фахівці з історії Росії Андреас Каппелер (директор Інституту Східно-Європейської історії Віденського університету) та Альфред Рібер (зараз — професор Центрально-Європейського університету в Будапешті).

Варто зауважити, що дослідження історіографії фронтирів Росії відкриває чимало призабутих або й узагалі свого часу не зауважених сторінок історії науки. Маю передовсім на увазі творчу спадщину одного із засновників радянської американістики академіка Олексія Єфімова, який, заперечуючи «правильність» тези про фронтір, водночас доводив її прогресивний характер, спокушався можливістю її застосування в контексті історії Сибіру та називав Тернера видатним істориком. Вчений припускав, що в зв'язку з ленінською тезою про зразковість саме американського шляху розвитку капіталізму вдасться розпочати порівняльні дослідження США та російських фронтирів. Такі думки О. Єфімов представив на Міжнародному конгресі історичних наук у Москві 1970р⁴¹. Проте американці не зреагували на його доповідь, а в СРСР періоду «холодної війни» ідеї російського академіка не мали шансів на реалізацію. Зараз підхід до історії Росії в дусі Тернера особливо популярний у середовищі сибірських учених, які фактично вже переписали історію свого краю в тернеріанському ключі⁴².

Російські фронтіри перебувають в полі уваги досвідченого американського русиста Альфреда Рібера протягом останніх двадцяти років. Оpubлікована 1991 р. його стаття «Реформістська традиція в російській історії» включає параграф «Прозорі фронтіри»⁴³. Опираючись на ідеї О. Латтімора, вчений запропонував вважати внутрішні етнічні кордони Російської імперії за ще один фронтір — політичний. А. Рібер також акцентував увагу на схильності фронтирних суспільств до подвійної лояльності та підтримки переможців (фактор, вперше зауважений О. Латтімором). Безперечно, ця риса притаманна й всім тим народам, які населяли периферійні регіони Російської імперії в ХХ ст. (монголам, уйгурам, таджикам, азербайджанцям, вірменам, молдаванам, українцям, білорусам і фінам), а раніше — й самим росіянам. «Російські царі прагнули, щоб Москву сприймали і як частину Європи, і як наступницю Візантії, і як спадкоємницю Золотої Орди. Здійснюючи свою зовнішню політику, вони

⁴¹ А. В. Ефимов, Г. П. Куропятник, «К вопросу к общей тенденции истории США», XIII Международный конгресс исторических наук. Москва, 16–23 августа 1970, т. 1, ч. 5 (Москва, 1973), с. 263–280.

⁴² Детальніше див.: І. Чорновол, «Фронтіри Росії», Критика, № 6 (2007), с. 17–21.

⁴³ А. Rieber, «The Reforming Tradition in Russian History», *Perestroika at the Crossroads*, ed by A.Rieber and Alvin Rubinstein. — Armonk, London, 1991, p. 8–9.

застосовували маски іноді володаря епохи ренесансу, іноді базилевса, іноді хана». Сталін був «останнім із степових політиків», — стверджував А. Рібер в іншій своїй статті⁴⁴. Відтак А. Рібер підтвердив думку класика російської історіографії Сергія Соловйова, що територіальна експансія й малозаселеність перешкодили внутрішній інтеграції країни. З розмов з А. Рібером під час мого стажування в Центрально-Європейському університеті у 2005 р. я довідався, що він працює над книгою про фронтири як основний чинник розпаду СРСР. Варто очікувати, що цій його монографії буде притаманний широкий порівняльний розмах, про що свідчить і його текст «Компаративна екологія комплексних фронтів»⁴⁵. Основною ідеєю цієї статті є думка, що складне переплетіння географічних, військово-дипломатичних і культурних факторів протягом тривалого часу сприяло трансформації окремих фронтів у комплексні екологічні системи. Властиво, такими були зони взаємодії трьох і більше політій: австрійський мілітарний кордон у Хорватії (*Triplex Confinium*), де стикалися інтереси Венеції, Габсбургів і Порти, Україна, за яку боролися Польща, турки й Росія, Кавказ (Порта, Іран, Росія), китайський Туркестан (монголи, китайці, росіяни), лінія Ордос — Ляо (маньчжури, китайці, росіяни). А. Рібер простежив, як тривалі політичні й культурні впливи кожної з трьох політій драматично відбилися на трансформаціях ідентичності автохтонного населення цих фронтів.

Наприкінці наголосимо на важливому тексті А. Каппелера в спеціальному випуску казанського часопису «Ab imperio» із субтитлом «Російська імперія: окраїни та кордони» (2003, №1). «Під впливом антропологів, — стверджував А. Рібер у програмній статті цього тому «Змінюючи концепції та конструкції кордонів: компаративний історичний підхід», — трактування Тернерової концепції фронтиру, що відмежовує «дикунство від цивілізації» або як рух уперед на «пусті землі», трансформувалося в ідею фронтиру як зони взаємодії двох або кількох відмінних суспільств, втягнутих у багатоманітний культурний та комерційний «прикордонний взаємообмін» між корінними американцями й колоністами чи поселенцями»⁴⁶. Поняття фронтиру, писав А. Каппелер, «відрізняється від поняття державного кордону передовсім тим, що описує перехідну зону, яка, як правило, не інтегрована в жодне державотворення та має динамічний характер». На

⁴⁴ А. Рібер, «Устойчивые факторы российской внешней политики: попытки интерпретации», Американская русистика. Вехи историографии последних лет. Советский период. Антологии, Составил М. Дэвид Фокс. — Самара, 2001, с. 122–123. www.ssu.samara.ru

⁴⁵ А. Rieber, «The Comparative Ecology of Complex Frontiers», Imperial Rule, ed. by A. Miller and A. Rieber. — Budapest, New York, 2003, p. 177–207.

⁴⁶ А. Rieber, «Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Approach», Ab-Imperio. Theory and History of Nationalism and Empire in the Post-Soviet Space, N1 (2003), с. 37–38.

основі ідей Ф. Тернера, О. Латтімора, В. Макніла, досліджень німецьких істориків про зони культурної взаємодії А. Каппелер запропонував розглядати явище фронтину в чотирьох ракурсах: як **географічний фронтір** між різними кліматичними й рослинними зонами, в російському випадку — передовсім **між лісом і степом**; як **соціальний фронтір** між різноманітними способами життя й системами цінностей, особливо між осілим населенням та кочівниками або мисливцями; як **військовий фронтір** між двома військовими об'єднаннями; як **релігійний і культурний фронтір** між різноманітними системами цінностей і культурними традиціями. Відповідно до цієї схеми А. Каппелер розрізняє **військовий фронтір**, **фронтір інтенсивної експлуатації** (*extractive frontier*), **фронтір поселень**. Водночас він врахував класифікацію культурного кордону Юргена Остергаммеля: імперський «варварський» кордон, національно-державний кордон, кордон «включення фронтину» (*Erschliessungsgrenze des eigentlichen Frontiers*). Далі А. Каппелер застосував ці класифікації в своїй інтерпретації обох російських фронтирів — степового та сибірського — й обумовив, що не розглядатиме феномена наддніпрянського козацтва, «оскільки воно не відноситься до російського контексту, а пов'язане з польсько-литовською й українською історією». Козацтво він потрактував як військову демократію, яку протиставив московській автократії. Натомість для відносин між росіянами й мусульманами, як вважає А. Каппелер, характерна безприкладна толерантність до XVIII ст. з боку царату, яка не має аналогів.

Якщо степова зона становить у дузі схеми А. Каппелера поєднання військового й поселенського типів фронтирів, то Сибір — фронтір поселень й інтенсивної експлуатації. Однак протягом XVIII ст. населення російських фронтирів поступово було інтегроване в структуру Російської імперії. «Вільне козацтво приручили, і з квазідемократичної альтернативи й джерела соціального неспокою воно перетворилося в вірного слугу царату». Натомість рецепція західноєвропейської ідеї прогресу та *mission civilisatrice* мали за наслідок сегрегацію «інородців» та ідеологічний фронтір ментальностей.

У висновках А. Каппелер стверджував: «Питання про можливість інтерпретації азіатського й степового кордонів Росії ранньомодерної доби в ключі Ф. Тернера закономірне. Вільне козацтво та російські поселенці мали схожі до американських колоністів риси: волелюбність, дух першовідкриття, сміливість, індивідуалізм, потяг до самоуправління й рівноправності. В обох випадках велику роль відігравали релігійні меншини та секти. В ранньомодерну епоху ці пограничні громади представляли альтернативу станово-автократичній Московській державі й можуть розглядатися як зародки політичної демократії. Однак ці специфічні соціополітичні структури й ментальності функціонували виключно на пограниччі й у Сибіру та не могли поширитися на всю Росію. Навпаки, експансивна абсолютна монархія «наздогнала» в XVII–XIX ст.

периферійні громади, встановила свій контроль й частково, щонайменше, інтегрувала їх у становий лад імперії»⁴⁷.

На сьогоднішній день теоретична схема фронтирів А.Капелера є найдосконалішою.

* * *

Тож ще в міжвоєнний період завдяки О. Латтіморові розпочала формуватися теорія компаративного підходу до вивчення світових фронтирів. Ідеї О. Латтімора та інших дослідників були адаптовані також А. Тойнбі у його «Дослідженнях історії». З іншого боку, низка чинників перешкодила сформуванню на основі тези Латтімора великий наратив світової історії. Основний суб'єктивний чинник полягає в притягненні вченого до суду в зв'язку із звинуваченнями комісії Й. Маккарті в шпіонажі на користь СРСР, внаслідок чого постраждало й реноме його праць; основний об'єктивний чинник полягає в дедалі більшій фрагментації історичних знань після другої світової війни; відтак уже в 1990-і роки спроби ініціювати дискусію, до якої долучилися б усі підрозділи історичної науки США, не вдалися. Натомість спроба В. Вебба сформуванню глобальну теорію фронтирів на основі тези Ф. Тернера, а не О. Латтімора, хоч і мала великий резонанс, не витримала випробування часом через передовсім слабкість методологічної підготовки цього вченого. Відтак зараз найбільш респектованими працями в галузі теорії світових фронтирів є тексти послідовника В. Вебба В. Макніла.

Після істотної модифікації ідеї Ф. Тернера продовжують жити історіографію США. Зрештою, винайдений ним регіональний підхід до історії США ніколи сумніву не викликав. Натомість до ідеї глобального підходу до світової історії на основі теорії фронтиру вчені ставляться обережніше — зрештою, як і до всіх інших глобальних концепцій. Цьому перешкоджає й перманентна індивідуалізація історичних досліджень та фактично безнадійна фрагментація знань. Тому великі дискусії, які протягом 1990-х років пережили цехи дослідників давньоримських і середньовічних фронтирів, ба частково навіть американського Заходу, зрідка цікавили ще когось, крім вузьких фахівців. Тим не менше ідеї Ф. Тернера, О. Латтімора, В. Вебба, В. Макніла зараз продовжують істотно жити дослідження історії Стародавнього Риму, Середніх Віків, історіографію Австралії, Африки, Латинської Америки, а особливо Російської імперії.

⁴⁷ А. Капелер, «Южный и восточный фронт России в XVI–XVIII веках», *Ab-Imperio*, 2003, N 1, p. 47–64.

Лариса Нагорна

**ЦЕНТР ЯК КАТЕГОРІЯ
ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ**

Поняття «центр» присутнє і у природничих, і у суспільних науках, але, на відміну від т.зв. точних наук, у соціогуманітаристиці його грані розмиті, а суть не прояснена. Найчастіше його вживають у парі «центр — периферія», оскільки ці два поняття перебувають у бінарному взаємозв'язку. Там, де термін «центр» стосується території, знайти його місце і визначити роль у принципі нескладно. Але ж за своїм змістом він значно ширший: існують, приміром, центри впливу, притягання, навіть віртуальні центри задоволень. Згадаймо, як широко трактується поняття центру у постмодернізмі. У Ж. Дерріда центр асоціюється із сутністю, екзистенцією, істиною, Богом, людиною тощо, але, як він сам визнає, чиста і повна присутність центру супроводиться не менш «чистою» відсутністю, незайманою порожнечою. Філософський досвід, на думку Дерріда, це передусім досвід «околиць», які самим фактом свого існування створюють ту радикальну невизначеність, яка передбачає можливість заміни центрів. «Лімітрофне насильство» околиць здатне руйнувати усталені у філософії кордони; через реконструкцію узвичаєних ієрархій бінарних опозицій виникає нове бачення Іншого і здатність його зрозуміти¹.

Руйнування у такий спосіб бінарних опозицій здатне поставити під удар будь-яку вибудовану людьми владну ієрархію і будь-яку ціннісну систему, і саме у цьому полягає притягальність складних, інколи й маловрозумливих, постмодерністських побудов. Але навіть якщо абстрагуватися від пропонованих постмодерністами заперечень усякої усталеності й спробувати розглянути проблему центру виключно як територіальну, уникнути двозначностей і сумнівів навряд чи вдасться. Що таке центр, де він починається й де закінчується? Що таке периферія і чи здатна вона за певних умов стати центром? Чи існує периферія всередині периферій? Відповіді на ці питання часто бувають гостро відмінними.

Єдине, у чому представники різних наукових дисциплін найчастіше досягають згоди, так це бачення центру як «штучного конструктору, який може існувати лише спершись на маргіналізацію (периферизацію) Інших». Але й сама дихотомія центр/периферія

---

¹ *Derrida J.* Margins of Philosophy. — Chicago, 1982. — P. X–XI.

досить непевна. Останнім часом лінія, проведена між ними у рамках постколоніального дискурсу, розмивається і втрачає чіткість. «У деяких випадках це туманна й сіра зона, в якій центр і периферія зливаються; в інших — лінія, як здається, повністю стерлася»².

То чи варто у такому разі шукати ключ до категоріального визначення центру і його місця в системі координат сучасних соціогуманітарних наук? На наш погляд, робити це необхідно, бо інакше виявиться збідненим тезаурус регіоналістики, насамперед того її відгалуження, яке за своїм змістом входить у систему історичного знання. Історична регіоналістика, яка щойно окреслює власне предметне поле на перетині історії, суспільної географії, культурології, теорії управління й цілого ряду інших галузей знання, конче потребує концептуальної чіткості термінів, а поняття «простір», «територія», «регіон» надто неконкретні, щоб це предметне поле структурувати. Лише центрування простору здатне прояснити, як утворювалися й чому розпадалися імперії, як виникають нові центри тяжіння й занепадають старі, які механізми використовували місцеві еліти для обстоювання регіональних чи корпоративних інтересів. Оскільки ж простори імперій неминуче ставали ареною змагання різних націоналізмів, і кожен національний рух формував принаймні для себе образ території, яка, мовляв, належить йому «по праву», сфера центр-периферійних відносин завжди являла собою клубок суперечностей, який з більшим чи меншим успіхом намагатимуться розплутувати і політики, й історики.

Навряд чи хтось заперечуватиме, що проблема центрів для історичної науки не меншою мірою важлива, ніж для географії. Утім, на відміну від географів, історики не створили чогось схожого на центрографію і не відчують, здається, у цьому особливої потреби. Якоюсь мірою проблема центрів присутня у сучасній іміджології, але остання радше є елементом міфічної системи конструювання образів-інваріантів, використовуваних «на заміщення» реальних процесів і явищ. Для історичної політології, щоправда, виявилось продуктивним відгалуження політичної антропології, яке називає себе потестарною імагологією. Тут у центрі уваги форми репрезентації влади, її міфологія й ритуали. Але проблеми взаємодії центру й периферій і у таких підходах не займають помітного місця.

Значно більше уваги проблемам соціально-просторової структури суспільства й центр-периферійних відносин приділяється в соціології. Принципова система взаємодії центральних і периферійних структур у гранично спрощеному вигляді тут має такий вигляд: центр задає нормативно-ціннісні зразки, визначає цілі й рамки життєдіяльності, а периферія виконує адаптативні функції. Просторова локалізація

² *Кларк Т.* Центр // *Енциклопедія постмодернізму*. Пер. з англійської. — К., 2003. — С. 470.

центру не обов'язково є значущою; у розвинутих суспільствах функції центру й периферії взагалі можуть не бути локалізовані географічно. Найпродуктивнішими для аналізу ролі центрів у територіальних системах вважаються підходи І. Валлерстайна, базовані на теорії дифузії інновацій. Інноваційна політична культура, за Валлерстайном, як правило, виникає у центрі і звідти поширюється на периферію. Якщо ж центр із цією роллю не справляється, постає питання про структурну реорганізацію території держави й заміну культурно-політичних центрів на інші — ті, які до того вважалися периферією. Із вступом у «вік змін», спричинених глобалізацією, капіталістична світова система увійшла у заключний етап кризи; напрям її дальшого розвитку стає непередбачуваним, а маршрут більш зигзагоподібним. Підсумок боротьби між тими, хто намагатиметься зберегти привілеї нерівноправності, і тими, хто хотів би створення нової, більш рівноправної, історичної системи, «частково буде залежати від того, хто кого в результаті зможе мобілізувати, і чимало від того, хто зможе краще проаналізувати те, що відбувається»³.

Аналітичні моделі дослідження центр-периферійних відносин у суспільній географії та соціогуманітаристиці, як правило, відштовхуються від концепції В. Кристалера, яку він назвав «теорією центральних місць». Залежно від просторового розташування у системі розселення те чи інше місто виступає як «центральне місце» для навколишніх територій, насамперед у сфері ділових та фінансових операцій, надання послуг⁴. Хоч цю теорію, в якій дається опис співвідрадної центрів різного рівня, й досі використовують при обґрунтуванні районного планування і реформування адміністративно-територіального устрою, її досить часто критикують за підміну географічного простору геометричним. Справді, роль міст визначається не стільки їхнім розташуванням, скільки здатністю виконувати щодо своєї периферії певні функції. І все ж саме від просторових чинників та системи комунікацій залежить, в яке русло вливатимуться природні тенденції до самоорганізації локальних структур — у річище «економічної автономності» чи сепаратизму. «Геосоціальний» вимір просторовості, за всієї неконкретності та ефемерності цієї формули, здатен бути стійкою константою, що визначає готовність/неготовність соціуму до радикальних модернізаційних змін.

Російські соціологи останнім часом віддають перевагу розглядові відносин між центром і регіонами як варіанту соціальної комунікації. При цьому широко використовується системно-типологічний метод, що виходить із бачення регіону як особливого культурного і

³ Валлерстайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика // Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. — Луганськ, 2002. — С. 64–66.

⁴ Christaller W. Central Places in Southern Germany. — New York, 1966.

суспільно-історичного типу, локального хронотопу, якому притаманні як внутрішня самодостатність і цілісність, так і різноманітність багатосферичність, широка гама культурних традицій і практик. Розуміння взаємодії між регіонами й центром як «цілераціональної комунікації» править за основу для адекватної типологізації регіонів і для пояснення видозмін у системі центр-периферійних відносин⁵.

Існує, однак, і відчуття неповної придатності дихотомії «центр — периферія» для просторової аналітики. Приміром, В. Каганський, який характеризує центр як репрезентатора системи, її владне, смислове, символічне й господарське ядро, вважає, що за допомогою протиставлення «центр — периферія» просторову систему можна відтворити лише «грубо й дуже неповно». Для Росії з її різними просторово-регіональними масштабами значно більш коректним є взаємовідношення «центр — провінція — периферія», де провінція є «прицентральною периферією», а периферія — «прикордонною провінцією»⁶. Хоча навряд чи така ускладнена схема може претендувати на універсальність.

На наш погляд, краще зрозуміти закономірності функціонування просторових систем допомагають підходи, обґрунтовані Е. Шилзом. У світлі цих підходів центр постає і як центральна цінність, і як центральна інституційна система, а «відповіді периферій» розглядаються у складному історичному контексті — від простого переведення настанов центру на місцевий рівень до активного спротиву із спробами власної легітимації регіональних еліт⁷. У відносинах центру й регіонів принципово важливим є дотримання балансу свободи та її обмеження, єдності й багатоманітності, централізації й децентралізації. Кожен регіон зацікавлений, щоб центр якомога менше регулював його розвиток, але надмір свободи здатен запустити механізм відцентрових процесів. Багатоманітність в принципі суперечить не єдності, а різним уявленням про єдність; так само децентралізація у розумних межах не загрожує єдності, а зміцнює її. Інша річ, що поняття географічної й соціокультурної «периферій» не завжди співпадають: якщо центри регіонів тяжіють до зовнішніх осередків впливу, існує небезпека дисоціативних проявів регіоналізму.

Оскільки в системі сучасної гуманітаристики просторовій локалізації центрів великої уваги не приділяється, центрування територій і до сьогодні лишається прерогативою географічних наук. Історія виникнення центрографії як наукового напрямку сягає у XIX століття; його витоки пов'язують з іменем Дж. Гілгарда, який у 1872 р. запро-

⁵ Рязанцев И. П. Социология региона как теория среднего уровня: к постановке проблемы // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 2006. — № 3. — С. 39–55.

⁶ Каганский В. Методологические основания регионального анализа как культурной практики // <http://www.imme.ru/previous/Kagansky/Regiony.html>.

⁷ Див.: Каспэ С. И. Суррогат империи: о природе и происхождении федеративной политической формы // Полис. — 2005. — № 4. — С. 9–27.

понував центрографічний метод дослідження населення США. У Росії палким прихильником цього методу виявився Д. Менделєєв, який вважав надзвичайно важливим не тільки визначати географічний центр держави, але й досліджувати його вплив на розвиток території⁸. У 1926–1932 рр. у Ленінграді діяла Центрографічна лабораторія ім. Д. Менделєєва, незмінним керівником якої був уродженець Чернігова Є. Святловський. Його заслугу становить визначення поняття центру як універсальної категорії, придатної для дослідження будь-яких локалізованих статистичних величин. У баченні Святловського центри могли бути: 1) територіальні; 2) залюдненості; 3) природних багатств; 4) нагромадження технічного капіталу й виробництва; 5) споживання.

У статті «Географічні центри України» (опублікованій, до речі, українською мовою у «Віснику статистики України») Святловський дав і визначення центрографії як наукової дисципліни, яка «принципово географізує» методи статистичного спостереження й аналізу, вносячи «точну кількісну методу в географічне дослідження народного господарства»⁹. На жаль, ані сам Святловський, ані його учні не вивели центрографію поза межі суто географічного підходу до центрування простору. Уже в умовах незалежності вітчизняні науковці-географи витратили чимало сил на пошук точки, яку можна вважати географічним центром України. Знаходили її то в Кіровоградській області в околицях селища Добровеличківка, то поблизу Шполи Черкаської області.

Встановлення на території Кіровоградщини з ініціативи місцевої адміністрації знаку «Географічний центр України» фахівцями оспорується, при чому в ролі аргументів фігурує насамперед незбіг понять «середина» й «центр». В. Грицевич, приміром, переконливо доводить, що поняття «центр території» є певним атрибутом, пунктом, відносно якого територія має певні симетричні властивості. Метод середніх координат при всій своїй простоті (коли довгота й широта центральної точки вираховується як середнє арифметичне між крайніми полюсами) є анізотропним; він не репрезентує всі регіони держави і зводить її складну реальну форму до простої геометричної фігури. Щоб перевести поняття «центр» із площини інтуїтивного відчуття у площину теоретичного розуміння, необхідно враховувати міждисциплінарні підходи й добиватися як територіальної репрезентативності, так і можливості змістовних розширень (приміром, визначення на основі терміна «центр території» також споріднених понять — центр населення, центр промислового чи сільськогосподарського виробництва тощо)¹⁰.

⁸ Менделєєв Д. И. К познанию России. Изд. 3-е. — СПб, 1906.

⁹ Святловський Є. Є. Географічні центри України // Вісник статистики України. — 1029. — № 1.

¹⁰ Грицевич В. Центрографія України: історія і перспективи // Історія української географії. — Вип. 2. — Тернопіль, 2003. — С. 115–119.

На наш погляд, однак, ані пошук геометричної «середини» тієї чи іншої території, ані будь-які розширені трактування поняття «центр» не виведуть географічну центрографію із глухого кута, аж поки не буде знайдено алгоритм взаємодії географічного й історичного знання у centruванні різних просторів. Лише дослідження центрів економічної й політичної ваги на різних історичних етапах, у складному переплетенні економічних, політичних, воєнних чинників впливу, дасть змогу вибудувати такі ієрархії центрів тяжіння, які можуть мати не лише суто символічне, але й прикладне значення. А потреба у цьому є дедалі більш відчутною, особливо у зв'язку з необхідністю поставити на практичний ґрунт уже неодноразово проанонсовану владою адміністративно-територіальну реформу.

Варто бачити і більш широкий цивілізаційний контекст, який неминуче актуалізуватиме проблему територіальних центрів та їхньої ієрархії. Нині ця проблема вписана не стільки у загальний контекст глобалізаційних змін, скільки у модний дискурс «розмивання державного суверенітету» й «гуманітарної інтервенції» — з пріоритетом гуманітарного права щодо традиційного міжнародного права. Можна по-різному ставитися до імперій минулого, але навряд чи хтось заперечуватиме очевидне: центр у них виступав як структуроутворююче начало. За умов глобалізації про центр глобального світу пишуть як про «поділене утворення», набір точок перетину найбільшої кількості фінансових, товарних, символічних та інших потоків. Такі точки розглядаються як «ворота у глобальний світ», які краще взаємодіють із іншими «воротами», ніж із власним центром, і здатні «втягувати» в себе прикордонні території інших держав. Політичні центри держав можуть, зрозуміло, чинити опір цьому «втягуванню», але у такому разі вони ризикують опинитися на узбіччі світового розвитку, оскільки інновації реалізуються саме у просторі «воріт». Унаслідок цього протяжність, яка упродовж багатьох століть була об'єктивною характеристикою не лише фізичного, але й політичного простору, трансформується у час, потрібний для того, щоб цей простір здолати. З цього погляду відстань між «воротами» мінімальна, адже рух знань, товарів, фінансів здійснюється швидко й безпроблемно¹¹.

Очевидною у світлі сказаного є потреба у принципово новій постановці питання про новий (глобальний) центр і нову (глобальну) периферію. Методологічний ключ до переосмислення у цьому зв'язку усієї системи центр-периферійних відносин дає уведення запропонованого Р. Робертсоном концепту «глокалізація» у тезаурус соціогуманітарних наук. Йдеться не просто про фіксацію взаємодоповнюваності й взаємопроникнення глобальних і локальних тен-

¹¹ Шинковський М.Ю. Глокалізація как предмет научного исследования // Политика (Москва). — 2008. — № 2. — С. 49–50.

денцій, але й про наукове освоєння того «транснаціонального» простору, який виникає на їхньому перетині. Транскордонне співробітництво у сучасному світі набуває дедалі більшого поширення і різноманітних форм. Від локальних прикордонних контактів людство досить швидко перейшло до конструктивної взаємодії між територіальними політичними утвореннями, зокрема, адміністративно-територіальними одиницями різних держав. Не лишилася осторонь цього процесу й Україна, створивши цілий ряд транскордонних регіональних структур. Нині на черзі третя, мережева форма взаємодії, яка передбачає взаємодію між акторами різних рівнів повз територіальні межі. Очевидно, що вона може бути ефективною лише у тому разі, якщо децентралізація влади з площини риторики переходитиме у сферу практичної політики.

Отже, процес формування асиметричної політико-територіальної структури можна розглядати як незворотній, а тому проблема центрів та субцентрів набуває нового звучання. З цього погляду варто більш пильно придивитися до тієї дихотомії «центр — периферія», яку вибудовував у 60–70-х рр. минулого століття відомий норвезький політолог Стейн Роккан. За Рокканом, саме центротворення та периферизація являють собою основні складові процесу організації структур просторових систем. У його схемі центр контролює комунікаційні потоки в системі або принаймні претендує на цей контроль, а периферія перебуває в опозиції до нього. При цьому чим віддаленіші один від одного центр і периферія, тим складнішим є розподіл ролей між ними і тим сильніша потреба у вимогах моралі, здатних впливати на розподіл повноважень¹².

Роккан розрізняв три типи центрів — адміністративні (військові), економічні, культурні — і відповідно три типи системної організації й три типи еліт. Від того, за яким типом в минулому відбувалося розширення території — за воєнно-адміністративною, економічною чи культурною моделлю — залежить та або інша форма периферійності. Одна річ, коли її утворює воєнне завоювання чи адміністративне підкорення — у такий спосіб виникає т.зв. вертикальний тип підкорення, виражений у категоріях залежності. Інша річ, коли периферійність виникає на ґрунті економічної залежності чи культурного підпорядкування — це вже інший, горизонтальний тип периферійності, який найкраще передається категоріями віддаленості чи відмінності. Саме тому у будь-яких дослідженнях територіальних структур важливо розрізняти взаємодію між двома типами простору — фізичним, з одного боку, соціальним і культурним, з другого. Перший Роккан визначає як географічний простір, другий — як простір належності (membership).

¹² Роккан С. Города, государства и нации: пространственная модель изучения различий в развитии // Политическая наука (Москва). — 2006. — № 4. — С. 47–48.

Периферії у Роккана поділяються на внутрішні й зовнішні (транс-кордонні). Перші, залежні від одного центру, порівняно легко стають об'єктами уніфікації й асиміляції. Другі, перебуваючи на перетині впливу різних центрів, важко піддаються інтеграційним зусиллям держави. Якщо ж до різноспрямованих впливів центрів тяжіння додаються культурні, етнічні, релігійні чи якісь інші особливості й сформовані на їхній основі протиріччя, регіональна ідентичність периферій може реально протистояти національно-державній ідентичності.

Складну взаємодію центрів і периферій Роккан відобразив у створеній ним концептуальній карті Європи. В основу концепції було покладено розрізнення моноцентричних (моноцефальних) і поліцентричних (поліцефальних) моделей формування націй і держав. Моноцентричні моделі втілювалися там, де домінує один з політичних центрів, а решта перебувають на невеликій віддалі від нього. Відповідно й еліти і володарі ресурсів цих центрів схильні діяти спільно. Поліцефальній моделі притаманна дисперсія центрів з неналаштованими на взаємодію елітами й просторовою сегментацією різних типів власників ресурсів. Тут домінування одного з центрів ускладнене, а тому домінує ліга міст, договірна організація. Прикладом першої структури Роккан вважав Францію, прикладом другої — Німеччину¹³.

Для української соціогуманітаристики проблема простору виявилася особливо складною й болючою. Українську націю мислителям ХІХ ст. доводилося «уявляти» у той час, коли ніякої окресленої у політичному полі території вона не мала. Шматки периферій трьох імперій українськими можна було вважати лише умовно — адже тодішні переписи у кращому випадку фіксували конфесійну належність, а високий рівень асиміляційних процесів у Російській імперії разом із тенденцією вважати українців лише «гілкою» російського народу грань між росіянами й українцями на практиці майже стер. Історикам і географам, зайнятим «уявленням» українського етносу, довелося докладати титанічних зусиль і вдаватися до складних математичних розрахунків, щоб бодай приблизно окреслити межі української національної території й підрахувати чисельність українців. Той національний історичний наратив, який був створений на початку ХХ ст. М. Грушевським, досить вдало сполучав етнічний і територіальний підходи. Але проблема відносин по лінії «центр — периферія» зазнала при цьому значного ідеологічного тиску: зовнішній примус, поставлений на перше місце у системі взаємовпливів і залежностей, не спонукав до уважного розгляду тієї сукупності причин і наслідків, що лежать в економічній і духовній площині.

¹³ Роккан С. Центр-периферийная полярность // Там же. — С. 80–84.

Така тенденція виявилася, на жаль, живучою. Вона й досі дається взнаки, і не лише у вітчизняній історіографії. Російський полоніст і українознавець Л. Горизонтов доречно звертає увагу на те, що у ході аналізу взаємодій центру з окраїнами перший розглядається переважно як осередок *влади*, що не виправдано затемнює природу центру як центрального *регіону*. Цим, як правило, зумовлюється вузькість рамок дискурсів «національного відродження» з їхнім антиімперським пафосом. Національні простори постають у вигляді геополітичних проєкцій національних ідей. Уявлення про поділеність генерують ідеї збирання земель, соборності, яким відводиться помітна роль у творенні сценаріїв націєбудівництва і зовнішньополітичних стратегій. Однак при цьому часто забувається, що імперії одночасно складаються з регіонів і самі виступають у ролі регіоноутворюючих чинників. «Регіони відрізнялися великою багатоманітністю, розподіляючись між імперськими центрами (імперії поліцентричні) й асиметричною периферією, і виявляли свою специфіку у взаємодії як із сусідами, так і з державоутворюючими ядрами (*core area*). Не будучи механічною сукупністю, вони утворювали складну систему».

Три континентальні імперії, які остаточно сформувалися у Європі у XVIII–XIX ст., у багатьох відношеннях являли собою сполучні судини. Вони могли входити у протиборствуючі коаліції, «обмінюватися» територіями, ділити за власними примхами етноси, виявляти всі ознаки «непоступливого абсолютизму». Завдяки такій трансімперській сполучності утворювалося взаємне накладання ареалів впливу однієї імперії на іншу, що мало наслідком створення великих прикордонних зон. Водночас імперські ідентичності виявили здатність демонструвати подиву гідну тривкість, про що свідчить, зокрема, ностальгічний відгук габсбурзької традиції у сучасній Західній Україні. Хоч як би ставитися до імперської спадщини, неможливо заперечувати, що в її рамках по-своєму відшукувалися шляхи до утвердження поліцентризму, оволодіння мистецтвом компромісів і міжетнічної толерантності¹⁴.

З огляду на сказане уже не дивує як бурхливе зростання «Empire studies» у зарубіжній історичній науці, так і певний скептицизм зарубіжних русистів щодо використання концепту «імперія» для аналізу російської держави XVIII–XIX ст. Професор Колумбійського університету М. Станіславський ще у 90-х рр. звертав увагу на те, що звичний для американської історіографії акцент на колоніальному пригніченні неросійських національностей призвів до зайвої політизації цієї проблеми і що більш продуктивним було б вважати Росію «мультинаціональною сумішшю різних національних і етнічних

¹⁴ Горизонтов Л. Империя в регионе. Империя — регион. Империя регионов // Региональная история Украины. — Вып. 2. — К., 2008. — С. 131–134.

груп» й фокусувати увагу на значенні російської культури і взагалі «російськості» для підданих імперії. На думку директора Центру вивчення Росії та Східної Європи Мічиганського університету Д. Бурбанк, «не можна описувати колоніалізм буржуазного типу лише у чорному кольорі. Безсумнівно, колоніальні імперії дали своїм суб'єктам нові й сильні ідеологічні принципи й структури майбутнього державного будівництва». Важливо, вважає вона, відійти від телеологічних, позитивістських та державних посилів, які лежали в основі історичного аналізу в минулому». Цікавить її і цілий ряд питань, обумовлених міжнародним позиціонуванням Росії. «Статус великодержавності — це вибір Росії, вибір лідерів Росії, чи гра, нав'язана системою міжнародних відносин? Розширення імперії — чого коштував цей процес російському центру, кому він допоміг і як?»¹⁵.

Зрозуміло, що інтерес Заходу до концептів імперії й колоніалізму стосовно Росії стимулюється великою мірою політичними причинами. Постколоніальний дискурс у сучасному світі виконує компенсаторну місію, є фундаментом ідентифікації на ґрунті подолання комплексів жертви і легітимації тих політичних режимів, які прийшли до влади за допомогою концептів деколонізації. Підживлює його й потужний тиск постмодернізму з притаманним йому скептицизмом щодо коректності підходів, пропонуваних усіма гегемонічними дискурсами й макрополітичними концепціями влади. Уявлення М. Фуко про владу/знання як засіб каталогізації та інвентаризації народів колоніального світу створили принципово нову модель деконструкції образів суб'єктів знання, справивши величезний вплив на переорієнтацію політичної антропології від пошуку «центрів сили» на дослідження просторів ідентичностей та ментальностей. Нині у ній домінує погляд на колоніалістські версії як надто прямолінійні, базовані на абсолютизації сили і влади. За Ж. Ревелем, більш продуктивною могла б бути відмова від простих формулювань (сила/слабкість, влада/опір, центр/периферія) і перенесення фокусу аналізу у сферу дії таких категорій, як циркуляція, взаємодія, привласнення. Не йдеться, доводив він, про заперечення впливу влади, а лише про те, що явища циркуляції й взаємодії могли вступати у якісь оборудки й змови з різними видами влади і впливати на неї¹⁶.

Сказаним значною мірою зумовлюється специфічна позиція істориків в оцінках імперського характеру державності і сформованої під її впливом особливої ментальності. Цілий ряд спільних міжнародних проектів, які реалізуються з середини 90-х рр. в рамках програм російських та східноєвропейських досліджень, мали на меті поміж

¹⁵ Бурбанк Д. Новые течения в американской историографии о России: власть и культура // http://www.hrono.info/statii/2005/amer_ru.html.

¹⁶ Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального // http://www.krotov.info/lib.sec/17_r/rev/revel.htm.

іншим з'ясування місця й ролі регіонального чинника у розвитку Російської імперії¹⁷. У Російській Федерації цей інтерес підживлюється й ідеологічними чинниками, свідченням чого є бурхливий розвиток виразно міфологізованої іміджелогії з домішками месіанізму й богообраності. Але у цьому потоці проглядається й тенденція з'ясування реальної ролі імперських інститутів у організації центр-периферійних зв'язків на різних історичних етапах, а також місця й ролі символічного капіталу культури у формуванні історичної пам'яті.

Важливо наголосити, що питання про функції імперських центрів і типологізацію держав-імперій сьогодні вже не вважаються гостро дискусійними, як це було, приміром, 30–40 років тому. Місце т.зв. «синдромних» визначень імперії, що будувалися на виділенні набору притаманних їм ознак (С. Айзенштадт, А. Шопар-Ле Бра, Г. Кнабе, А. Філіпов та ін.), дедалі частіше займають генетичні, базовані на описанні «імперських циклів» із з'ясуванням обставин появи імперій, фаз у їхньому розвитку, причин занепаду (С. Каспе). Хоча й цей останній підхід теж не забезпечує чіткість критеріїв віднесення тих чи інших держав до імперського типу.

Не випадково останнім часом стали популярними імперські моделі модернізації з обґрунтуванням того, як у ході забезпечення політичної та воєнної конкурентоздатності імперії відбувався паралельний процес руйнування еквівалентного обміну між центром і периферіями й посилення прагнення місцевих еліт до здобуття політичної самостійності. Доволі часто наголос робиться на подвійній ролі імперського чинника: на висхідному етапі він виступає як адекватна відповідь на виклики часу і прояв зрілого державного цілепокладання, а на нисхідному — як фактор гальмування, хвороба державності, ефемерна конструкція, що готує ґрунт для нових суспільних форм¹⁸.

Природно, що проблема співвідношення імперського й націоналістичного концептів незмінно перебуває у фокусі уваги дослідників. О. Міллер, приміром, наголошує, що російський націоналістичний проект консолідації нації всередині імперії, який передбачав «привласнення» певної частини імперського простору як «російської національної території», існував упродовж більш тривалого часу, ніж аналогічні проекти в Османській чи Габсбурзькій імперіях. До того ж суперечки про те, як розуміти «російськість» і якими є критерії на-

¹⁷ Див., напр.: Russia's Orient Imperial Borderlands and Peoples. 1700–1917. /Ed.by D.R.Brower, E.J. Lasserini — Bloomington, 1997; Imperial Russia: New histories for the empire /Ed. by J. Burbank, D. L. Ransel. — Bloomington, 1998; Имперский строй России в региональном измерении (XIX — начала XX в.). Сборник научных статей. — М., 1997.

¹⁸ Докладніше див.: Бахтуріна А. Имперская государственность и российская этнополитика // Исторические исследования в России-II. Семь лет спустя. /Под ред. Г. Бордюгова. — М., 2003. — С. 246–267.

лежності індивіда, групи, території до «російської нації», велися стільки ж часу, скільки існувала сама ця імперія. Якщо в Австро-Угорщині кордони феодальних етнічних земель стали основою «територіалізації етнічності» уже в XIX ст., то в імперії Романових етнічна тенденція у структуруванні простору проглядалася хіба що у Царстві Польському та Фінляндії. З цього погляду існувала принципова різниця між політикою пізньої імперії та російським націоналістичним дискурсом територіальності, з одного боку, й радянською політикою територіалізації й інституалізації етнічності, з другого¹⁹.

Вітчизняних істориків і політологів у цьому плані має цікавити як територіальний (центр-периферійний) аспект внутріімперських відносин, так і етнополітичний. Однак якщо другий постійно перебуває у полі дослідницької уваги, то інтерес до проблеми стосунків центру і місць, як і більш широкої проблеми територіальної організації на українських землях, лишається невисоким. Прорив, здійснений на початку 90-х рр. минулого століття німецьким істориком А. Капелером — щодо деконструкції традиційних російських імперських міфів з одночасним наголошуванням на безплідності етноцентричного погляду на історію — лише невеликою мірою був поглиблений спеціальними розробками на українському матеріалі (до нечисленних винятків належать, приміром, праці В. Шандри). Загалом же жодному вітчизняному автору поки що не вдалося поставити відносини між імперським центром і периферіями у такий широкий універсальний контекст, як це зробив у своєму «мультикультурному палімпсесті» (саме так визначив жанр цього дослідження Я. Грицак) Андреас Капелер. Новизна підходів тут забезпечувалася інтересом не лише до методів експансії й реакції на неї місцевих еліт, але й до характеру міжетнічного поділу праці, зіткнення різних культур і релігій, зокрема, до внеску неросіян в історію величезного поліетнічного утворення. А головне — аналізом впливу модернізації, з одного боку, і національних рухів, з другого, на саму можливість його дальшого існування як імперії.

У Капелера знайшлося чимало послідовників на Заході, особливо після того, як концепт імперського етатизму був реанімований у російському політичному дискурсі. XXXIX конгрес американської асоціації сприяння слов'янознавчим дослідженням (листопад 2007 р.) обрав темою дискусії «Феномен відтворення імперії в Євразії». Нині прийнято писати не лише про «імперський поворот» у західній славистиці, але й про «нову імперську» чи «нову колоніальну історію» як окремих історіографічних напрямів. Покажемо при цьому те, що у фокусі дослідницької уваги опиняється не лише експансія імперських центрів, але й (цілком у дусі Капелера) ті прояви соціальної й кро-

¹⁹ Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. — М., 2006. — С. 154–156.

культурної взаємодії етносів, що впливали як на процеси мовної й культурної асиміляції, так і на форми політичної колаборації. У американського дослідника В. Санлерленда у формулу «імперіалістичний вимір процесу колонізації» вкладається експансія Катерини II у простір «дикого поля» на півночі Чорного та Каспійського морів²⁰. Його колега Ф. Гірш, яка фокусує свої дослідницькі зусилля на пізніших, вже радянських часах, відшукує суттєву різницю між управлінськими системами західних і царської імперій, з одного боку, й Радянського Союзу, з другого. На її думку, у перших метрополія та колоніальні периферії були окремими сферами управління, а в СРСР багатоетнічна держава вибудовувалася як сукупність окремих частин, в якій «народи» набули далеко більшої ваги, ніж за часів Російської імперії²¹.

Можна лише вдаватися до здогадів щодо того, чому на пострадянському просторі праця Капелера «Росія як поліетнічна імперія» не мала того наукового резонансу, на який, безперечно, заслуговувала. Ймовірно, значна частина російських істориків старшого покоління не сприйняла присутній у ній вияв солідарності з національними рухами неросійських народів. Якщо ж говорити про рецепцію ідей Капелера в Україні, то тут, очевидно, відіграло роль не стільки заперечення ним етноцентричного погляду на історію, скільки своєрідний погляд німецького автора на місце і роль імперського центру в житті поліетнічної країни, і зокрема, його відверті сумніви щодо ярлика колоніальності як універсальної пояснювальної схеми. За умов, коли практично увесь політичний і майже увесь науковий дискурс в Україні базується на ідеї «подолання колоніальної спадщини», пророчим виявилось передбачення автора передмови до українського видання праці Я. Грицака: «Багатьом українцям може не сподобатися його теза, що монархія Романових не мала ані панівної нації, ані колоній — або що принаймні Україна такою колонією не була»²².

Справді, якщо для більшості вітчизняних істориків, економістів, політологів теза «Україна — колонія Російської імперії» (й СРСР) є аксіомою, для А. Капелера вона меншою мірою дискусійна. Він переконаний, що «ярлик колоніальності не відповідав характерові доіндустріальної Російської імперії», хоч і допускає, що колоніальні елементи певною мірою були присутні, зокрема, в українській Гетьманщині. До образу колоніальної імперії не пасує, доводив Капелер, відсутність випередження метрополією периферії у своєму розвитку, лише часткова дискримінація неросійських народів, перевага полі-

²⁰ *Sunderland W.* Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe — Ithaca NY, 2004.

²¹ *Hirsch F.* Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union — Ithaca NY, 2005.

²² *Капелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. — Львів, 2005. — С. XI.

тично-стратегічних завдань над економічними. Хоча у XIX ст. колонізаційні елементи в російській політиці посилилися, це було пов'язане переважно із експансією й агресією в Азії. Середня Азія стала прикладом класичної колонії; що ж до України, то навіть її віднесення до «внутрішнього», «європейського» колоніалізму Каппелер приймає із певними застереженнями. Створення комплексу великої промисловості на півдні України справді мало колоніальні ознаки, оскільки було спрямоване суто на експлуатацію сировини і керувалося ззовні. Але ставлення імперського центру до України можна назвати колоніальним лише умовно: адже модернізація зазначеного регіону була для нього сприятливою, а рівень суспільно-економічного розвитку тут був вищим, ніж у Росії. Росіяни в імперії не були привілейованим «правлячим народом». При політичній і військовій перевазі російського центру основна маса росіян відставала від низки інших етносів економічно, за ступенем освіченості та життєвим рівнем²³.

До аргументації А. Каппелера на користь неповної відповідності терміну «колонія» щодо України у складі Російської імперії можна було б додати ще декілька міркувань. Щоб говорити про колоніальний статус певної етнічної території, вона принаймні повинна мати чіткі територіальні межі, а ніякої території, яка бодай умовно називалася б українською, в імперії Романових не було. Еліта Гетьманщини не тільки не відчувала себе ущемленою, але й по праву належала до «співтворців» проекту Російської імперії, її представники ставали канцлерами, міністрами, сенаторами. Про свою «українськість» вони не згадували: жорна асиміляції працювали справно. А хіба не «малороси» І. Гізель, Ф. Прокопович, М. Юзефович стали співавторами сумнозвісного гасла «єдиноділімства», первісним смислом якого було обґрунтування єдності «трьох гілок» російського народу?

Пошук відповіді на запитання: «Чи була Україна колонією СРСР?» ще більшою мірою перевантажений політичними й ідеологічними конотаціями. Головним критерієм віднесення СРСР до держав імперського типу А.Шопар-Ле Бра вважав монолітність влади і її перебування в руках однієї особи чи однієї партії. Такий погляд поділяється більшістю російських науковців, хоч не так вже й важко простежити і протилежні підходи. Приміром, категорично не сприймають концепт «СРСР — імперія» автори фундаментальної праці про становлення політичних режимів радянського типу у Східній Європі²⁴.

Як правило, такі, більш реалістичні підходи пов'язані з усвідомленням дослідниками великої питомої ваги етнічного чинника у побудові радянської квазіфедерації. Більшовики самі створили небезпечний для себе прецедент невідповідності форми й змісту, коли

²³ Там само. — С. 126, 162, 250.

²⁴ Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа. 1949 — 1953. Очерки истории. — М., 2002. — С. 17.

поклали етнічний принцип в основу державної структури. Малоросійська ідентичність у Російській імперії була регіональною і могла співіснувати з загальноімперською. Коли ж у ході «реанімації» імперії етнічність стала структуроутворюючим чинником, побудована на цій основі місцева ідентичність неминуче мала увійти у конфлікт із домінуючим централізаторством. Сталін був чи не першим, хто усвідомив небезпеку хаосу від розбалансування у такий спосіб відносин між центром і окраїнами. У листі Леніну від 22 вересня 1922 р. він гостро висловився проти демонстративного лібералізму правлячої партії в національному питанні. Його неймовірно обурював той факт, що «молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведеного в життя букви конституції незалежних республік»²⁵.

Саме на основі врахування місця і ролі етнічного чинника в конструкції СРСР А. Капелеру вдалося створити реалістичний портрет «нетипової» радянської імперії. На його думку, відносна лібералізація більшовицької національної політики не тільки привертала заднім числом широкі верстви неросіян до революції, але й прискорила процеси творення націй з етнічних груп, у тому числі й консолідацію українців як нації. Сталінська «революція згори» означала все ж фундаментальну трансформацію суспільства, до якої традиціоналістська Росія ніколи не прагнула. Інша річ, що нова інтеграційна ідеологія, базована на російському націоналізмі, була асиміляційною і насаджувалася не лише ідеологічними засобами, але й шляхом терору, і щодо неросіян він був значно жорсткіший, бо їх переслідували як потенційних націоналістів і сепаратистів. Урбанізація менше зачепила неросійські регіони порівняно з центром. Але, як і в Російській імперії, в СРСР центр в економічному відношенні відставав від більш розвинутого заходу, і рівень життя у російській провінції був порівняно нижчий, ніж у багатьох неросіян периферії. Це давало підставу певній частині російського населення вважати себе «дискримінованою більшістю» й реагувати на позірно або й справді привілейованих неросіян із зростаючим почуттям неприязні²⁶.

Прямої відповіді на запитання про те, чи були національні окраїни і які саме колоніями СРСР, у Капелера немає, хоч оцінка СРСР як поліетнічної імперії в його книзі присутня. Логіка автора у визначенні характеру центр-периферійних відносин в Російській імперії і в СРСР лишається ідентичною: порівнюються насамперед рівні економічного розвитку й рівні життя у центрі й на національних окраїнах. Але якщо за цими ознаками автор не вважає класичною імперією Росію XVIII ст., то чи не варто поширити цей висновок і на СРСР?

²⁵ Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 198–199.

²⁶ Капелер А. Росія як поліетнічна імперія. — С. 282–290.

Дати категоричну відповідь на запитання: чи був Радянський Союз імперією, не наважується багато хто із зарубіжних росієзнавців. Т. Мартін, якого справедливо вважають новатором у підходах до оцінок радянської національної політики, доводить, що СРСР не був колоніальною імперією внаслідок новизни своєї структури, хоч і зберігав окраїни у своєму підпорядкуванні. Однак він чомусь не знайшов для нього кращого визначення, ніж «імперія позитивної дії»²⁷. С. Каспє вважає, що СРСР був імперією постільки, поскільки він був Росією, а інших, більш функціональних форм російського етнополітичного простору не було знайдено. Але він же зауважує, що стратегія формування закритої територіально-політичної структури після відмови від ідеї світової революції була вже «не повністю імперською»²⁸.

Здається, що у даному разі маємо справу із магічною силою вдало знайденої метафори, яка не витримує випробування фактами, але постійно підживлюється політичними й ідеологічними потребами. На останні досить точно проливає світло російський етнополітолог В. Тішков. Складність центр-периферійних і міжетнічних відносин в СРСР, констатує він, не дає достатніх підстав, щоб вважати Радянський Союз нелегітимною державою, а тим більше — імперією. Але якби деякі популярні історики не заявили, що СРСР — це історична аномалія і йому немає місця на історичній карті, невідомо ще, чи була б вдалою політична мобілізація, спрямована на демонтаж тогочасного політичного режиму, а відтак і держави. «Імперська парадигма... — це не просто академічний концепт, а потужне ідеологічне гасло»²⁹.

У принципі метафоричні моделі невразливі для наукової критики; у них власні критерії виникнення й функціонування. Соціальний світ, влучно зауважує Я. Грицак, існує немов би у двох іпостасях — у речах і в головах, і вміння відрізнити, приміром, метрополію від колонії надто часто залежить не від об'єктивних ознак їх обох, а від людини, яка здійснює цю операцію³⁰. Прямолінійне ототожнення авторитаризму з колоніалізмом, як і уведення будь-яких стратегій опору централізаторству у «антиколоніалістський» контекст, завдає шкоди аналізу реальних центр-периферійних відносин у будь-якому соціумі.

Думається, однак, що відповідь на запитання про придатність/непридатність концепту колонії для характеристики соціально-просторової структури СРСР слід шукати у простеженні закономір-

²⁷ Мартин Т. Империя позитивного действия. Советский Союз // *Ab imperio*. — 2002. — № 2. — С. 82–83.

²⁸ Каспэ С. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика. — М., 2001. — С. 20–30.

²⁹ Тишков В. А. Самый историчный век: диалог истории и антропологии. «Век меньшинств» // *Россия на рубеже XXI века*. — М., 2000. — С. 288–289.

³⁰ Грицак Я. Страсти за націоналізмом. Історичні есеї. — К., 2004. — С. 200.

ностей метафоричного моделювання у наукових дискурсах. Концепти «імперії» й «колонії» непогано працюють у метафоричному полі, особливо якщо воно обтяжене минулими травмами. Але, будучи перенесеними у простір наукової полеміки, вони виявляються непідвладними верифікації й тому непереконливими.

Дослідження взаємовідносин центральних і регіональних еліт в СРСР у категоріях «антиколоніалізму» може бути ефективним лише відносно республік Сходу. Що ж до України, то тут значно більш придатною уявляється запропонована Ю. Левадою модель деформації осьової центр-периферійної структури. Запізніла модернізація, яка виявилася державно-централізованою, у сполученні із великими відстанями й відсталими комунікаціями зумовила жорстку «столичну» локалізацію економічного, адміністративного й культурного центру, а відтак і викривлений (зверху вниз, від центру до периферії) напрям директивної трансформації. У цих умовах елітарна мобільність в усіх сферах діяльності означала наближення до універсального центру, переважно через канали партійного «ліфта». Коли ця односпрямована вертикаль стала граничною цінністю, постійне відкачування людських ресурсів у центр перетворилося на домінуючу суспільного життя. Але сам центр був орієнтований на виживання і тому виявився нездатним до самовідтворення. Концентруючись у «чорній дірі» центру, периферійні елітарні групи прирекли себе на безплідність і взаємознищення.

Активізація регіональних відцентрових сил у час «перебудови» за цих умов не супроводилася створенням міцного каркасу самоорганізації. Без сильної кореневої системи протест спрямовувався «проти верхів», а специфічний місцевий субстрат базувався як на збереженні авторитарно-патерналістського типу мислення, так і на реанімації дорадянського традиціоналізму. Обидва варіанти побудови поведінських стратегій на такому ґрунті виявилися малоперспективними, оскільки орієнтувалися на обмежені запити й звичний конформізм³¹.

Сьогодні в Україні центр — це, умовно кажучи, трикутник Президент — Верховна Рада — Кабінет Міністрів. Саме тут в ідеалі мають прийматися доленосні для країни рішення. Якщо оцінювати ситуацію у категоріях доцільності й раціональності, то всі дії у межах цього трикутника мають бути узгодженими — адже будь-які тертя й незлагоди «нагорі» загрожують небезпечним розбалансуванням системи. Однак там, де логіка раціональності не діє, сильнішими виявляються мотивації, ґрунтовані на емоціях і амбіціях. І хоч розмови про необхідність розумної децентралізації влади точаться на всіх рівнях, кожна з гілок влади намагається зосередити у своїх руках якомога більше повноважень.

³¹ Левада Ю. О. Соціально-просторова структура російського суспільства: центр і регіони // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. — С. 264–266.

На жаль, вітчизняна політологія, уважно реєструючи породжені дисбалансами у владі явища дестабілізації, поки що не запропонує їй заснований на тверезому аналізі історичного досвіду концепт соціальних ризиків, породжуваних непрофесіоналізмом і безвідповідальністю. Саме тому у тій «науковій експертизі ризиків», якої Україна сьогодні гостро потребує, повинні дістати адекватне відображення і «перепади температур» у регіональному світосприйманні, і відповідні мотиваційні чинники політичної поведінки, і прояви вербальної агресії. Йдеться насамперед про упереджувальний аналіз небезпек, здатних трансформуватися у ризики, про ймовірні механізми інверсії різних типів ризиків у політичні. Особлива увага має звертатися на діяльність політичних акторів, схильних до продукування ризиків, на появу нових каналів комунікації ризиків, активізацію агресивних інформаційних середовищ тощо.

Отже, одне з першочергових питань, яке має нині опинитися у фокусі наукового дискурсу — це питання зживання інерції периферійності, яка продовжує тиснути на суспільну свідомість. Опинившись у зоні, яка у західній політичній науці кваліфікується як перехідний простір «між західною традицією поділу влад і східною традицією її концентрації»³², Україна поки що не зуміла виробити стратегію самодостатності й розумного цілепокладання. Оскільки центр не запропонував регіонам оптимальну модель дій в умовах глобалізації, кожна з регіональних еліт на свій розсуд розв'язує питання включеності у глобальні потоки, а в умовах світової фінансової кризи і дефіцит стратегічного бачення, і інерція патерналізму виявляються на порядок гостріше. Відсутність чіткої й зрозумілої концепції узгодження національних і регіональних інтересів стає додатковим чинником розбалансування політичної системи, і без того істотно підваженої гострими конфліктами на владному Олімпі. Постійний пошук ворога і конкретних винуватців тих або інших негараздів згубно діє на механізми вертикальної й горизонтальної взаємодії, паралізуючи систему критичної самооцінки.

Пошук нових підходів до організації простору у цих умовах має стати домінантою узгоджених зусиль влади, опозиції, громадянського суспільства. Усвідомлення того, що оновлений принцип територіальності може базуватися лише на інших параметрах взаємовідносин центру і периферії, створить новий алгоритм процесів адаптації, наслідком яких у кінцевому рахунку стане дивергенція регіональних інтересів і новий стиль соціального співжиття й культурної взаємодії.

³² The handbook of political change in Eastern Europe | Ed. by Berglund S. etc. — 2nd ed. — Chaltenham, 2004. — P. 14.

Валентина Рыженко

**ИССЛЕДОВАТЕЛЬ В СОВРЕМЕННОМ
МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОМ
ПРОСТРАНСТВЕ: ВОЗМОЖНОСТИ
ИЗУЧЕНИЯ ОБРАЗОВ И ПРОСТРАНСТВА
ГОРОДА СОВЕТСКОЙ ЭПОХИ**

Свойство современных интеллектуальных штудий — устойчивое стремление к выходу за рамки устоявшихся канонов «отраслевого» знания. С конца XX века стремительно разрастается число дисциплин, возникающих «на стыке» нескольких областей научного знания. С помощью складывающихся междисциплинарных практик можно существенно изменить представления об окружающем пространстве, его физико-географическом, историческом и символическом измерениях.

В настоящее время в российской историографии не вызывает сомнений оценка междисциплинарности в качестве неотъемлемой характеристики нового состояния исторической науки. Немалая заслуга в ее утверждении принадлежит Центру интеллектуальной истории при Институте всеобщей истории РАН (руководитель Л. П. Репина) и Альманаху «Диалог со временем». Помещаемые вместо предисловий к выпускам альманаха статьи выступают «возмутителями спокойствия» в сообществе гуманитариев. В то же время, выполняя добровольно возложенную на себя посредническую миссию, они нацеливают активизировавшиеся в последней трети XX в. поиски исследовательской мысли ученых разных стран на диалог совершенствуемых методик и экспериментальных моделей. Пространством диалога становится постоянно расширяющееся и меняющее свою внутреннюю топографию обширное поле интеллектуальной истории. Последняя предстает в этом случае не только в виде области изучения всех видов творческой деятельности прошлого, но и как территория самоопределения и рефлексии современных историков, которым тесно в прежних рамках проблемной историографии и отраслевого знания.

Разработка междисциплинарных исследовательских моделей предстает в качестве важного способа культивирования личности современного интеллектуального ландшафта и форм продвижения в пространство интеллектуальной истории. Это проявляется в естественно и произвольно складывающихся комбинациях своего рода «островков», которые возникают в местах наибольшего напряжения коллективных и индивидуальных исследовательских поисков. Стремление ряда научных направлений к самостоятельности, соединенное

одновременно с их тяготением друг к другу для междисциплинарного изучения сложных объектов, является отличительным сущностным признаком новизны современного познавательного этапа в целом и состояния отечественной историографии в частности. Оно придает особое своеобразие этим поискам, а возникающему «островку» — постоянную незавершенность форм и подвижность образующей его интеллектуальной почвы, открытой для очередных приращений.

Такой вывод не означает уже устоявшегося мнения. Возможна и другая трактовка, согласно которой исследовательские поиски современных историков — это больше создающие видимость новизны интеллектуальные игры внутри профессиональной корпорации, чем реальное вхождение в проблемное поле интеллектуальной истории. К тому же неясно, являются ли междисциплинарные опыты современных исследователей способом познания прошлого для получения иного знания о его феноменах или эти опыты вызваны потребностью самоутверждения?

Особенностью современной ситуации является формирование интеллектуального пространства «без границ», складывание сетей виртуального общения, широкое использование Интернетресурсов. Однако проблема вызревания междисциплинарных исследовательских практик требует регулярного обсуждения. Раскрытие возможностей междисциплинарных исследовательских моделей предполагает первоначально описание общего историографического контекста, на почве которого появляются опорные идеи для конструирования экспериментальных моделей. Исследовательская ситуация в мировой и национальных историографиях последних 10–15 лет XX в. и в первые годы XXI века характеризуется познавательными «поворотами», укреплением линии на сближение исторической науки с другими науками, становлением новых научных направлений. Эти признаки уже неоднократно отмечались на различных научных конференциях, в том числе и автором предлагаемой статьи. В данном случае подчеркну, что обращаюсь к линиям пересечения проблемных полей истории и культурологии, урбанистики и регионоведения. Общим принципом для этих областей научного знания является объемное видение объекта и предмета исследований. Образно это можно назвать голографическим эффектом.

При этом следует учесть, что понятие *interdisciplinarity*, обычно переводимое на русский язык как «междисциплинарность», как подчеркивает Л. П. Репина, вошло в активный оборот во второй половине XX века¹ и, отражая смену эпистемологических ориентиров, не раз меняло свое содержательное наполнение. Она считает, что в русле

---

¹ Репина Л. П. Опыт междисциплинарного взаимодействия и задачи интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 15. М., 2005. С. 5.

интеллектуальной истории пора выделить актуальный раздел «история интердисциплинарности». На мой взгляд, для его наполнения может пригодиться описание современных региональных опытов создания междисциплинарных исследовательских моделей изучения сложных объектов, к каковым, например, относится город, его пространство и образы в динамике их исторического существования и трансформаций. Ниже предлагаю обратиться к наработкам в этом направлении, появившимся в российской историографии и в ее региональной (сибирской) ветви. Их можно распределить по двум блокам.

Блок 1

Историко-культурологическая линия в современных российских и региональных городоведческих опытах

Начало XXI века для городов во многих странах, особенно на постсоветском пространстве — это трудное время в их социально-экономическом и социокультурном развитии. Значительные перемены происходят во внешнем облике городов по всей территории России, но нагляднее всего они заметны в мегаполисах и крупных городах. Негативное влияние «рыночной» российской модели отражается в градостроительстве и в отношении к архитектурному наследию, то есть, в тех компонентах, которые в прошлом, включая XX век, обеспечивали основы восприятия образа города с его «лица не общим выражением». Действия современных планировщиков на территории старинных русских городов все чаще именуются «тихой ликвидацией», разрушением городов путем т.н. «динамичного развития»². Утверждения современных теоретиков, что «культурное наследие выступает одним из ключевых элементов современной системы устойчивого развития», а «гибкость является важнейшим качеством стратегического мышления в управлении сферой культуры»³ противоречат реалиям.

На примере самого «сердца» России, Москвы, наглядно видны искажения ее прежнего облика (исчезновение как древнейших пластов и символов, так, тем более, знаковых черт ее образа как столицы СССР). Ситуация типична и для российских регионов. Вместе с тем в условиях глобализации резко обострилась актуальность проблем, связанных с сохранением исторической памяти, с различением памяти коммуникативной и памяти культурной, с формированием многоуровневой коллективной и индивидуальной идентичности.

В этой связи современные исследователи зафиксировали парадоксальные примеры столкновения интересов уникальности места в пространстве конкретного исторического города и унитарности

² Воронцов И. Псковские ликвидаторы (специальный репортаж) // Трибуна. М. 13–19 ноября 2008. С. 13.

³ Есаков В.А. Мегаполис и его культура (на примере Москвы). М.: Альфа-М, 2008. С. 9, 15.

политики региональных властей⁴, в результате чего страдает идентичность городского сообщества. Так, А. В. Дахин, вводя в научный оборот понятие общегородской loci-совокупности как базовой структуры коллективной идентичности городского сообщества, обратил внимание на ситуацию в Нижнем Новгороде после официального установления нового российского праздника — Дня народного единства, когда в пространстве исторического центра города — родины народного ополчения 1612 г., появилась уменьшенная копия памятника Минину и Пожарскому на Красной площади в Москве. Тем самым, по его мнению, «уникальное место, уникальное событие и уникальный архитектурный ансамбль оказались аранжированы вторичным объектом за авторством г-на Церетели»⁵.

Историки должны воспринять новые «Вызовы Времени» и современные подходы представителей гуманитарного сообщества, а затем соотнести с ними формы и методы своей профессиональной деятельности. В столь ответственную миссию органично встраивается намеченная мной задача обратиться к региональным исследовательским опытам по изучению образов и символов советского города, соединяя историю и современность в многомерное «пространство идентификации». В этом случае используемое в дальнейшем ключевое понятие «образ», а также другие понятия из междисциплинарного инструментария будут трактоваться преимущественно как современные «интеллектуальные конструкты», а путеводной нитью в авторских рассуждениях становится интеллектуальная история.

Мои интересы к проблемам, связанным с историей культуры городов в XX веке, определились достаточно давно. Результаты их поэтапного исследования отражены в целом ряде публикаций, в том числе в монографии⁶, в которой была разработана экспериментальная модель «Интеллигенция — Культура — Город» и проведена ее апробация на материалах крупных городов Сибири 20-х гг. XX века.

Поворот к изучению образов советского города и символов, становившихся особыми знаками эпохи в его пространстве, происходил, с одной стороны, под влиянием уже отмеченных выше «стрессовых» ситуаций для отечественного культурного наследия, в том числе для российской истории и историографии культуры, из которых до недавнего времени по сути вычеркивался советский период и наследие советских историков. Вторым фактором стало утвержде-

⁴ Дахин А. Город как место памятования // Гуманитарная география. Научный и культурно-просветительный альманах. / Сост., отв. ред. Д. Н. Замятин. Вып. 4. М.: Институт Наследия, 2007. С. 164.

⁵ Там же. С. 170–178.

⁶ Рыженко В. Г. Интеллигенция в культуре крупного сибирского города в 1920-е гг.: вопросы теории, истории, историографии и методов исследования. Екатеринбург; Омск, 2003. 370 с.

ние новых тенденций в современном интеллектуальном пространстве, прежде всего, устойчивое стремление исследователей к выходу за рамки сложившихся канонов «отраслевого» знания.

Именно это обстоятельство привело к непрерывному разрастанию с конца XX века числа дисциплин, возникающих «на стыке» нескольких областей научного знания. В результате сформировалось убеждение, что междисциплинарная кооперация может существенно изменить представления об окружающем пространстве, его физико-географическом, историческом и символическом измерениях. Упрочение статуса интердисциплинарных исследований создает возможности для очередного выбора историком нового проблемного поля и его возделывания с помощью сконструированной модели, звенья которой обрастают дополнительными деталями. Комбинации деталей корректируются в соответствии с меняющимся интеллектуальным контекстом.

В рамках интер- и полидисциплинарных поисков зафиксировано особое направление в мировой науке, которое получило название «Образы других»⁷. Одна из стержневых линий в этом направлении концентрирует внимание ученых на политико-географическом (в одно и то же время умозрительном и «приземленном» — В. Р.) истолковании «других». Это образы стран и регионов, возникающие в представлениях политиков, дипломатов, писателей, журналистов и других представителей научной и творческой элиты, а также в массовом сознании, транслируемые с помощью периодической печати и иных средств массовой коммуникации. Исследователей начинает интересовать культурно-антропологическое наполнение собирательного «образа другого», будь то политический лидер, либо «культурный герой» своего времени.

Советская эпоха для этого может предоставить обширную информационную основу, связанную с различными «текстами» о «новом человеке», «Образы городов», в которых формировались и обитали «новые люди», вполне осязаемы. Они наполнены реальными сооружениями, выполнявшими практические функции (производственные, жилищные, досуговые). Их внешний вид («оболочка образа») определялся эстетическими и художественными представлениями своего времени. Поэтому историк не может ограничиваться вербальными описаниями примет или черт образов городов, появляющихся в чьих-то умах под влиянием геополитических, социально-экономических и идеологических факторов.

Отмеченные обстоятельства явно способствует выходу историков культуры на неизведанные территории. Однако следует учитывать региональную (в данном случае, сибирскую) специфику российской

⁷ Чубарьян А. О. Стереотипы и образы России в европейском мышлении и в массовом сознании // Мир Клио. Сб. ст. в честь Лорины Петровны Репиной. Т. 1. М.: ИВИ РАН, 2007. С. 210.

историографической ситуации. Известно, что до середины 1980-х гг. историки Сибири обращались в основном к ранним этапам истории сибирских городов, а проблемное поле включало преимущественно ее социально-экономические, политико-административные и правовые аспекты. Единственной темой, близкой к истории культуры региона в XX в., было описание памятников истории и культуры, чему, начиная с 1980 г., посвящалось несколько сборников научных статей⁸. С конца 1990-х гг. в региональные исследования этого направления включились сотрудники Научно-производственного центра по сохранению историко-культурного наследия Новосибирской области. Раскрывая эволюцию городских поселений в Сибири, они представили весьма негативный образ советского города, в котором индивидуальность и многообразие ландшафта намеренно и непреднамеренно уничтожались, а культурный комплекс социалистического города навязывался искусственно⁹.

Подобная точка зрения довольно типична. Ее устойчивость и в новейших публикациях¹⁰ является дополнительным стимулом для моего обращения к образам советского города с использованием сибирских материалов. Вслед за распространившимся интересом российских историков к изучению образов «Другого» в разных контекстах¹¹ должно происходить, на мой взгляд, и более адекватное реалиям недавнего прошлого осмысление тех слоев в культурном пространстве города, которые появлялись в результате деятельности советских архитекторов. Эти слои, включавшие набор обязательных инфраструктурных сооружений, создавали в каждом конкретном городе своим сочетанием и расположением «местный» вариант унифицированного образа.

Отмечу, что в некоторых современных отраслевых исследованиях (трудах историков градостроительства и архитектуры, искусствоведов), заметно стремление не только расширить представление о советском зодчестве и искусстве, но и показать их в составе культурного наследия России. Так, например, монументальный

---

⁸ См., например: Памятники истории и архитектуры Сибири. Новосибирск, 1986; Памятники истории, археологии и архитектуры Сибири. Новосибирск, 1989; Памятники Новосибирской области. Новосибирск, 1989 и др.

⁹ *Правоторова А. А., Гусаченко В. Л.* Город и наследие. Новосибирск, 2002. С. 144–145.

¹⁰ *Меерович М. Г.* Социалистический город — уникальный тип градостроительной системы в условиях советской государственности // Город в зеркале генплана: панорама градостроительных проектов в российской провинции (XVIII — начала XXI вв.) / Под ред. Е. В. Конышевой, С. А. Баканова, Л. В. Никитина. Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 2008. С. 110–156.

¹¹ См.: Историческое знание: теоретические основания и коммуникативные практики. Материалы научной конференции / Отв. ред. Л. П. Репина. М.: ИВИ РАН, 2006. С. 134–255.

облик и соответствующий образ Челябинска как промышленного центра всероссийского масштаба, обладающего своей эстетикой, сложившейся в 1920-е — 1950-е гг., представлен в исследовании Е. В. Коньшевой. Примечательно, что интерес к восстановлению утраченных черт прежнего образа в современных городах принимает различные формы. Восстанавливаются не только культовые здания в виде «новоделов» (примеров множество, как столичных, так и по Западной Сибири), но иногда возвращается проектный вид отдельных зданий сталинской эпохи. Вновь сошлюсь на челябинский случай с главным корпусом Южно-Уральского университета, проект которого в 1951 г. был решен по образцу высотного здания МГУ на Ленинских горах. Эта черта вернулась в общий образ города в 1999–2003 гг., о чем пишет Е. В. Коньшева¹².

Существенным шагом к изучению образов и символов советской эпохи, отражавшихся в облике городов и частично сохраняющихся до настоящего времени, стала разработка авторской концепции двухгодичного проекта «Культурное пространство западносибирского города в советскую эпоху (1920-е — 1950-е гг.)». Над его воплощением работал небольшой коллектив (Д. А. Алисов, В. Ш. Назимова) под моим руководством.

Наше исследование проводилось на конкретном материале одного из крупнейших регионов России — Западной Сибири. Эта территория, особенно несколько городских поселений (Новосибирск, Сталинск (ныне Новокузнецк), Кемерово) были, начиная с 1920-х гг., своеобразным полигоном для политических, экономических и социокультурных экспериментов, осуществлявшихся по планам форсированного социалистического строительства. В годы Великой Отечественной войны пространство западносибирских городов, в первую очередь, таких крупных центров как Омск и Новосибирск, подверглось существенным деформациям, включив в себя «инородные» ядра в виде эвакуированных предприятий. Послевоенные годы (вторая половина 1940-х — середина 1950-х гг.) — это время «вживления» поселков при заводах в городской культурно-цивилизационный ландшафт, сопровождавшееся новой стратегией развития советских городов, вырабатывавшейся в Центре, упрочением ведущей роли архитектуры и градостроительства в трансляции официальных «соцреалистических» культурных ценностей сталинской эпохи.

Одной из принципиальных методологических посылок для меня является актуализация «забытого» исследовательского опыта. Эта идея нашла сторонников и среди других ученых. Так, сравнительно

---

¹² Коньшева Е. В. Градостроительство и архитектура Челябинска конца 1920-х — 1950-х гг. в контексте развития советского зодчества. Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 2005. С. 101, ил. 53.

недавно Э. А. Шулеповой предложена трактовка «областного культуроведения» как регионального принципа сохранения и использования историко-культурного наследия¹³. По ее мнению, процесс изучения «культурных гнезд» в начале XX в. и современный поворот мировой научной мысли к ситуативной историографии (case study) имеют общие цели и методологию.

Ответвление этой линии, на мой взгляд, связано с изучением на материалах отдельных территорий России роли локальных сообществ как фактора «интеллектуального единения» региона и их деятелей в формировании местной культурно-информационной среды. В более широком ракурсе, на стыке историографии, науковедения и культурологии, научные сообщества советского периода рассматриваются в контексте трансформаций образов исторической науки (коллектив под руководством В. П. Корзун). К выделенному блоку современных исследований относятся труды, содержащие постановку проблем методологии и методики изучения роли региональной культуры в формировании регионального самосознания и региональной идентичности¹⁴. В частности, в монографии философа И. Я. Мурзиной имеются теоретические фрагменты, относящиеся к интересующей меня проблематике. На материалах культуры Урала она рассматривает вопросы, связанные с ролью символов и мифов в процессах обеспечения региональной идентичности.

С конца 1990-х гг. в связи с идеями междисциплинарности и проблемами поиска символов, значимых для региональной идентификации, регистрируется усиление интереса к метафизике в целом и к метафизике города со стороны философов и культурологов. Мною были осмыслены и соотнесены с собственными наработками подходы саратовцев к изучению культурного пространства своего города¹⁵, а также работы пермского исследователя, филолога В. В. Абашева, который ввел понятие местного (в данном случае пермского) текста как локальной структурно-семантической категории русской культуры¹⁶.

Таким образом, в менявшемся исследовательском контексте сформировался междисциплинарный сегмент, соединяющий поиски историков, культурологов, семиотиков культуры и городского про-

¹³ Шулепова Э. А. Наследие как интеграционный компонент памяти поколений // От краеведения к культурологии. Российскому институту культурологии 70 лет / Отв. ред. К. Э. Разлогов. М. 2002. С. 163–165.

¹⁴ См, например: *Орешина М.А.* Россия региональная: теоретико-методологические аспекты изучения. М., 2000. 196 с.; Мурзина И.Я. Феномен региональной культуры: поиск качественных границ и языка описания. Екатеринбург, 2003. 205 с.

¹⁵ *Пространственность развития и метафизика Саратова.* Сб. науч. ст./ Отв. ред. Т.П. Фокина. Саратов: Поволжская академия госслужбы, 2001. 144 с.

¹⁶ *Абашев В. В.* Пермь как текст. Пермь в русской культуре и литературе XX века. Пермь, 2000. 404 с.

странства. В него органично вписались действия участников нашего проекта, позволившие представить предварительные итоги проведенного экспериментального («пилотного») исследования в виде коллективной монографии¹⁷, вышедшей небольшим тиражом.

Недавние повороты в современных интеллектуальных поисках к уже упомянутым выше образам «Другого», стимулировали появление трудов историков, имеющих междисциплинарный характер. В региональной (сибирской) историографии таким является новаторское исследование Н. Н. Родигиной¹⁸, в котором под образом региона понимается соединение представлений о регионе, базирующихся на знаниях о нем, и продукта коллективного воображения, конструируемого интеллектуальными или политическими элитами. Обращаясь к изучению «второй реальности» (образов реальности), исследовательница разработала модель анализа образа региона как интеллектуального конструкта и феномена общественного мнения. Одной из опор в междисциплинарном подходе Н. Н. Родигиной стала концепция географических образов, предложенная в 2003 г. Д. Н. Замятиным. Хронологически конкретно-историческая область апробации ее модели ограничивается второй половиной XIX — началом XX века. XX век, особенно большой период советской эпохи с системой ценностей советской культуры, отодвинут «на перспективу».

Следует подчеркнуть, что Д. Н. Замятин несколько позже, предлагая типологию географических пространств, выделил особо «анаморфированное пространство». Он обозначил его суть как «метагеографический образ», изучать который возможно с помощью «большой» образно-географической интерпретации («метаинтерпретации»)¹⁹. Для историка, обращающегося к образам города любой эпохи, важно, что географ-культуролог отнес к метауровню сакральные географические объекты, в том числе «города-символы». Как правило, к ним относят города, история которых уходит в глубокую древность. Они являются, как писали Николай и Татьяна Анциферовы, «вехами, отмечающими этапы пройденного шествия, факелами, освещающими проложенную дорогу»²⁰. Мне представляется,

¹⁷ Рыженко В. Г., Назимова В. Ш., Алисов Д. А. Пространство советского города (1920-е — 1950-е гг.): теоретические представления, региональные социокультурные и историко-культурологические характеристики (на материалах Западной Сибири). Омск: ООО Издательский Дом «Наука», 2004. 292 с., 32 ил.

¹⁸ Родигина Н. Н. Другая Россия: образ Сибири в русской журнальной прессе второй половины XIX — начала XX вв. / науч. ред. В. А. Зверев. Новосибирск: Новосиб. пед. ун-т, 2006. 374 с.

¹⁹ Замятин Д. Н. Культура и пространство: Моделирование географических образов. М.: Знак, 2006. С.60–61.

²⁰ Анциферовы Н. и Т. Город как выразитель сменяющихся культур. Картины и характеристики. Л.: Изд-во Брокгауз-Ефрон. 1926. С. 4.

что в таком качестве, только в других масштабах, выступали и отдельные города нашей страны — символы советской эпохи — по отношению к определенной «союзной», локальной и/или региональной территории.

Правомерность этого суждения подтверждают параллельные шаги исследователей из других регионов. Так, в очередном выпуске альманаха «Гуманитарная география» (2007) рассматривается проблема городов — продуктов советской цивилизации на материале Верхнеудинска — Улан-Удэ²¹. Примечательно, что авторы статьи отметили собственные различия в «городовосприятии», однако сочли необходимым «представить достаточно многомерный образ города, уделив внимание его символическому полю в преломлении социальных практик»²².

Замечу, что авторы определяют период с начала 20-х годов по 50-е годы XX века как период коренного изменения символической сферы города и переноса акцентов в системе знаковости на социалистические маркеры. Все же, на мой взгляд, стоит вновь прислушаться к забытым суждениям И. М. Гревса и Н. П. Анциферова относительно роста городов «слоями» и борьбы веков друг с другом в каждом современном городе. Эту борьбу мы наблюдаем воочию в настоящем, когда «слои» советского образа уменьшаются и трансформируются, но все-таки входят в набор черт современного российского города. Поэтому изменения символической сферы города, а равно его образов — это повторяющиеся свойства динамики исторического развития, через которые происходит раскрытие культурных форм и обеспечивается чередование традиции и новации.

В упомянутой выше экспериментальной коллективной монографии был осуществлен лишь пробный шаг в новое проблемное поле. За прошедшие четыре года возникла потребность двинуться дальше. В то же время мне как разработчику общей концепции «пилотного» проекта представляется целесообразным вновь обратиться к теоретико-методологическим аспектам конструирования интердисциплинарной модели, но уже в рамках скорректированного исследовательского ракурса. Это даст возможность интерпретировать культурное пространство и образы «советского» города на основе сохраняющейся и/или исчезающей символической реальности (внешней оболочки, своего рода «матрицы» конструируемого образа).

Существенным фактором, оказывавшим сильное воздействие на общий исследовательский контекст и на вызревание авторского замысла, являлось развитие исторической урбанистики в контексте

---

²¹ Амонголонова Д., Скрынникова Т. Текст и контекст Улан-Удэ: сложный образ городского пространства // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительный альманах. / Сост., отв.ред. Д. Н. Замятин. Вып. 4. М.: Институт Наследия, 2007. С. 180–207.

²² Там же. С. 181.

истории культуры. О результатах этого процесса свидетельствуют труды Научного совета по истории мировой культуры РАН (ответственный редактор Э. В. Сайко)²³. Среди новейших разработок в области исторической культурологии, связанных с изучением города как локального объекта и органично включающих динамику его конкретно-исторических реалий в условиях советской эпохи, выделяется коллективный труд по истории города Дмитрова²⁴. Опорным теоретико-методологическим инструментарием, используемым авторами, является историко-культурный и средовой подходы.

Аналогичные подходы отражены и в недавнем специальном труде, посвященном российской урбанизации XX века — монографии А. С. Сенявского²⁵. Определяя в качестве главной отличительной черты фрагментарность общей картины (и тематически, и хронологически, и территориально), автор сделал вывод, что полноценное историческое исследование российской урбанизации, понимаемой как общественное явление и подсистема в социально-экономической и территориальной организации общества, возможно только на путях комплексного подхода и с опорой на историко-теоретические построения. Еще одна зафиксированная А. С. Сенявским особенность — это необходимость специального изучения динамики изменений городской культуры, а это уже намечаемая связь исторической урбанистики с проблемными полями культурологии.

В ходе нашей совместной работы по выявлению сибирской специфики «Культуры Места» мы с коллегой В. Ш. Назимовой обратили внимание на то, что московский историк не останавливался на анализе региональной историографии, ограничившись ссылкой на то, что существуют сотни историко-краевых работ, «которые привести здесь невозможно». Тем самым, региональная историография и краеведческие публикации для него оказывались равноценными. Такая постановка вопроса представлялась нам тогда явно спорной, а в последнее время в связи с дискуссиями о разведении понятий «краеведение», «новая локальная история», «региональная история» это нашло дополнительное подтверждение. Тем более, что в монографии А. С. Сенявского не было учтено изменение региональной историографической ситуации за период с 1989 по 2003 гг.

²³ См., например: Город как социокультурное явление исторического процесса / Отв. ред. Э. В. Сайко. М., 1995; Урбанизация в формировании социокультурного пространства / Отв. ред. Э. В. Сайко. М., 1999; Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики / Отв. ред. Э. В. Сайко. М., 2001 и др.

²⁴ Российская провинция: среда, культура, социум (Очерки истории города Дмитрова, конец XVIII—XX век). / Отв. Ред. Э. А. Шулепова. М., 2006. 456 с., ил., табл.

²⁵ Сенявский А. С. Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе. М.: Наука, 2003. 285 с.

Нелишне напомнить, что еще в начале 1980-х гг. историки Сибири рассматривали некоторые вопросы, связанные с городской культурой и частично с реальными чертами социокультурного пространства города в условиях социалистических преобразований. Это касается историко-демографических исследований городского населения в трудах В. А. Исупова и А. С. Московского, изучения культуры и быта, облика городских отрядов рабочего класса Сибири В. П. Буториным, В. И. Исаевым, Ю. Г. Марченко. Одновременно историко-культурные процессы в Советской Сибири активно изучались В. Л. Соскиным и его учениками. Так начинали закладываться в сибирской историографии основы для возможного общего сегмента исследовательского пространства и стало вызревать новое проблемное поле для историков города, культуры и интеллигенции с потенциальными междисциплинарными связями.

В 1987 г. появился первый региональный научный сборник, посвященный урбанизации в Сибири²⁶. Он открывался статьей В. В. Алексева. В ней среди перспективных задач было указано на необходимость обобщения исторического опыта урбанизации в регионе, изучения советского периода истории сибирских городов, изменений в социально-классовой структуре их населения, в численности и составе интеллигенции.

Подчеркну, что параллельно в интеллектуальном пространстве того времени, все еще разделенном на национально-государственные ячейки «буржуазной» и «советской» историографии, в отдельных зарубежных исследованиях изучение историко-урбанистической проблематики приобрело характер междисциплинарной кооперации²⁷. Ближе к проблемам взаимосвязи интересующих нас объектов в 80-е гг. подошли немецкие ученые. Для них характерно было стремление рассматривать разнообразие связей деятельности людей, в том числе отдельных профессиональных групп, с пространством определенного места. На наш взгляд, это исходило из их глубоких историко-культурных и краеведческих (родиноведческих) научных традиций. О современных линиях в зарубежных исследованиях, близких заявленной теме, мне уже приходилось писать²⁸. Одна из них связана с философским осмыслением понятия «Места» в контексте феномена родиноведения и трактовки понятия «Родина».

²⁶ Урбанизация советской Сибири / Отв. ред. В. В. Алексеев. Новосибирск, 1987. 224 с.

²⁷ См., например: Veröffentlichungen des Institut für vergleichende Stadtgeschichte in Münster. Bd. 7. Voraussetzungen und Methoden Geschichtlicher Stadteforschung. Bohlau Verlag, Köln, Wien. 1979; Bd. 16. Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert: Historische und geografische Aspekte. Köln, Wien, Bohlau. 1983.

²⁸ Рыженко В. Г. Интеллигенция в культуре крупного сибирского города в 1920-е годы: вопросы теории, истории, историографии и методов исследования... С. 11–12, 141–142.

Вторая линия демонстрирует изучение городского культурного пространства и модернизационных процессов XX века на материале европейских столиц и Петербурга/Ленинграда (Карл Шлегель). Исследования Шлегеля можно считать началом изучения социокультурного пространства города путем соединения локального метода (когда на микроуровне два города выбираются в качестве объектов) и привычного сравнительно-исторического макроанализа (когда внимание концентрируется на поисках специфики развития объектов под действием глобальных факторов).

Современная ситуация во многих областях научного знания, особенно в гуманитарных науках, характеризуется интенсивными теоретическими поисками, размышлениями над понятиями, уточнением их содержания, усилением внимания к объектам, требующим междисциплинарного анализа. Применительно к городу как социокультурному феномену в 1990-е гг. ставится проблема его национально-государственной специфики, в рамках которой наблюдается обращение к истории российских городов, включая их развитие в XX веке. Этими проблемами занимаются не только отечественные специалисты.

Выше уже шла речь о крупных исследовательских программах, осуществляющихся московскими учеными под руководством Э. В. Сайко. Одна из монографий этого цикла была посвящена новой и сложной проблеме — город как носитель динамических потоков социальной эволюции²⁹. Сам город при этом рассматривался как саморазвивающаяся, саморегулирующаяся через поведение людей, термодинамически открытая система, включающая совокупность антропогенных — технических, социальных, экономических и т.п. — подсистем. Такова новая парадигма его изучения, предложенная и развиваемая Т. И. Алексеевой-Бескиной³⁰. Она выделяет ключевой механизм — неизменный элемент системы при любых ее трансформациях и модификациях — *социогеом*, в котором обобщены некие социопрограммы. Концентраторами информации социопрограмм предстают города во всей сложности их жизнедеятельности, с перманентными изменениями, особенно интенсивными в переходные периоды истории. Что же касается российского города, то некоторые его типы, например, «соцгорода», она называет уродливыми порождениями «теорий градостроительства» советских времен.

Немецкий исследователь Л. Эррен предложил свое видение ситуации с проектированием и строительством «социалистических городов» на основе анализа истории советских индустриальных

²⁹ Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики / Отв. ред. Э. В. Сайко. М.: Наука, 2001.

³⁰ Там же. С. 71–162.

городов Урала³¹. Его позиция сводится к выводам о том, что, во-первых, центральное планирование «соцгородов», как показывает пример Магнитогорска, было хаотическим, далеким от местной практики, во-вторых, между идеями «марксистски ориентированных планировщиков города» и реальными действиями промышленных руководителей, которых он считает «хозяевами», не было никаких связей, отсюда строившаяся временная инфраструктура этих городов рождала нечто похожее, по мнению Л. Эррена, на уральские заводские поселения XVIII в. Нам представляется все вышеперечисленное спорным, требующим дополнительного изучения, в том числе за счет расширения проблемного поля и встраивания вопроса о «социалистическом городе» и «социалистическом типе расселения» в общую историографию отечественной культуры советской эпохи.

В 1990-е гг. появляются новые ракурсы видения тех или иных объектов внутри «своих» предметных полей гуманитарных наук, определяются пространства междисциплинарных исследований. При этом оказались востребованными некоторые оригинальные концепции и методики 1910-х–1920-х гг., относимые в настоящее время к истокам отечественной культурологической мысли, в известной степени опережавшей исследования зарубежных ученых.

Поиск историко-культурологических подходов к анализу культурного пространства/культурно-цивилизационного ландшафта как «матрицы» образа города в советскую эпоху в этой связи представляется особенно существенным, поскольку за 1990-е гг. проблематика, связанная с изучением истории культуры России и ее регионов в условиях советского периода, стремительно отодвинулась на одно из последних мест в современной отечественной историографии. На мой взгляд, необходимо не только сохранение этой проблематики с включением в нее и прежних традиционных тем по истории советского культурного строительства, но и рассмотрение всего спектра на макро- и микроуровнях. В этом случае макроуровень дает нам понимание советской культуры как одного из реально существовавших в культуре XX века субкультурных пластов, утверждавшееся официально в государственной политике как приоритетное. Используя одновременно микроанализ, можно вычленивать специфику проявления этой линии и признаки регионального и локального своеобразия советской субкультуры.

Естественно, что в интересующем меня проблемном поле оба указанных среза увязываются с конкретно-исторической динамикой (*временная координата*) и с определенным «Местом» (*территориально-поселенческая или пространственная координата*). Для общего замысла следует обозначить еще одно измерение, связанное с осо-

³¹ Эррен Л. Урал как кладбище «социалистических городов». Городское планирование в первом пятилетнем плане // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках. Сборник статей / Под ред. И. В. Нарского. Челябинск, 2003. С. 151–162.

бенностями культуры и социокультурных процессов в XX веке. Назовем его «цивилизационной координатой». Оставляя в стороне глобальные дискуссии о соотношении понятий «культура» и «цивилизация», уточню выбранный в качестве необходимого в данном случае инструменталистского термина — вариант обозначения третьего измерения — «культурно-цивилизационный ландшафт» или, как подчеркнуто выше — своего рода **«матрица» внешнего образа города**.

С его помощью акцентируется внимание на ведущей роли организованной деятельности людей в преобразовании того или иного места, его пространства. При этом организующим фактором выступают социально-политические установки, геополитические и экономические государственные интересы, однако уникальность облику и атмосфере «местного» пространства придает включенная в структуру и образ такого ландшафта духовно-творческая («проектная») деятельность «штучной» интеллигенции и ряда сообществ — носителей инновационных идей и идеалов. Добавлю, что и прежде, и в данном случае используется два варианта перевода термина *Landchaft*: 1) край, местность, провинция и 2) ландшафт, пейзаж, вид. Именно в них заложены акценты, важные для историко-культурологического исследования образа города, касается ли это реальных его признаков, или речь идет о его «второй реальности», опозитизированной писателями и /или художниками.

Для выхода за рамки прежних моделей изучения культуры и интеллигенции такой поворот означает, прежде всего, приоритет **территориально-пространственной координаты**. В настоящее время ее роль становится все более принципиальной. Это подтверждается усилением внимания к изучению региональных особенностей исторического опыта, а также укреплением тенденций к становлению исторической регионалистики в 1990-е гг.³² Существенное дополнение проистекает из того, что в настоящее время рассмотрение российской цивилизационной специфики применительно к истории XX в. должно учитывать контекст развития высшей стадии глобального урбанизационного процесса. Эта стадия ведет, по мнению уже упоминавшегося А. С. Сенявского³³, к радикальному преобразованию всего общества на «городских началах» и проявляется в завершении т.н. «урбанизационного перехода» в условиях форсированной трансформации и парадоксального характера российских модернизационных процессов. Определяя в дальнейшем возможно-

³² См. подробно об этом: *Алексеев В. В.* Регионализм в России. Екатеринбург, 1999. 194 с.

³³ *Сенявский А. С.* «Урбанизационный переход» России в XX веке как составляющая модернизационного процесса: условия, реализация, результаты // *Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший*. М.: Наука, 2000. С. 216–237.

сти историко-культурологического исследования, следует учитывать, что **противоречивая динамика российских исторических реалий процесса урбанизации с ее региональным своеобразием должна была порождать и столь же ритмично сменяемые символические и мифологические образы города советской эпохи.**

Выявленные в процессе анализа новых подходов тенденции, а также потребность в междисциплинарных контактах и межотраслевом взаимодействии активизировала выход наших поисков за пределы традиционной «отраслевой» историографии. При конструировании собственной исследовательской модели исходную теоретико-методологическую группу составили издания, которые условно можно обозначить как «культуролого-градоведческие». Критерием отнесения в данном случае выступает исследовательский интерес. Замечу, что из культурологических публикаций отдается предпочтение работам по исторической культурологии. Притягательность и перспективность использования культурологического подхода связана с возможностью «заземлить» изучавшиеся и ранее историко-культурные процессы путем помещения их в координаты определенного культурного пространства. Включение термина «культурное пространство» в наш методологический арсенал вызвано тем, что он используется культурологами, чтобы подчеркнуть особую степень значимости для культуры XX в. самой категории пространства. По мнению одного из ведущих российских культурологов, С. Н. Иконниковой³⁴, в будущем возможно возникновение топографической культурологии, анализирующей генезис исторических форм культуры и архитектуру культурного пространства России и других стран. С этим выводом сопоставима оценка общенаучной ситуации, данная примерно в это же время упоминавшемся уже немецким ученым Карлом Шлегелем³⁵. В своих подходах он использует термин «modernite», понимая под ним самоорганизующееся, автономное общество граждан в период формирования массового общества и одновременно гражданскую культуру («Zivilkultur»). Под влиянием экстремальных условий — войн и революций Петроград-Ленинград становится местом конфронтации двух несоединимых и непереводаемых на язык друг друга культур, преемственность наблюдается более всего в тех областях, где власти не могут отказаться от знания и интеллекта.

Шлегель называет этот процесс «провинциализацией», когда городская культура исчезает как культурная, духовная и социальная субстанция, Петербург «был захлестнут движением, которое он сам

³⁴ См.: Человек — Философия — Гуманизм: Тезисы Первого Российского философского конгресса. Т. VI. Философия культуры. Спб., 1997. С. 57.

³⁵ Шлегель К. Петербург — Берлин. 1900–1935: Контакты и влияния // Санкт-Петербург: окно в Россию, 1900–1935. Материалы международной научной конференции, Париж. 6–8 марта 1997 г. Спб.: «Феникс», 1997. С. 219–234.

вызвал к жизни и ускорил. Город был гигантской освободительной машиной, генератором движения, в сущности, фантастической провокацией в до-современном, аграрном и имперском мире. Он был сосредоточием не только блестящей культуры, но и глубоко ненавистной власти, колониальным городом, анклавом маргинальной гражданской культуры. Нет ничего удивительного в том, что эта столица исчезла и от нее осталось лишь то, что годилось для новой империи: имперский жест бывшей столицы, культурная и воспитательная функция в соответствии с классическим каноном, наконец, миф о непобедимом городе Ленина».

Таким образом, в рассматриваемой немецким исследователем урбанистической проблематике появляется близкая нам «интеллигентоведческая» линия, которая связана к тому же с функцией диалога культурных пространств, и может изучаться в динамике своих конкретно-исторических признаков на материале крупных региональных центров переломных эпох. Сибирские города в этом случае являются благодатным объектом, поскольку здесь влияние внешней экстремальности XX в., под которым в расширительном смысле понимается и вся советская эпоха в хронологии 1920-х–1950-х гг., существенно меняло инфраструктуру культурно-цивилизационного ландшафта и трансформировало «Дух Места». Причем здесь прослеживаются и реальные, и символические взаимосвязи со столичными центрами.

На то, что городское культурное пространство — культурная среда — является особым социально-генетическим механизмом, передающим системы ценностей, указывает Г. Н. Баженова³⁶. Однако ее приоритеты отданы малому городу, пространство которого, по ее мнению, более эффективно в процессе передачи и воспроизводства «природных источников этнической культуры» и поддержания самобытности провинциального культурного пространства. Что же касается крупного города-центра, то, по ее мнению, иммунитет от культурных инноваций и от влияния энергетики массовой культуры в его пространстве значительно ослаблен. Представляется, что автор неправоммерно жестко, непроницаемой преградой, разделяет социокультурные процессы, идущие в городах разного типа в XX веке.

В дальнейшем учитывается и другая точка зрения, в которой внимание исследователей фокусируется на важности взаимосвязей личности и пространства. Сошлюсь на позицию О. И. Горяиновой³⁷. Она подчеркивает, что изучить личность в культуре, то есть понять ее мо-

³⁶ Баженова Г. И. Культурная среда города: внутренние и внешние связи // Духовно-культурные процессы в современной России. М.: Росс. Акад. Гос. службы при Президенте РФ, 1998. С. 60.

³⁷ Горяинова О. И. Человек в культурном пространстве // Время культуры и культурное пространство. Сб. тезисов докладов международной научно-практической конференции (Москва, 11-13 декабря 2000 г.). М., 2000. С. 8–9.

тивы, реконструировать смыслы, определить ценностные приоритеты, можно только применительно к конкретным историческим и социальным условиям ее существования, а такой анализ требует введения категории культурного пространства, в котором одновременно определяются координаты внешнего существования личности и параметры внутриличностного бытия культуры. Примечателен ее акцент на то, что культурное пространство на макроуровне определяется понятием культурной синхронии. Она предлагает ввести в исследовательский инструментарий дополнительную категорию — «культурный опыт», но не с хаотическим «набором норм» в его содержании, а в качестве иерархически выстроенной смысловой системы. В итоге ее теоретико-методологическая модель культурного пространства человека определяется двумя уровнями и двумя системами порядка: социальным и индивидуально-личностным. При этом именно вторые составляющие обеспечивают существование человека в культуре, культурные смыслы его деятельности.

К пионерным работам, в которых на материалах России впервые раскрывалась проблема взаимодействия культуры и пространства в историческом времени, включая частично XX век, относится исследование Ю. А. Веденина «Очерки по географии искусства»³⁸, в котором в качестве одного из главных механизмов формирования территориальной структуры искусства рассматривается действие традиций и инноваций. Ю. А. Веденин обращает внимание на то, что до сих пор исследователи-географы оперируют обедненным представлением о культурном ландшафте — признавая активную роль духовной культуры в формировании образа территории, они не включают ее саму в содержание ландшафта. Он предлагает при толковании понятия «культурный ландшафт» опираться на широкое представление о культуре как множестве технологий и результатов человеческой деятельности и использовать в качестве наиболее конструктивной методологической основы учение В. И. Вернадского о ноосфере, а также учитывать, что в культурном ландшафте происходит накопление интеллектуально-духовной энергии. Хронологические рамки географического анализа искусства у Веденина с выделением центров (ареалов) концентрации художественной культуры охватывают период от древней Руси до начала XX в.

Я и моя коллега, В. Ш. Назимова, уже высказывали свое несогласие с отдельными тезисами и выводами Ю. А. Веденина по поводу строгой (в чем-то даже жесткой) иерархии городов как центров формирования «сгустков» интеллектуально-духовной энергии. Поскольку этот вопрос для меня является принципиальным, то повторю, что для изучения культуры российской провинции, ее регионально-ло-

³⁸ Веденин Ю. А. Очерки по географии искусства. М.: Российский НИИ культурного и природного наследия. 1997. 224 с.

кальной специфики следует относить к центрам сгущения социокультурных процессов **любой город, независимо от его величины и административного статуса**. Различия, на мой взгляд, будут в степени интенсивности этих процессов и набора их результатов для формирования инфраструктуры культурного пространства.

Внутри «культуролого-городоведческих» исследований можно выделить условно два направления — «московское» и «петербургское». К первому относятся разработки, начало которым было положено сборниками НИИ культуры Министерства культуры и АН СССР (эта исследовательская ячейка позже была преобразована в Российский институт культурологии МК РФ). В них со второй половины 1980-х гг. изучался культурный потенциал современных городов, в том числе поднималась проблема внутренней социокультурной стратификации и контактов разных групп городского населения. Среди разработчиков обратим внимание на В. Л. Глазычева, в дальнейшем возглавившего независимую исследовательскую организацию научно-практического характера, основным объектом деятельности которой стала регенерация историко-культурной среды малых городов. В трудах представителей этого направления содержится несколько важных принципов, полезных для историков культуры. В частности, речь идет о возвращении полноправного статуса такому культурологическому понятию как «Место», о придании новых акцентов понятию «культурный потенциал города» указанием на значение в нем т. н. «активного меньшинства».

Назовем признаки второго — «петербургского» — направления. В нем значительный пласт составляют философско-культурологические труды Д. С. Лихачева и М. С. Кагана. Кроме того, в 1992–1993 гг. появляется сборник статей «Город и культура» (отв. ред. П. А. Подбологов), в котором интересующие нас теоретические и конкретно-исторические проблемы, в том числе диалога культур, затрагивались преимущественно на личностном уровне и в контексте инфраструктуры городской культуры. Особенно примечательны в нем статьи М. С. Кагана «Культура города и пути ее изучения» и Б. А. Смагина «Социокультурная городская среда и развитие личности». Из первой отметим суждение известного культуролога о том, что город обретает свой целостный и, в каждом случае, специфический, культурный облик благодаря превращению духовных качеств горожан в предметное бытие городской среды и творимых в ней продуктов материального, духовного и художественного производства. Во второй работе сопряжение городской среды и человека предстает как динамичная система личностных и групповых связей и взаимодействий, духовных и материальных, и, следовательно, постоянно рождающая потребности в диалоге. Местом, где диалог культур становится наиболее значимой характеристикой, в том числе и для конкретно-исторического исследования, является центральная часть города (его ядро), задающая «образ города» — каждому свой.

В данном случае к социальным и этнонациональным граням проблемы добавляется еще и локальная, фокусирующая способ самоопределения личности в городском пространстве на диалоге «образов места». Внимание к категории «Дух Места», к ее роли для изучения на стыке истории и культурологии динамики процессов, происходящих в XX в. в пространстве конкретного Места, свидетельствует о восстановлении научно-исследовательской традиции отечественных гуманитарных наук, заложенной на рубеже XIX–XX вв. в «северной столице» трудами Н. К. Пиксанова, И. М. Гревса, Н. П. Анциферова, а затем прерванной установлением «единственно верной» методологии «Краткого курса истории ВКП(б)».

Как представляется, обе линии соединились в уже упомянутых выше специальных академических изданиях, появившихся во второй половине 1990-х гг. в качестве итогов комплексных программ, поддерживаемых Научным советом по истории мировой культуры (отв. ред. Э. В. Сайко). Из других изданий особо отметим двухтомный сборник статей участников Международного конгресса, проходившего в Санкт-Петербурге 27–30 июля 1995 г. и посвященного изучению культурного пространства городов, его символики как отражении Духа Места³⁹. Эти материалы заслуживают отдельного анализа. Отметим некоторые моменты, которые заслуживают включения в предполагаемый инструментарий историко-культурологического изучения культурного пространства в его регионально-локальных опытах. Из подходов зарубежных исследователей выделяется концепция города, его невидимого образного пространства (миф города) как «текста», самыми важными элементами которого являются знаки, картины, образы, определяющие восприятие и переживание города. Эта линия характерна в большей степени для немецких ученых⁴⁰. Она не является полным новшеством для отечественной историографии, поскольку еще в конце 1970-х гг. специальную статью вопросу о поэтике города посвятил В. Л. Глазычев. Однако интерес наших теоретиков и историков градостроительства больше был связан с изображением образа города в художественном творчестве.

Труды Санкт-Петербургского международного конгресса свидетельствуют о результатах соединения разных исследовательских линий в особое направление, формирование которого приходится на вторую половину XX в. — в городскую семиотику. Под ней, по мнению президента Международной семиотической организации простран-

³⁹ См.: *The Man and the City. Spaces, Forms, Meanings*. Человек и город: пространства, формы, смыслы. Материалы Международного конгресса Международной Ассоциации семиотики пространства. В 2 т. Санкт–Петербург–Женева–Салоники–Екатеринбург: «Архитектон», 1998.

⁴⁰ См.: *Dreyer C. On the poetics of urban space // The Man and the City. Spaces, Forms, Meanings*. Указ. Материалы. Т. 1. С. 103–110.

ства Пьера Пеллегрини⁴¹, понимают изучение процессов продуцирования смысла городской деятельности, в том числе анализ образа города как динамической части персонального образа мира. Примечательно, что в проблематике этого междисциплинарного направления выделено изучение отдельных, культурно-индивидуализированных, групп населения, их вклада в семиозис городского пространства и их взаимодействия в формировании облика города. Сопоставляя это с нашими интересами, можно увидеть их несомненную близость.

На наш взгляд, указанные теоретические подходы должны помочь историку перейти к анализу «текстов» локального культурно-цивилизационного ландшафта как совокупности реальной и «опозитивированной» форм знаковой символики, выражаемых в соединении материализованных элементов современного городского ландшафта и продуктов художественного творчества представителей местного «активного меньшинства». К первому компоненту отношу архитектуру и дизайн городской среды, градостроительно-планировочные решения, закрепленные в сложившихся частях города и закрепленные в знаковых для общего «Духа Места» сооружениях и/или территориальных комплексах. Вторая группа объединяет визуальный ряд — фотографии и произведения изобразительного искусства, запечатлевшие город и его отдельные части на разных отрезках истории XX в., включая и т.н. «экстремальные полосы». Сюда же примыкают соответствующие литературно-поэтические тексты. Следующий шаг при анализе такого источникового комплекса состоит в извлечении из него информации, относящейся к интересующему исследователя проблемному полю. В рассмотренных выше материалах конгресса такая линия отсутствует, тем более мы не находим у российских участников обращения к трансформациям городской семиотики в условиях революционных перемен и советской эпохи.

Безусловно, контекст демографической ситуации в рамках экстремальных полос был, несомненно, неблагоприятным для саморазвития культуры. При конкретно-историческом анализе необходимо учитывать новейшие исследования известных российских специалистов по исторической демографии В. Б. Жеромской, В. А. Исупова. Тем более важно обратиться к историко-культурологическим признакам, описывающим состояние и трансформации инфраструктуры культурно-цивилизационного ландшафта, а также выяснить формы и степень противостояния социальным катастрофам.

Эту же мысль можно подкрепить ссылкой на близкие нам подходы зарубежных ученых, обращающихся в последнее время к феномену превращения русского города в советский город. Пусть в этом случае для анализа выбирается уникальный город, все тот же Петербург-Крас-

⁴¹ Пеллегрини П. Человек и город: пространства, формы и смысл // Там же. Т. 2. С. 11, 15–16.

ный Петроград-Ленинград, историографическое и методологическое значение таких работ очевидно. Остановимся на рассуждениях французского автора Евы Берар⁴². Во-первых, она сопоставляет реальные модернизационные процессы в культуре города с изменениями литературного мифа о нем и в качестве временной координаты берет военно-революционный период. Во-вторых, она поднимает проблему преемственности, подчеркивая, что в мировой историографии России-СССР долгое время господствовало мнение, что коммунистический Ленинград не имел ничего общего с имперским Петербургом. Добавим, что эту характеристику можно отнести и к оценкам существа историко-культурных процессов, сохраняющим Октябрь 1917 г. в качестве раздельительной межи. Такие позиции сохраняются и в настоящее время.

Е. Берар пытается выявить внутри самих городских структур силы, обеспечивающие преемственность в цепи катастроф и разрывов, которые сотрясали историю города. Она считает, что вплоть до послевоенного периода в Ленинграде явно присутствовали знания, менталитет, поведенческие характеристики, уходящие корнями в петербургское прошлое. Наконец, определяя хронологические рамки своих поисков, она начинает их с февраля 1917 г. и доводит до марта 1921 г. Здесь ее приоритеты продиктованы больше политическими событиями, но эти события для нас предстают пиками внешней экстремальности, которые в региональном (сибирском) варианте для городского культурного ландшафта дали о себе знать первыми резкими деформациями под влиянием первой мировой войны, затем их усилением в 1918–1920 гг.

Ценные в методологическом отношении фрагменты статьи Е. Берар относятся к ее выводам о тонком искусстве большевиков манипулировать символами и мифами и осуществленной ими подмене литературного мифа Петербурга легендой о «городе трех революций». Кроме того, автор, ссылаясь на мнения англичанки Д. Бейтер и российской исследовательницы Н. Лебиной, относит манипуляции мифами вместе с предоставлением новым хозяевам города «предметно-пространственных» условий столичной городской среды к процессу запоздалого модернизационного «окультуривания» бывших жителей деревни, незавершенного и прерванного революцией, а в послереволюционной ситуации превратившегося в «декультуризацию» городского пролетариата (господствующего отныне класса). В результате происходило окончательное удаление рабочих от идентификации со статусом горожанина и отчуждению от петербургской традиции.

По всей видимости, этот прием может оказаться эффективным и при анализе ситуации в нестоличных центрах. Относительно сибир-

---

⁴² *Берар Е.* Город и городская культура в XX в. // Санкт-Петербург: окно в Россию, 1900-1935. Материалы международной научной конференции, Париж. 6–8 марта 1997 г. СПб.: «Феникс», 1997. С. 5–28.

ских крупных городов существовали свои мифы и специфические приливы и отливы населения в период экстремальных полос, которые не изучались историками. Первые специальные попытки осмыслить динамику развития советского города в интересующем нас ракурсе, хотя и с позиций отраслевого знания, предприняты недавно Ю. Л. Косенковой⁴³. Несмотря на то, что хронологические рамки ее исследования относятся к 1940-м — первой половине 1950-х гг., весьма примечательна исходная методологическая посылка автора. По ее мнению, характер отечественной культуры на протяжении почти всего XX столетия в значительной степени определяло утопическое сознание, которое применительно к градостроительству породило некий фантом идеального города будущего, к которому стремились, и смутно-обобщенный образ которого всегда эмоционально переживали как архитекторы, так и общество в целом, но который так и не удавалось воплотить. Тем не менее, материализованные следы подобных устремлений оставались в виде не до конца доведенных градостроительных проектов, невосполнимых утрат исторически сложившейся городской структуры, фрагментов архитектурных ансамблей.

Подчеркну, что историки могут попытаться проследить динамику того, что Косенкова называет «миражными изображениями», только используя культурологические и семиотические подходы к трансформациям городского культурного пространства. Возможно, это станет важным дополнением к конструированию образа города в советскую эпоху. Однако, можно ли считать «миражной чертой» желаемого образа воплощенный в архитектурном сооружении утопический идеал? Как быть, например, со знаковыми строениями, благодаря наличию которых и сегодня некоторые города России известны в качестве крупных центров определенного архитектурного стиля советской эпохи? Например, это касается крупнейшего российского мегаполиса — Новосибирска и такого знакового, по мнению новосибирцев, здания в его пространстве, как «Дом с часами», делающего город одним из мировых центров конструктивизма.

Обратимся к еще одному рассуждению Косенковой, существенному для методологии историко-культурологического исследования, намечаемого на стыке с урбанистикой. Она предлагает рассматривать складывание признаков советского градостроительства, с самых первых лет после революции, как часть социально-политического проекта «большого общества» — монолитного сообщества людей, живущих едиными ценностями. Корни этих признаков, на наш взгляд, связаны именно с первой экстремальной полосой в истории России XX в. как благодатной почвой для вызревания утопических проектов и складывания того особого типа «проектной

⁴³ Косенкова Ю. Л. Советский город 1940-х — первой половины 1950-х гг. От творческих поисков к практике строительства. М.: УРСС, 2000. 378 с.

ментальности» (выражение Ю. Л. Косенковой), который становится определяющим для самосознания советских архитекторов. Движущая сила их действий определяется «волей пролетариата» к быстрому преобразованию окружающего пространства, а основа деятельности мастера-профессионала по созданию города новой эпохи проистекала из идеи государственного планирования.

В существующей историографии интеллигенции этот специфический отряд — инженеры-архитекторы и градостроители — отдельно не изучался. Нет поворота к нему и в рамках современного интеллигентоведения. Такая же ситуация в региональных исследованиях, несмотря на то, что историко-градостроительные анализ ситуации в Сибири представлен содержательными трудами Б. И. Оглы, С. Н. Баландина, В. И. Кочедамова. Недавно издана еще одна монография ведущего сибирского историка градостроительства Б. И. Оглы «Формирование центров крупных городов Сибири», которая, по мнению рецензента, является несомненным существенным вкладом в архитектурно-градостроительную и историческую науку⁴⁴. Историки еще только начинают осваивать эти исследования в качестве несомненных фактов интеллектуальной истории и исторических источников для истории отечественной культуры.

При историко-культурологическом подходе и история региональных отрядов отечественной интеллигенции в XX веке, в советскую эпоху, в условиях «большого модернизационного скачка» и «большого стиля» должна изучаться в качестве особого объекта, формирующего потенциал региона, образы его городов, инфраструктуру / «матрицу» культурного пространства. По-новому в этом ракурсе предстает проблема приращения культуры региона в советский период.

Остановлюсь на наиболее существенных этапах в движении исследовательской мысли по изучению городов региона, в том числе их социокультурного развития в XX веке. Точкой отсчета переломного этапа в региональной (сибирской) историографии, на мой взгляд, следует считать принятие комплексной программы «Исторический опыт изучения и освоения Сибири». Это открывало новый этап и в сибирской урбанистике (городоведении), когда определились актуальные неизученные социокультурные процессы и определяющие их факторы. С 1995 г. регулярными становятся научно-практические межотраслевые конференции «Урбанизация и культурная жизнь Сибири» в Омске, чему способствовала организаторская и исследовательская деятельность заместителя директора Сибирского филиала Российского института культурологии Д. А. Алисова. Примечательно, что в докладе Д. Я. Резуна на первой из названных специальных «городоведческих» конференций была поставлена про-

⁴⁴ См.: ПРО: архитектура, строительство, дизайн, интерьер. Новосибирск. 2000. № 7. С. 15.

блема периодизации развития исторической урбанистики Сибири. Несколько позже, в первом выпуске иркутского межвузовского сборника, посвященного сибирскому городу, Д. Я. Резун предложил более широкий круг подлежащих обсуждению теоретических проблем современной сибирской исторической урбанистики⁴⁵. Проблемы корректировки понятийного аппарата в связи с переосмыслением формационного подхода и уточнения типологии сибирских городов Д. Я. Резун предложил решать на основе детального анализа состава, потребностей, видов деятельности всех категорий городского населения, включая создание историй родословных биографий, восстановление истории «сословия предприимчивых людей». Замечу, что это исследовательское направление давало возможность проследить формирование важных инфраструктурных элементов «каркаса» культурного пространства городов, материализованных в виде различных сооружений социокультурного предназначения, строившихся на средства сибирских предпринимателей (в советскую эпоху некоторые из них сохраняли статус учреждений культуры). Однако советский период истории культуры сибирских городов по-прежнему оставался вне исследовательского поля.

К рубежу XX-XXI вв. сибирская урбанистика/ «городоведение» активизируется. Об этом свидетельствовали публикации региональных сборников научных трудов, посвященных сибирским городам и специально городской культуре⁴⁶. Появились очерки истории Омска и Томска, летописи и хроники истории Новониколаевска/Новосибирска.

В 2003 г. была опубликована «Энциклопедия Новосибирска», содержание которой отражало сформировавшийся официальный образ сибирской «столицы», с констатацией соответствующей символики. В ней имелись небольшие справочные статьи, посвященные гербу города, городской символике и талисману Новосибирска под названием «Городовичок», истории возникновения и ритуалу проведения праздника «День города». За последние годы в сибирском регионе мощно развернулись историко-краеведческие исследования, в которых детализировалась и история культуры отдельных городов.

Примечательным явлением в новейшей сибирской урбанистике с выходом на проблемы истории сибирского города в советскую эпоху

⁴⁵ Резун Д. Я. О некоторых проблемах современной сибирской исторической урбанистики // Сибирский город XVIII – начала XX веков / Отв. ред. В. П. Шахеров. Иркутск, 1998. С. 4–10.

⁴⁶ См.: Городская культура Сибири: история, памятники, люди. Сб. науч. ст. / Отв. ред. Д. Я. Резун. Новосибирск, 1994; Городская культура Сибири: история и современность. Сб. ст. / Отв. ред. Д. А. Алисов. Омск, 1997; Сибирский город XVIII – начала XX веков. Сб.ст. / Отв. ред. В. П. Шахеров. Иркутск, 2000; Городская культура: традиции и новации. Сб. науч. тр. / Отв. ред. С. А. Красильников, Н. Н. Покровский. Новосибирск, 2002.

стала монография Н. М. Дмитриенко⁴⁷. Ее исследование продемонстрировало возможности локального подхода, широко распространенного в зарубежной историографии, и особенно эффективного для комплексного изучения сложных процессов в переломные периоды истории на материалах одного большого города. В данном случае был избран Томск, который Н. М. Дмитриенко считает наиболее интересным объектом для выявления сущности процессов индустриализации и урбанизации в Сибири. Налицо новые познавательные мотивации у сибирских историков, их стремление к объединению усилий по изучению социокультурных процессов в сибирских городах.

В те же годы шли поиски экспериментальных теоретико-методологических подходов к изучению культурно-цивилизационного ландшафта крупных сибирских центров, осуществлявшиеся автором индивидуально и совместно с коллегой-единомышленницей В. Ш. Назимовой. Их результаты были представлены в цикле статей и материалов второй половины 1990-х гг. и рубежа XX–XXI вв. На материале культурного пространства малых городов Среднего Прииртышья эти подходы недавно были апробированы в диссертационном исследовании моей ученицы Е. В. Соколовой⁴⁸.

В качестве итоговых рассуждений в рамках первого блока обозначу возможный путь поэтапного восприятия образов городов в условиях XX века, советской эпохи и их трансформаций, используя описание внешнего каркаса культурно-цивилизационного ландшафта города.

Исходная посылка такова: российская специфика складывания инфраструктуры городов, соответствующая глобальным урбанизационным тенденциям, определилась уже в 1910-е гг. Это не противоречит известным оценкам российской ситуации как положения «на полпути к городскому обществу» (А. Г. Вишневский), а также не менее известному соотношению городского и сельского населения России (14%:84%), дополняющемуся тем, что основная масса русских городов в это время относилась по критерию численности к разряду малых и средних. Тем не менее, в их инфраструктуре имелись общезначимые социокультурные доминанты, которые обеспечивали складывание городского сообщества и формирование самосознания горожан как жителей особого локального культурного пространства (со своим «Духом Места»). Речь идет о таких инфраструктурных элементах культурно-цивилизационного ландшафта как культовые и общественные здания, учебные заведения, библиотеки, музеи, народные дома. Этот ландшафт дополнялся развивающейся сетью

⁴⁷ *Дмитриенко Н. М.* Сибирский город Томск в XIX – первой трети XX века: управление, экономика, население. Томск, 2000.

⁴⁸ *Соколова Е. В.* Формирование культурного пространства малых городов Среднего Прииртышья в 1920–1980-е гг. Автореферат канд. дисс. Омск, 2008. 26 с.

различных обществ (сообществ), наличием фигур местных подвижников («чудаков»), закреплением в нем общенациональных, региональных, локальных символов и мифов с помощью памятников, памятных мест, общегородских празднеств и ритуалов светских торжеств, юбилейных акций.

Осмысление собранной информации, в том числе и извлеченной из «отраслевых» публикаций, из эмпирического материала краеведческих наблюдений современных любителей, дает автору право предложить вариант **условной периодизации** процесса дальнейших трансформаций, происходивших в культурном пространстве городов России и в ее регионах. В первую очередь это относится к крупным городам. Первый этап — 1914–1920-е гг. — время, когда главным трансформирующим фактором становится совокупность внешней и внутренней экстремальности. Ведущие признаки: исходный — это переструктурирование сложившегося культурного пространства, его смысловых культурных ориентиров, усиление этого процесса с 1917 г. «Вещи культуры» стремительно начинают превращаться в «символы культуры», зачастую со смыслом, противоположным изначальному. На необходимость фиксации этих превращений обратил внимание еще в 1926 г. Н. П. Анциферов в своей работе «Город как социальный организм: пути изучения».

Промежуточным признаком внутри этого этапа являются попытки удержать целостность меняющегося пространства города, сохранить его сомасштабность человеческому чувству соединения пользы и красоты (например, в условиях войн и революций увлечение идеями городов-садов). В качестве закрепляющего элемента выступает замена одних символических доминант (в первую очередь это касается памятников, памятных мест и городской топонимики) на новые с иным идеологическим стержнем — унифицированным и космополитичным (таковы памятники вождям и героям и жертвам революции и гражданской войны, но в рамках этого периода они еще отличаются своеобразием местного творчества). Четвертым завершающим признаком становится составление новых унифицированных и пронизанных иной (социально-политической и шире — геополитической) идеологией генпланов городов, с приоритетом производственных градообразующих доминант независимо от сложившейся локальной специфики культурного пространства.

Замечу, что одновременно все-таки происходит приращение элементов культурно-цивилизационного ландшафта, поскольку утраты в материальных формах его инфраструктуры пока еще не доминируют «зияющими пустотами». Кроме того, в духовно-творческих компонентах городского культурного потенциала (как неотъемлемой части ландшафта) продолжают возникать инициативы, направленные на придание устойчивости культуре.

Следующий (второй) этап изменений вектора и направленности трансформаций городского пространства (равно и существовавшего

образа российского советского города на всей территории страны) — это 1930-е — начало 1950-х гг. (т.н. «сталинская эпоха» с ее «соцреалистическим каноном» и торжеством «Большого стиля» в архитектуре и изобразительном искусстве). Ведущая тенденция отражает формирование «двойного» пространства города. Одна его часть носит ярко выраженный функциональный характер и подчинена производственным интересам. В ней человек существует для города. Городская инфраструктура культуры ограничена обязательным минимумом объектов, закрепляющим и символизирующим эту связь. В «селитебной» зоне — отдельных частях города, позже в социокультурной практике именуемых «спальными районами», должны находиться учреждения питания, торговли, детские сады и школы и т.п. То есть все то, что поддерживает жизнедеятельность человека труда (обитателя унифицированного «безместного» пространства).

Именно в этом реальном культурном пространстве естественным смысловым стержнем становится «культура обслуживания» как модель официального восприятия культуры и реализуемой государственной «концепции» культурной политики. Материализованной формой этой модели становится Дом (Дворец) культуры. В начале этого этапа внутри реального функционального пространства городов СССР, а также в виде самостоятельных поселений нового типа появляется феномен «соцгорода». Он должен был представлять образцовый город нового типа. Деформирующие коррективы в трансформации этой реальной части городского культурно-цивилизационного ландшафта были внесены Великой Отечественной войной. О тенденциях этих деформаций пишет Ю. Л. Косенкова. Однако их региональная и локальная специфика не видна.

Другая составляющая культурно-цивилизационного ландшафта города на этом этапе может быть обозначена как «иллюзорная» — образцовый миф-символ социалистического города, несмотря на его ярко выраженные материальные формы. Речь идет о специально созданных пространствах типа ВСХВ-ВДНХ (а ныне — ВВЦ). В этом отношении нам представляется очень продуктивным подход Владимира Паперного⁴⁹. В 1930-е — 1950-е гг. происходит окончательное складывание официального образа центрального символического Места внутри городского пространства. Возникает проблема соотношения этого Центра с историческим ядром города и его символикой. Что же касается последующих трансформаций, вплоть до современных наслоений, то они требуют специального рассмотрения и могут явиться темой для отдельного исследовательского проекта в более широких хронологических и территориальных рамках.

(Продолжение статьи в следующем выпуске)

⁴⁹ Паперный Владимир. Культура Два. М.: «Новое литературное обозрение», 1996. 382 с.

Олександр Павлов

**СІЛЬСЬКІ ТЕРИТОРІЇ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Останнім часом актуалізувалися проблеми простору і просторових вимірів наукових досліджень, що вимагає посилення міждисциплінарних зв'язків географії, економічної науки, історії, демографії, теорії управління та поглиблення розробки методології та інструментарію просторового розвитку. Сучасний стан соціогуманітарних досліджень дозволяє зробити висновок про те, що застосування в них хорологічного і геокультурного підходів прокладає шлях до розширення предметного поля дослідження соціально-просторових цілісностей, які виходять за межі регіональних соціумів. Як засвідчує практика, зосередження уваги лише на аналізі регіональної просторової цілісності веде до збільшення диспропорцій між сільськими та міськими соціально-просторовими утвореннями на їх макро- та мікрорівнях.

Все це вимагає уваги науковців до дослідження процесів, що відбуваються в межах сільської соціально-територіальної підсистеми українського суспільства. З позиції системного підходу вона виступає передусім як просторова цілісність, в якій розміщені та функціонують компоненти природного, виробничого та соціального середовищ. Відносини між ними характеризуються різноманітними міжкомпонентними та внутрішньоконпонентними зв'язками, що впливають на динаміку та режим функціонування системи в цілому.

За традицією функціонування сільських територій пов'язується з агровиробництвом. Дійсно, аграрний сектор формує 17% ВВП та близько 60% фонду споживання населення, а його частка у зведеному бюджеті України за останні роки становить 8–9%, а також займає друге місце серед секторів економіки у товарній структурі експорту. Разом з тим — це 80% території країни, на якій проживає третина загальної кількості населення.¹

Водночас, 64,7% працюючого населення зайняті поза межами «формального» сектора сільської економіки.² Більше того, в деяких

---

¹ Див.: Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р.: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 19 верес. 2007 р. // Офіц. Вісн. України. — 2007. — С. 7.

² Див.: Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку // Економіка України. — 2007. — № 6 (547). — С. 53.

регіонах України у сільській місцевості відсутні природні ресурси та умови для ведення сільськогосподарського виробництва. Отже, сільські території є передусім місцем розвитку, який не обмежується агровиробництвом та життєдіяльністю сільського населення. Тому сільський розвиток як об'єктивний процес, що відбувається в межах відповідної соціально-просторової системи суспільства, не вимірюється виключно показниками аграрного сектора економіки.

«Сільські території» як двокомпонентне поняття віддзеркалює властивості емпіричного об'єкта, що має значну кількість ознак, оскільки його внутрішня структура є складною. Ураховуючи родову та видову ознаки поняття, доцільно, по-перше, зважати на галузеву, поселенську, територіальну та функціональну спрямованість розвитку об'єкта, по-друге, розглядати поняття «сільські території» в контексті зі спорідненими поняттями.

Передусім необхідно виокремити й розвести такі парні терміни як «сільський» і «аграрний» та «території» і «поселення». Слово «аграрний» (від лат. *agrarius* — земельний) характеризує все те, що належить до землеволодіння і землекористування. Етимологія терміна «сільський», за В. О. Ключевським, у стародавніх перекладних пам'ятках руської писемності передавалося за допомогою слова «село», яке означало власне рілля, а вже потім рільницьке поселення³. Отже, населення цих поселень займалося переважно рільництвом, цим воно відрізнялося від міського. Тобто первісно термін «сільський» мав не поселенський, а галузевий відбиток, пов'язаний з видом занять населення. Значно пізніше за ним закріпилося значення всього того, що асоціюється з населеним пунктом, що утворився навколо ріллі. І хоча з часом господарські функції цих поселень значно розширилися, але історично село пов'язане з веденням землеробства, сільського господарства, а тому агровиробництво розглядається як складник сільського сектора. У цьому розумінні терміни «аграрний» і «сільський» (у його прямому значенні) частково збігаються. Водночас за сукупністю ознак та історичним контекстом поняття «сільський сектор» ширше за поняття «аграрний сектор». Слово «аграрний» передає характер виробничих, споживчих, владних (з приводу володіння, користування, розпорядження землею) відносин. Зазначені відносини, як за своєю сутністю, так і за сферою докладання виробничих сил, виходять поза межі власне агровиробництва, з яким вони історично пов'язані. Як відомо, земля використовується і під промислове та житлове будівництво, а ландшафт виконує природоохоронні, оздоровчо-рекреаційні функції тощо.

³ Див.: Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. / Под ред. В.Л.Янина. — М.: Мысль, 1989. — Т. VI: Специальные курсы. — С. 202.

Базовою у розумінні змісту поняття «територія» виступає концепція просторової організації суспільства Р. Морилла. В її контексті простір, як характеристика території, розглядається у двох напрямках. Перший акцентує увагу на території як простій протяжності, що виявилось в різних моделях її розвитку, починаючи із закону кілець Й. Тюнена та теорії центральних місць В. Кристаллера й А. Льюша. Другий напрям зосереджує увагу на конкретній географічній території та її характеристиках: ландшафті, корисних копалинах, біологічному розмаїтті, соціальній освоєності⁴.

Поселення розглядаються у суспільній географії як цілісна і компактна концентрація населення разом із засобами його життєдіяльності або місцями постійного проживання, праці і відпочинку, відтворення тощо⁵. Сільські поселення суттєво відрізняються від міських за способом життя населення, а саме характером зайнятості, методом планування і забудови території, людністю і щільністю населення, його соціальною структурою, розвитком інфраструктури, транспортної мережі, засобів зв'язку тощо. За останні десятиріччя з'явилися «змішані» типи територій і поселень — приміські урбанізовані зони й ареали. У науковій літературі, а тим більше в соціальній практиці, сільські території донедавна розглядалися як периферійні, а села — як поселення, відсталі порівняно з міськими за умовами життєдіяльності. З викладеного випливає, що поняття «територія» та «поселення» співвідносяться як ціле й частина.

Останнім часом поняття «сільські території» широко використовуються в науковій літературі, проте у визначенні їх сутності, змісту поки що переважає вузькоспеціалізований підхід, тобто кожна наукова дисципліна щодо дефініції поняття «сільські території» виокремлює власне дослідницьке поле. Склалася певна невідповідність між практикою застосування цього поняття і рівнем та ступенем його науково-прикладної вивченості. Як приклад, можна навести визначення цього поняття економістом С. І. Мельником: «Сільська територія» — це історично сформований елемент поселенської мережі, що поєднує організаційну й функціональну сукупність селищ, сіл, хуторів, односімейних та інших жилих утворень, які знаходяться під юрисдикцією сільських (селищних) рад⁶. По-перше, сільська територія не житлове, а соціально-природне просторове утворення. По-друге, поселенська мережа, елементом якої, на думку цього автора, виступає сільська територія, навпаки, сама є компонентом сільських територіальних утворень.

⁴ Див.: Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. — М.: Мысль, 1983. — С. 67.

⁵ Див.: Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: Підручник. — Львів: ЛНУ, 2003. — С. 186.

⁶ Мельник С. І. Соціально-економічні проблеми відтворення та ефективного використання ресурсного потенціалу села. — К.: ННЦ ІАЕ, 2004. — С. 342.

Сільські території об'єднують природні, виробничо-господарські, соціальні, політичні складники, що перебувають під управлінським та регулятивним впливом територіальних громад, органів місцевого самоврядування, органів державної влади, бізнесу та громадськості. У свою чергу, ці складники поділяються на елементи, властивості яких розкривають їх сутність і визначають певні функції сільських територій. Сутнісний характер цих просторових утворень знаходить свій прояв у тому, що виробничо-господарська діяльність в їх межах відбувається в безпосередньому зв'язку з природним середовищем. Результати цієї діяльності значною мірою залежать від природних умов і природно-ресурсного потенціалу кожної конкретної території, а землі виступають головним засобом виробництва, причому не завжди сільськогосподарського, що залежить від специфіки сільських територій, їх місцевих особливостей. Сільські території — це не тільки просторовий базис виробництва, а й природне середовище та місце життєдіяльності людей. Саме тому від людини, її культурно-освітнього рівня, професійної підготовки, навичок, вмотивованості, бажання та вміння працювати і господарювати залежить ефективність використання території.

Таким чином, сільські території, по-перше, є сегментом простору в його фізичному, біотичному й антропоному вимірах. Іншими словами, це фізична територія, в межах якої існують і розвиваються представники рослинного, тваринного світу і людина як біосоціальна істота. По-друге, це руральна (від англ. *rural* — сільський) частина території, розміщена у просторі. Сільські території, з огляду на їх природу, наділені властивістю множинної додатковості. Наприклад, у використанні їх ресурсного потенціалу, у першу чергу землі, сама природа робить вибір, впливаючи на характеристики рельєфу, сталість або несталість ландшафтної рівноваги. Такими можливостями наділена і людина, але, на відміну від природи, де діють принципи саморегулювання, вона не завжди прораховує наслідки свого необмеженого втручання в природне середовище.

Для сільських територій характерні такі специфічні просторові параметри як площа, протяжність, компактність, конфігурація, географічне розташування, людність, щільність, кліматичні умови, особливості ландшафту, що відіграють певну роль у їх функціонуванні. Сільські території можна типізувати як природне, виробниче, антропоє середовище, або середовище життєдіяльності в широкому розумінні. Це поняття значно ширше, ніж поняття поселенської чи адміністративно-територіальної субтериторії.

Сільські території локалізовані не тільки в просторі, а й у часі, що дозволяє визначити тривалість, послідовність та інтенсивність їх функціонування в певних точках простору. Інакше кажучи, час — це «плинний» простір. Проте не час, а простір є основою структурного наукового дослідження. Простір виступає системоформувальним

чинником, оскільки природа, господарство існують тільки в його певних межах. Разом із тим застосування категорії часу теж має значне методологічне значення. Так, за її допомогою можна простежити як відмінності, так і спільні риси між окремими локалізованими територіями у фактичній одночасності, незалежно від їхньої регіональної приналежності.

Сільські території, як і будь-які інші об'єкти, займають певне місце в географічному просторі. У географії місце розглядається як точка. Їх множина утворює ареал на земній поверхні. Місце — це адреса об'єкта в географічному просторі, а геопростір — сума (інтеграл) місць географічних об'єктів⁷. З огляду на це поняття «сільські території» органічно пов'язане з категорією «місце». На відміну від простору, який виступає виразником розміру, масштабу сільської території, місце як елемент просторової системи визначає розташування того чи іншого об'єкта у просторі відносно інших. Зв'язок місця з територією знаходить свій вияв у тому, що воно є конкретною точкою останньої.

Структура сільських територій, як будь-якого об'єкта в контексті системного підходу, має атрибутивний та реляційний прояв. За реляційним проявом, який характеризує відповідний об'єкт у його відносинах з іншими, сільські території не є власне системами, а входять до складу більш глобальних утворень: біосистеми, єдиної територіальної організації суспільства. У такому ж співвідношенні перебувають і різні рівні сільських територій. За атрибутивним проявом, що характеризує об'єкт зсередини, за співвідношенням його складників між собою, сільські території виступають як система.

За видом належності елементів, внутрішньою впорядкованістю структура сільських територіальних утворень складна і різноманітна. Вона містить просторовий, природний, ресурсно-функціональний, галузевий, поселенський та соціальний складники. Такий поділ не є жорстким. Наприклад, населення, яке віднесено до соціального складника, одночасно є й елементом ресурсно-функціонального складника. Але за своєю сутністю воно є системовідтворювальним чинником, тому виокремлене як складник зазначеної системи. Просторовий складник у цьому випадку розглядається як «вмістилище» рівнів сільських територій, тому певною мірою є «системою в системі». Частина ресурсів територій належить до природних, тобто стосується відповідного складника цих утворень.

Специфіка сільських територій значною мірою визначається їх природним складником. Безумовно, природу неможливо сегментувати, вона є неподільною. Унаслідок виконання агропродовольчої функції, яка є домінантною для переважної більшості сільських

⁷Див.: *Топчієв О. Г.* Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навч. посіб. — Одеса: Астропринт, 2005. — С. 175, 176.

територіальних утворень, відбувається взаємодія сільськогосподарського виробництва з ландшафтом як природною основою території. Результатом цього є утворення агроландшафтів. Агроландшафтна організація сільських територій поєднує принципи землекористування, з одного боку, та природоохоронної системи — з іншого.

За ступенем господарського використання ландшафти поділяються на агроландшафти або сільськогосподарський тип земель (із високим, середнім і низьким рівнем антропогенного навантаження); рекреаційні ландшафти (оздоровчі, туристичні, історико-культурні); природні ландшафти (об'єкти природно-заповідного фонду, природні коридори, буферні зони за О. Г. Топчієвим).

З огляду на природно-ландшафтні особливості сільських територій України слід виокремлювати:

- рівнинно-горбисту місцевість, багату на земельні ресурси. Тут переважаючою є агропродовольча функція;
- приморські та приміські ареали, в яких оздоровчо-рекреаційна функція виступає як конкурентна або як доповнююча агропродовольчу функцію;
- гірські території, де оздоровчо-рекреаційна функція є альтернативною агропродовольчій функції;
- природоохоронні території — заповідна зона, яка не використовується за своїм прямим призначенням. Це мають бути «легені» країни, тобто екологічна зона, позбавлена антропогенного навантаження.

Потенційні та реальні можливості розвитку сільських територіальних утворень визначає їх ресурсно-функціональний складник. Зв'язок між ресурсами і функціями територій полягає в тому, що функціональність останніх є проекцією ресурсного потенціалу, задіяного в процесі розвитку об'єкта. Так само і розподіл функцій сільських територій на пріоритетні і другорядні визначається наявними ресурсами. Причому ефективно задіяння потенційних ресурсів, які раніше не використовувалися, здатне прискорити розвиток територій і навіть змінити їх сутнісні характеристики.

Поселенський складник сільських територіальних утворень представлений переважно руральними за типом забудови і способом життя населеними пунктами, що відрізняються від міст. Система сільського розселення, як і специфіка сільськогосподарського виробництва, наклали певний відбиток і на тип сільських поселень, які за своєю характеристикою суттєво відрізняються від міських.

Соціальний складник сільських територій уособлений сільською громадою, її визначальним соціальним осередком. Визначальним у двох аспектах. З одного боку, у зв'язку з тим, що лише він має здатність вдихнути життя в конкретне сільське територіальне утворення,

вміло й ефективно використовувати наявний у ньому потенціал, одержати від нього бажану (очікувану) віддачу, створити передумови для подальшого ефективного розвитку цієї сільської території. З іншого боку, визначальне місце соціуму в сільській території зумовлене тим, що її функціонування повинно поступово підпорядковуватися інтересам створення на кожній сільській території якомога кращих умов буття для її мешканців. У прикладному відношенні це означає, що, організуючи розвиток сільської території, її сільська громада одночасно формує на ній якість свого життя. Отже, інтереси і потреби кожної сільської території повинні розглядатися, формуватися й задовольнятися передусім як інтереси і потреби певної територіальної громади, формувати для неї загалом і для кожної окремої людини найбільш прийнятний спосіб буття⁸.

За своїм розміром, масштабом, величиною сільські території поділяються на кілька рівнів, які, розвиваючись у просторі та часі, перебувають у взаємозв'язку між собою, а також з іншими об'єктами. У просторовому відношенні різні рівні сільських територіальних утворень співвідносяться між собою за принципом «матрьошки»⁹.

До низового рівня належать сільські території, що знаходяться під юрисдикцією сільської (селищної) ради. У вітчизняній агроєкономічній літературі важливою ознакою сільської території вважають наявність на ній сукупності системоутворювальних елементів: соціуму (населення), села (сільського поселення), сільськогосподарських та інших угідь поза межами сільських поселень із розташованими на них виробничими об'єктами¹⁰. На наш погляд, у цьому визначенні міститься занадто розширене трактування системоутворювального елемента, при цьому перелічено майже всі структурні елементи низового рівня сільських територіальних утворень.

Ми вважаємо, що системоутворювальним елементом сільських територій на низовому рівні виступає населення в його виробничому, споживчому, самоврядному вимірах. Іншими їх елементами є поселення (просторове умістище певних об'єктів, місце життєдіяльності його мешканців), виробничий комплекс, землі сільськогосподарського та іншого призначення, соціальна сфера, інфраструктура, природне середовище (в межах і поза межами поселень).

⁸ Див.: Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: Матеріали до Сьомих річних зборів Всеукр. конгр. вчених економістів-аграрників, 9–10 листоп. 2005 р. — К.: УААН ННЦ «Ін-т аграр. економіки», 2005. — С. 11.

⁹ Див.: Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2006 — С. 27.

¹⁰ Див.: Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій. — С. 10,11,12.

Узагальнена характеристика зазначеного рівня сільських територіальних утворень виглядає як середовище виробництва і життєдіяльності сільського населення, локалізоване в певному географічному місці. Усі сільські території на їх низовому рівні схожі між собою за структурою, але різняться за змістом, місцевою специфікою.

Наступним рівнем сільських територій є районний. Структурно він виглядає як сукупність зазначених територій низового рівня, що входять до певного адміністративного району. Їх організаційним ядром як цілого виступає районний центр (селище міського типу або місто районного підпорядкування). Ураховуючи те, що агропромислова інтеграція має виразну тенденцію до спаду, а сільськогосподарське виробництво напівнатуральний характер, можна зробити висновок про випереджальні темпи руралізації цього типу поселень порівняно з процесом урбанізації сіл. За таких умов селища міського типу і міста районного підпорядкування тяжіють до сільських поселень. Разом із тим, районний рівень сільських територій відрізняється не тільки за кількісними показниками, але й за якісними, а саме більшою різноманітністю своїх властивостей. Значна частина населення цих міст та селищ міського типу зайнята несільськогосподарською діяльністю. У зв'язку з цим виникає проблема узгодження галузевих інтересів із територіальними та інтересами громад, чіткого визначення компетенції різних суб'єктів управління, які представлені, крім територіальних громад, сільрад, також райрадами та органами виконавчої влади. На цьому рівні з'являється можливість використання несільськогосподарських галузей як «полюсів зростання» економіки сільських районів.

На обласному рівні сільські території виступають як просторово-функціональний сегмент регіону. Останній у свою чергу як складник макротериторії (державної території) є певною частиною соціального, природного, економічного, інфраструктурного, культурно-історичного і власне просторового потенціалів держави, яка перебуває під юрисдикцією субнаціональних або місцевих органів влади¹¹. У вертикальному розрізі обласний рівень складається із сільських районів, які у свою чергу є сукупністю низових сільських територіальних утворень. Більш складною є структура цих територій на горизонтальному рівні. Це зумовлено не тільки зростанням кількості сільських територіальних утворень порівняно з районним рівнем, а переважно, різноманітністю галузевої структури, підвищенням конкурентності між сільським господарством і промисловістю та іншими

¹¹Див.: Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития / В. Н. Лексин, А. Н. Швецов. – М.: УРСС, 1997. – С. 24.

галузями виробництва. Актуальною є проблема розподілу бюджету за галузями, розв'язання суперечностей у взаємовідносинах виробників агропродовольчої продукції з суміжниками, банківськими структурами, подолання міжгалузевого дисбалансу. Суб'єкти управління зосереджені виключно в містах, що теж накладає відбиток на функціональність територій цього рівня. Перспективи розвитку сільських територій на обласному рівні значною мірою залежать від виваженості регіональної політики.

Сукупність сільських територій обласного рівня складає їх загальнодержавний рівень. Крім сукупності територіальних утворень низового рівня, ця система містить підприємства переробних галузей промисловості, агросервісні, будівельні, транспортні підприємства, інфраструктуру, установи і заклади сфери обслуговування й управління обласного та загальнодержавного рівнів. З метою поєднання інтересів центру і місць розробляються обласні та загальнодержавні стратегії розвитку. Головною функціонально-управлінською проблемою на цьому рівні є подолання галузевого підходу до розвитку сільських територій. Вирішення цієї проблеми полягає у запровадженні політики сільського розвитку, яка є територіальною за визначенням і спрямована на відтворення людського, ресурсного, виробничого, соціального потенціалів сільських територій, покращання життєвого середовища.

Репрезентована класифікація сільських територій не є вичерпною. Їх подальше дослідження не виключає виокремлення серед їхньої сукупної цілісності територій одного і того ж рівня, які за своїми сутнісними характеристиками подібні між собою, хоча в географічному відношенні представляють різні сегменти простору. При районуванні територій, створенні територіально-господарських комплексів можна виокремити мікро-та макрорегіональні сільські територіальні утворення.

Сільські території диференціюються за своїми рисами та властивостями, функціями та іншими ознаками на певні типи (рис. 1.)¹².

Запропонована типізація сільських територій за означеними критеріями не є остаточною. Серед наведених типів та їх підтипів акцентуємо особливу увагу на такі, що диференціюються за видом і режимом використання території, за видами ресурсів та їх забезпеченістю, галузевою спрямованістю, оскільки саме вони відіграють вирішальну роль у відтворювальних процесах. Своєю нетрадиційністю характеризуються території з позааграрною спрямованістю розвитку, а також урба-руральні ареали і зони. Вони засвідчують тенденцію посилення зв'язку сільської та міської підсистем суспільства в різних вимірах. Деякі ознаки територій є дихотоміч-

¹²Див.: Павлов О. І. Сільський розвиток в Україні: теорія, практика, політика управління. — С. 29.

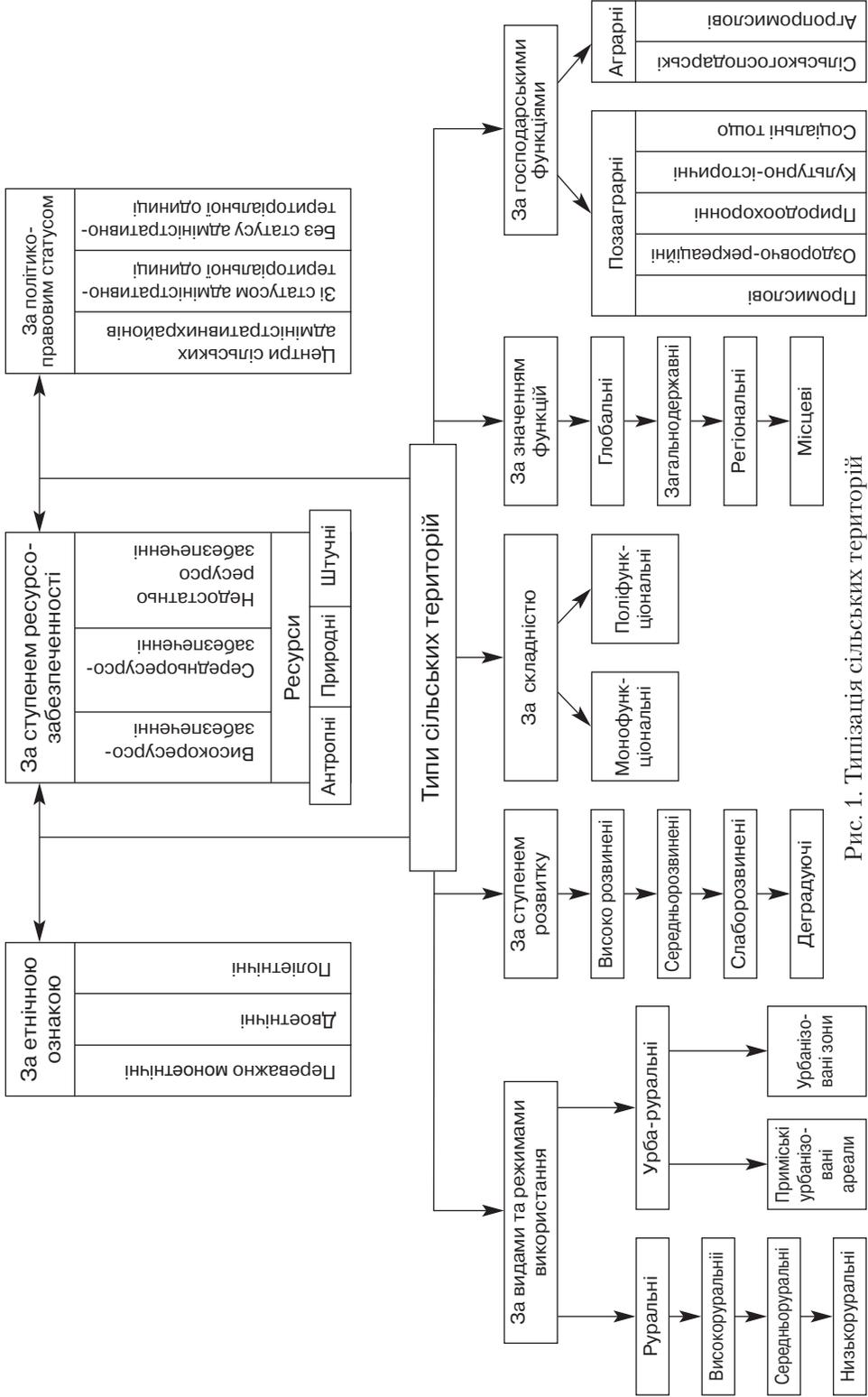

Рис. 1. Типізація сільських територій

ними за визначенням. Так, менш руральні території водночас визначаються вищим ступенем урбанізації. Хоча остання є складним і багатофакторним процесом, на який впливають специфіка ресурсного потенціалу, система розселення, планування території, щільність та людність поселень, відстань до міських населених пунктів, розгалуженість та розвиток засобів зв'язку, транспортної мережі тощо¹³. Застосовуючи метод декомпозиції об'єкта, можна деталізувати і структуру тих чи інших підтипів територій. Наприклад, деградація загалом означає стабільне погіршення кількісних та якісних показників з основних параметрів їх розвитку аж до крайньої межі — остаточної втрати позитивних якостей. Але в одних випадках вона набула сталих ознак, в інших має прояв тенденції або протікає латентно.

Останнім часом у зв'язку з постановкою питання про реформування територіального устрою країни особливого значення набуває диференціація сільських територіальних утворень на такі, що мають, і такі, що не мають статусу адміністративно-територіальних одиниць. З метою підвищення політико-правового статусу сільських населених пунктів пропонується їх укрупнення. Як свідчить історичний досвід, спроби «виправлення» мережі поселень шляхом їх штучного об'єднання без вирішення проблеми зайнятості населення є безперспективними.

Актуальною є типізація сільських територій за етнічною ознакою, оскільки врахування в управлінській діяльності етнокультурної своєрідності на територіальному рівні сприяє підвищенню соціально-економічного розвитку країни, її політичній стабільності. До моноетнічних підтипів можна віднести сільські територіальні утворення центрально-північних та західних областей України (за винятком Закарпатської та Чернівецької), переважна частина населення яких є українцями. Населення сільських районів східних і південних областей (окрім Одеської) здебільшого складають українці і росіяни. Сільське населення Автономної Республіки Крим, Закарпатської, Чернівецької, Одеської областей є поліетнічним. До сільського етнотериторіального субрегіону, в якому компактно розселені національні меншини складають більшість сільського населення, слід віднести Українське Задністров'я (південна частина Одеської області)¹⁴. У Болградському, Ренійському, Тарутинському та Ізмаїльському районах болгари, молдовани і гагаузи складають від 81,06% до 53,73% населення, а з урахуванням росіян кількість

¹³ Див.: Павлов О. Типізація сільських територій за рівнем їх урбанізованості // Вісн. НАДУ. — 2005. — № 2. — С. 267.

¹⁴ Див.: Павлов О. І. Структуризація сільських територій за етнічною ознакою // Наукові записки: Збірник. — К.: Ін-т політ. і етнонац. дослід. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. — Вип. 29. — С. 269.

районів, в яких українці є меншістю, зростає до семи за рахунок Арцизького, Саратського та Кілійського районів¹⁵. У Герцаївському районі Чернівецької області зосереджено 90% румунського населення, в Глибоцькому — 60 %, а в Новоселицькому районі мешкає 60% молдован¹⁶.

Аналіз сутності сільських територій, їх диференціація за рівнями і типами дозволяє зробити висновок, що вони є гетерогенною, поліфункціональною, багаторівневою, біо-соціо-еколого-економічною системою, яка розвивається у просторі та часі і перебуває під управлінням органів місцевого самоврядування, органів державної влади, бізнесових структур, громадських організацій.

Методологія наукового пізнання переживає зараз період критичного переосмислення методологічного монізму радянських часів і переходу до плюралізму у використанні дослідницьких прийомів та методів.

Як одна із сучасних теоретико-методологічних засад дослідження сільських територій виступає системний підхід, який дає можливість розглядати їх складники у взаємозв'язку між собою та у взаємодії зі складниками інших систем. У першій чверті ХХ ст. О. О. Богданов, застосовуючи метод тектології, суть якого полягає в узагальненні і систематизації засобів організації, визначив систему як організоване ціле¹⁷. Започаткування системного підходу як нової методології дослідження пов'язується з ім'ям Л. фон Берталанфі, який є одним із засновників загальної теорії систем. Цей учений при дослідженні складних за своєю структурою об'єктів змінив методологію синтезу на методологію холізму, за якою організоване ціле не піддається науковому опису як проста сукупність опису його елементів¹⁸. Більше того, саме ці елементи знаходять своє пояснення і функціональне призначення лише через систему як ціле, до якої вони входять. Отже, система як цілісність набуває нових властивостей, нових якісних характеристик, які не властиві її окремим елементам. Засобом системного підходу виступає системне уявлення об'єкта. За атрибутивним визначенням системою є довільна річ, коли будь-які її відносини задовольняють певній властивості. За реляційним визначенням система — це довільна річ, будь-які властивості якої задовольняють певному

¹⁵ Див.: Національний склад населення Одеської області та його мовні ознаки: Стат. зб. — Одеса: Одеське обл. упр. статистики, 2003. — С. 8.

¹⁶ Див.: *Заславский Г. А.* Украина в мире национальных государств. — О.: Маяк, 2003. — С. 61, 63.

¹⁷ Див.: *Богданов А. А.* Тектология: Всеобщая организационная наука: В 2 кн. — М.: Экономика, 1989. — Кн.1. — С. 73, 127.

¹⁸ Див.: *Цофнас А. Ю.* Теория систем и теория познания: Монография. — Одеса: Астропринт, 1999. — С. 40.

відношенню¹⁹. Отже, одна і та ж річ може виявитися або не виявитися системою. Усе залежить від вибору змістовного поля, в якому довільна річ цікавить дослідника. Такий вибір відбувається шляхом визначення концепту, структури і субстрата досліджуваного об'єкта. Концепт є певною властивістю чи певним відношенням, тобто визначеністю, з якої власне і починається системне уявлення речі (об'єкта). За концептом попередньо визначається, в якому сенсі об'єкт цікавить дослідника. Структура, як і концепт, підпорядковується принципу двоїстості. З одного боку, структура — це сукупні властивості підсистем, елементів системи, а з іншого — системоутворювальні відносини, які формуються внаслідок взаємодії її компонентів. Субстрат (від лат. *substratum* — основа) системи — це річ, через яку реалізується структура. Замість поняття «субстрат» у літературі з системних досліджень використовується поняття «елементи». А. Ю. Цофнас системним уявленням називає процедуру перетворення усякого об'єкта на субстрат для певної структури, яка відповідає наперед фіксованому концепту²⁰.

Сільські території, з точки зору системного підходу, цікавлять нас як певний сегмент простору, розвиток якого відбувається за часовими параметрами. Їх розгляд під цим кутом дозволив нам виявити їх внутрішню будову, визначити відповідні підсистеми та елементи, а також рівні й типи. Простір тут виступає як системоформувальний чинник. Це стосується, у першу чергу, його характеристики як простої протяжності. По-друге, простір — це конкретна геоторія з її характеристиками. Останній підхід, започаткований російським дослідником Є. Б. Алаєвим, знайшов подальший розвиток у працях українського географа О. І. Шаблія. Цей автор диференціював суспільно-географічний тип території на такі підтипи: інтегроване суспільне ціле, інтегроване господарське ціле, «галузеве» господарсько-економічне ціле, політико-адміністративне ціле, демоетнічне ціле²¹.

Сільські територіальні утворення як частина простору характеризуються певними природними і суспільними властивостями. До перших із них належать природні ресурси і природні умови. Суспільні властивості визначаються здатністю території виступати просторовим базисом для розміщення населення, виробничо-господарських, соціальних та інших об'єктів. Ті чи інші соціальні функції території залежать від ступеня її господарського та соціального освоєння.

У структурному відношенні сільські території складаються з трьох блоків: розселення, виробництва й обслуговування, відносини між якими ми визначимо як системоутворювальні.

¹⁹ Див.: Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. — М.: Наука, 1978. — С. 120–121.

²⁰ Див.: Цофнас А. Ю. Вказ. твір. — С. 57.

²¹ Див.: Шаблій О. І. Вказ. твір. — С. 149.

На відміну від системного уявлення про сільські території як певну частину простору, галузевий підхід передбачає виокремлення відповідного компонента, який виступає в цьому випадку як система. В її межах відбувається декомпозиція структури, утворюються нові системоутворювальні відносини.

З метою визначення однотипних об'єктів, віднесених до різних місць геопростору, але таких, що виконують однакові функції, відбувається зміна концепту, утворюються інші системоутворювальні відносини.

У контексті системного підходу сільські території виступають як частина державної території, її антропосфера («біомаса всіх людських організмів» за Л. М. Гумільовим)²². Це також фізична територія, географічне середовище, джерело природних ресурсів, антропогенний ландшафт, тобто природний ландшафт (рельєф, клімат, рослинний та тваринний світ), змінений людською діяльністю. Нарешті, їх можна розглядати як соціальну, економічну, політичну території. За своїми властивостями і функціями сільські території суттєво відрізняються від міських.

На прикладі застосування системної методології до наукового дослідження сільських територіальних утворень можна зробити висновки, що системність як феномен не є внутрішньою характеристикою об'єкта, її репрезентовано у його взаємовідносинах з іншими об'єктами.

Іншим науковим напрямом, який вийшов за межі природничо-наукового, і набув значення загальнонаукової пізнавальної парадигми, є синергетика. Засновник цього наукового підходу Г. Гакен визначив синергетику як науку, котра вивчає складні системні компоненти, які визначаються складною взаємодією між собою²³. Розвиток таких складних систем, з точки зору синергетики, відрізняється нелінійністю і нерівноваженістю внаслідок наявності внутрішніх суперечностей та впливу зовнішнього середовища. Поступово об'єкт втрачає рівновагу та сталість. У цих умовах послаблюється самоорганізація системи, порушується звичний порядок функціонування її елементів, посилюється непередбаченість, хаотичність її розвитку. Внутрішні механізми саморегуляції системи, які спрацьовували в умовах рівноважного, упорядкованого розвитку, уже не в змозі адекватно реагувати на зміни в об'єкті. За таких умов система переходить у стан флуктуації (балансування на межі розпаду внутрішніх зв'язків). Критичною фазою розвитку системи в стадії її флуктуації є біфуркаційний

²² Див.: Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. — 2-е изд., испр. и доп. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та 1989. — С. 168.

²³ Див.: Кудрявцев И. К., Лебедев С. А. Синергетика как парадигма нелинейности // Вопр. философии. — 2002. — № 12. — С. 55.

вибух. Тобто, починаючи із зазначеного стану, напрям розвитку об'єкта важко передбачити, він має ймовірний характер. Філософи розглядають стан біфуркації як точку гілкування, в якій відкривається кілька можливих шляхів розвитку об'єкта²⁴. Тим самим виникає необхідність пошуку нової наукової парадигми, здатної передбачити альтернативні шляхи розвитку об'єкта. Цей науковий принцип, який отримав назву коеволюції (погодження, співіснування), відповідає об'єктивним тенденціям розвитку складних систем.

Ураховуючи характеристики сільських територій як біосоціальної системи, яка складається з різних підсистем і виконує різноманітні функції, можна сказати, що їх розвиток підпадає під опис синергетичної пізнавальної парадигми. Сільські територіальні утворення мають подвійну природну сутність. По-перше, вони безпосередньо взаємодіють із природним середовищем, яке є менш урбанізованим, ніж міська територіальна підсистема суспільства. По-друге, результати їх господарської діяльності значною мірою визначаються залежністю від природно-кліматичних умов, природних ресурсів і передусім від якості землі як головного засобу виробництва, переривчастим технологічним циклом, сезонним характером праці, непередбаченістю її результатів, уповільненим оборотом капіталу, нерозвиненістю аграрного ринку. На цій підставі сільські території можна віднести до складних систем, які характеризуються відкритістю, непередбаченістю, невірноваженістю і нестабільністю, тому функціонування сільських територіальних утворень відбувається за внутрішньою логікою, алгоритм якої задається характером взаємовідносин їх окремих елементів.

Це вимагає застосування для опису функцій сільських територій такого принципу синергетики, як коеволюція. Його використання зумовлено варіативністю та альтернативністю розвитку, необхідністю узгодження неоднакових тенденцій та цілей розвитку його складників, поєднання та координації різних видів діяльності з метою підвищення функціональності системи загалом. Актуальною є також проблема погодження цілей розвитку сільських територій із завданням дотримання екологічної безпеки країни, забезпечення населення продуктами харчування, а промисловості сировиною, їх взаємовигідних відносин із міською підсистемою суспільства.

З урахуванням принципу коеволюції сформульовано одну з головних цілей розвитку сільських територіальних утворень, що полягає у створенні сприятливого середовища життєдіяльності населення як необхідної передумови ефективного господарювання, збереження селянства — носія української ідентичності і духовності.

²⁴ Див.: Делокаров К.Х. Системная парадигма современной науки и синергетика // Обществ. науки и современность. — 2000. — № 6. — С. 111.

Сільські території як об'єкт наукового дослідження, з огляду на їх міжпредметний характер, зумовлюють застосування до них різних теорій, концепцій, підходів. Ця вимога відповідає тенденції інтеграції наукових знань, об'єднання зусиль представників різних наукових шкіл та напрямів.

При розкритті сутності сільських територіальних утворень вже було обґрунтовано доцільність використання концепцій географічної науки, тому акцентуємо головну увагу на хорологічному підході, у межах якого аналізуються особливості різного роду територіальних одиниць, виділених на основі фізико-географічних, адміністративних, історико-політичних та інших критеріїв. Оскільки об'єктом дослідження при цьому виступають поселенські симплекси, виробничі комплекси, соціальні установи, територіальні одиниці загалом, цей підхід виявляється найбільш ефективним при аналізі процесів, що відбуваються на низовому рівні сільських територій.

Певну евристичну функцію виконує концепція рубіжної комунікативності В. О. Дергачова²⁵. Вона розширює уявлення про економічні, соціокультурні, природні контактні зони, через які за допомогою інформації, інших способів відбувається взаємовплив у межах внутрішніх територіальних рубежів. З допомогою цієї концепції визначають суміжні функції як конкурентні в межах однієї території (у цьому випадку контактними зонами виступають різні ресурси розвитку), так і на межі двох і більше територій (зони контактів розширюються за рахунок територіальних утворень). Інший приклад пов'язаний з конкуренцією пріоритетів сільського або міського розвитку в контактних зонах, які утворено на межі території міст і приміських сіл.

У сучасних умовах динамічний поступ будь-якої суспільної сфери важко уявити без її узгодження з концепцією сталого розвитку. Сталий розвиток розглядається як такий, що забезпечує потреби нинішнього покоління, водночас не позбавляючи майбутні покоління можливості задовольняти власні життєво необхідні потреби. У цьому разі акцентується увага на необхідності узгодження соціально-економічного розвитку з потребами довкілля, господарювання в органічній єдності людини з навколишнім природним середовищем.

Для України підтримання сталого розвитку має й інший вимір, а саме: дотримання балансу розвитку сільської та міської територіальних підсистем суспільства, оскільки занепад, деградація сільських територій унеможливорює їх відтворення і має незворотний характер та непередбачені наслідки не тільки для сіл чи окремих

²⁵ Див.: Дергачев В. Геополитика: Учеб. пособие. — К.: Вира-Р, 2000. — С. 102–110, 428–432.

регіонів, а й для суспільства загалом. Сталий розвиток сільських територій слід розглядати в кількох вимірах. Завдання сталого розвитку в поселенському вимірі визначено в Концепції сталого розвитку населених пунктів як досягнення соціально, економічно і екологічно збалансованого розвитку міських і сільських поселень, спрямованого на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступного поколінь на основі використання ресурсів, технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення інфраструктури, поліпшення умов проживання та збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини²⁶.

У контексті концепції сталого розвитку взаємовідносини села і міста розглядаються не в площині подолання суттєвих відмінностей між ними, а під кутом зору досягнення балансу. З поглибленням глобалізаційно-інтеграційних процесів розвиток сільських територіальних утворень стає дедалі менш відособленим від міських. Використання природно-ресурсного потенціалу, перерозподіл трудових ресурсів за сферами зайнятості та галузями господарства, переміщення населення в межах системи розселення дедалі більше набувають спільних рис. З огляду на це можна говорити про органічне поєднання концепції сталого розвитку з ідеєю спільного, солідарного розвитку сільських та міських територій.

Розвиток сільських територій протягом усього періоду суспільної трансформації української держави засвідчив невідповідність галузевої аграрної парадигми системному поліфункціональному характеру цих утворень. При галузевому підході для визначення сутності сільського розвитку він розглядається в контексті протиставлення міському розвитку. Жорстка прив'язка сільського розвитку до певної галузі знайшла своє віддзеркалення в аграрній політиці, яка звужує і обмежує його функціональність. У межах зазначеного підходу не враховуються зміни у взаємовідносинах сільської і міської територіальних підсистем суспільства, функції сільських територій, які пов'язані з несільськогосподарською діяльністю.

В умовах поглиблення системної кризи сільських територіальних утворень виникла об'єктивна необхідність розроблення нових концептуальних засад їх розвитку. Вона зумовлена, з одного боку, доцільністю коригування економічної політики на селі, посилення позааграрного розвитку, а з іншого — зміною аграрної парадигми, наповненням її новим змістом. У соціально-політичному відношенні

²⁶ Див.: Концепція комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006–2010 рр.: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 груд. 2005 р. // Офіц. вісн. України. — 2005. — № 52. — С. 30.

нова концепція розвитку сільських територій має визначити шляхи відродження їх людського, виробничого, природного та соціального потенціалів.

Як таку концепцію ми пропонуємо розглядати концепцію сільського розвитку, яка є не галузевою, а територіальною за визначенням і своєю сутністю. Концепція сільського розвитку є креативною за своєю спрямованістю. Її евристичний зміст полягає в можливості більш повно, об'єктивно і своєчасно оцінювати функціональність сільських територій як на рівні їх підсистем, так і в цілому. Крім того, вона орієнтує на ідентифікацію людського капіталу не з об'єктом, а з суб'єктом системних перетворень на шляху до відродження сільських територій. Об'єктом дослідження в контексті сільського розвитку виступають не окремі компоненти територій, а території як системне утворення. Важливе методологічне значення має положення про те, що вся життєдіяльність соціуму відбувається в межах не аграрної, а руральної сфери.

Досліджуючи сільські території, не можна залишати поза увагою й сільські урбанізовані ареали та зони, які визначені нами як перехідні, «змішані» типи соціально-просторових утворень, що формувалися внаслідок взаємовпливу урбанізації та руралізації.

Утворення приміських урбанізованих ареалів в першу чергу є наслідком процесу урбанізації, а не результатом господарського освоєння території. Унаслідок цього процесу тут сформувалися так звані урба-руральні ареали, для яких характерні випереджальні темпи зростання кількості населення міст-супутників і передмість порівняно з населенням центру ареалу. До центрів тяжіння урбанізованих ареалів належать, у першу чергу, міста з населенням понад 500 тис. осіб. Масштаби прилеглих до них сільських територій мають різний вимір і залежать від дії кількох чинників: розміру та функцій міст, розвитку транспортної інфраструктури, природно-ресурсного потенціалу приміських сіл, їх виробничої спеціалізації тощо. Особливе місце серед цих ареалів займає передмістя м. Києва. Виробнича, соціально-культурна й управлінська інфраструктура столичного міста поглинають значну кількість сільського населення, і тому це місто є найбільш руралізованим. Стратегію розвитку мегаполісів можна визначити як наступ, тиск на приміську зону. Вона знаходить свій вияв у розширенні їх території за рахунок використання орних земель та земель несільськогосподарського призначення передмістя під житлову і промислову забудову, у перерозподілі населення за рахунок села тощо. Отже, виникає суперечність між інтересами територіальних громад міст і приміських сіл.

Відношення в системі «центр — приміський урбанізований ареал» визначаються домінантним вектором «місто прилегли сільські території». Місто-центр, як центральне ядро системи, бере активну участь

у соціальному обслуговуванні населення приміських сіл, змінює поселенську мережу, хоча тип планування сільських поселень залишається без змін. Менш значним є вплив міста на демографічну структуру сіл, оскільки переважна більшість населення зайнята за місцем постійного проживання або є маятниковими мігрантами. Що стосується виробничої сфери, то зміна її функціональності — не в інтересах мешканців міста. Річ у тому, що великі міста потребують постійного їх забезпечення сільськогосподарською продукцією, тому в структурі агропромислового територіального комплексу України виокремлено приміські азональні овочево-молочно-м'ясо-продуктові їх складники, які задовольняють потреби населення великих міст у свіжих швидкопсувних продуктах харчування. Їх функціонування безпосередньо залежить від особливостей розселення і раціонального використання трудових ресурсів, транспортно-географічної доступності до центру регіону, рівня інтенсифікації та індустріалізації сільського господарства, потужностей переробної та харчової промисловості.

Є доречним також акцентувати увагу на сутнісних характеристиках приміських зон з урахуванням їх типу. Перший їх тип — руральні території, просторово зрощені з міськими агломераціями, між якими існують тісні взаємозв'язки та функціональна залежність. Перший з підтипів (мікрорегіони Донецької, Луганської та Дніпропетровської областей) є більш урбанізованим за рахунок наявності індустріально розвинутих міст, що складають певні агломерації. Зворотною стороною їх економічного розвитку є послаблення сільськогосподарської функції прилеглих до них сіл. Разом із тим, взаємозв'язок у межах означеної зони відбувається за схемою: місто↔місто↔село, тобто пріоритетними тут виступають міжміські зв'язки, ступінь обслуговування міста селом і села містом приблизно однакові.

Наступний тип сільських урбанізованих зон складається з двох підтипів, один з яких (мікрорегіони Підкарпаття) за своєю структурою схожий з Донбаським типом, оскільки його системоформувальною основою виступають сільські поселення, розсіяні поміж невеликих промислових та курортних міст, деякі з яких відповідають обом статусам одночасно, що свідчить про їх потенційні можливості як «точок зростання». Вплив міст на навколишнє сільське середовище є незначним із тієї причини, що їх функції частково збігаються (оздоровчо-рекреаційні та спортивно-туристичні), тому їх відносини можна характеризувати як партнерські (місто↔село). Сільська міграція тут переважно зовнішня. Інший підтип — причорноморсько-приазовський, представлений невеликими курортними містами та великими селами, що виконують спільну функцію, різниця між якими — у рівні розвитку оздоровчо-рекреаційної інфраструктури. Вид впливу міст на навколишні села та відносини між ними приблизно такі, як і в першого підтипу. Разом із тим, до цієї сільської

урбанізованої зони належать портово-промислові комплекси, заповідні території. Причому простір зазначених зон не обмежується морським фасадом, а охоплює й віддалені глибинні території. Як приклад, можна навести мікрорегіон Придунав'я, де є розвинені портово-промисловий та агропромисловий комплекси, а також землі заповідного фонду та оздоровчо-рекреаційна зона, тобто тут існує реальна можливість поєднувати три-чотири функції.

Підсумовуючи, зазначимо, що методологія дослідження сільських територій ґрунтується на системному аналізі, синергетичній пізнавальній парадигмі та використанні міждисциплінарного підходу. Запропоноване визначення сільських територій як гетерогенної багаторівневої системи дає можливість позбутися спотвореного уявлення про них як виключно ресурсну базу функціонування і розвитку сільського господарства. Передусім це місце життєдіяльності сільського населення, тому при аналізі суспільних процесів, які відбуваються в межах сільських територіальних утворень, необхідно використовувати не секторальний (галузевий), а територіальний підхід.

Регіональна історія України
Збірник наукових статей
Випуск 3

Розділ 2
ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛІЗМУ ТА ЛОКАЛІЗМУ
В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Кульчицький Станіслав (Київ)

**Входження Криму
до складу України**

Мареш Тереза (Польща, Быдгощ)

**«Можно ли стремление
к глобальности совместить
с возрождением регионализма?»**

Станіслав Кульчицький
ВХОДЖЕННЯ КРИМУ
ДО СКЛАДУ УКРАЇНИ

19 лютого 1954 р. президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР у склад УРСР». Цей день раніше асоціювався з царським указом про скасування кріпосного права. Тепер же в Росії його частіше згадують як день втрати Криму.

Насправді Крим втратила не Росія, а Російська імперія, коли вона стала Радянським Союзом. Це відчуття втрати можна порівняти з фантомним болем в ампутованій нозі. Такий біль безпомилково показує, що людина ще не позбавилася імперської свідомості.

І справді: що заважає росіянам їхати на відпочинок в Крим? Такі поїздки збільшують вітчизняний ВВП, нам буде легше розрахуватися за російський газ. Задоволеними мають бути всі.

Ми живемо в світі, який переріс імперські форми політичної організації. Вимогу повернути Росії Крим потрібно розглядати в ширшому аспекті. Чому тільки Крим, а не всю Україну разом з країнами Балтії, Середньої Азії, Закавказзя, Казахстаном і Молдовою, навіть з Аляскою і південним узбережжям Каспійського моря?

Через 55 років після появи державного акту про передачу Криму Україні корисно простежити перипетії його минулого й розв'язати деякі історичні міфи.

1. Крим до 1954 року

Територія Криму невелика — 26 тис. кв. км. Проте цей чорноморський півострів впродовж сотень років привертав увагу багатьох держав. Від 1425 р. він був базовою територією Кримського ханату. Саме тут в добу середньовіччя сформувалася кримсько-татарська народність.

Кримський ханат від 1478 р. перебував у васальній залежності від Османської імперії. З кінця XVII ст. він став об'єктом російської експансії. За Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р. ханат був оголошений незалежною державою. У квітні 1783 р. його територія стала частиною нової російської провінції — Новоросії.

Імперський уряд здійснював постійний тиск на кримських татар, внаслідок чого переважна їх частина змушена була емігрувати в Туреччину. Одночасно від часів Катерини II Крим інтенсивно заселявся колоністами, яким створювалися пільгові умови проживання.

Паралельно з урядовою розгорталася народна колонізація, в якій активну участь брали українці і росіяни.

Від 1802 р. Крим існував у складі Таврійської губернії. На початку ХХ ст. губернія складалася з п'ятих кримських повітів (740 тис. мешканців) і трьох повітів Північної Таврії (площею 35 тис. кв. км із 1 760 тис. осіб). У материковій частині губернії українці становили більшість населення, але на півострові — меншість.

Ініціативу в поділі Таврійської губернії виявила Центральна Рада. Під час проголошення УНР у листопаді 1917 р. вона заявила претензії тільки на материкові повіти. Керівники Ради могли б розглядати Таврію як єдиний господарський організм. Таким вона стала за 115 років існування. У межах всієї губернії українці становили, як засвідчив перший всеросійський перепис населення 1897 р., 60 відсотків населення. Переміг, однак, не економічний, а етнографічний підхід.

М. Грушевського та його колег можна зрозуміти. У 1917 р. вони виступали у центрального російського уряду за автономні права, і цю боротьбу змушені були починати з елементарного: показати свою Україну на карті. Залучені Тимчасовим урядом до переговорів про автономію експерти стверджували, що Україна — це землі Війська Запорозького, з якими гетьман Богдан Хмельницький прийшов на Переяславську раду. Українська делегація у Петрограді на чолі з В. Винниченком висунула не історичний, а етнографічний підхід до визначення кордонів України. Вона стверджувала, що автономія повинна поширюватися на всі території, де українці перебувають в більшості. У зв'язку з цим вона відмовлялася від Криму, де українці були національною меншиною.

У 1917 р. в Криму сформувалися чотири основні політичні течії: російська, українська, кримсько-татарська і більшовицька. Ці течії відбивали строкатість національного складу населення півострова й гостроту протистояння в соціальному житті. Незважаючи на те, що більшовики являли собою яскраво виражену загальноросійську силу, їх не можна було віднести до російської політичної сили на півострові. Російські політичні діячі прагнули відновлення «єдиної і неподільної» Росії під прапорами, які пізніше назвали білогвардійськими. Менш поляризованими виявилися українські і кримськотатарські політичні сили, хоча й вони склалися з партій різного спрямування.

У липні 1917 р. виникла політична партія Міллі Фірка, яка проголосила основним пунктом своєї програми утворення незалежної кримсько-татарської держави. Під її безпосереднім впливом був скликаний кримськотатарський парламент — курултай, який в грудні 1917 — січні 1918 рр. прийняв «Основні закони» і утворив національний уряд — Директорію.

У листопаді 1917 р. з ініціативи загальноросійської партії есерів з'явилися Кримські губернські збори. Татари взяли активну участь в їх утворенні і домоглися третини місць в органі влади, утвореному російською політичною силою. Паралельно більшовики утворили

Кримську раду, яка спиралася на моряків Севастополя. Цей орган влади встановив контроль над основною територією півострова і утворив у березні 1918 р. радянську республіку Тавриди.

У квітні 1918 р. радянські війська були витіснені з території України австро-німецькими військами, разом з якими повернулися збройні формування Центральної Ради. В ситуації, що змінилася, Центральна Рада почала відстоювати включення Криму до складу УНР. За наказом військового міністра О. Жуковського була створена Кримська група Армії УНР під керівництвом полк. П. Болбочана. Перед нею уряд УНР поставив завдання очистити Крим від більшовицьких військ і встановити контроль над Чорноморським флотом. Українські війська зайняли Сімферополь і Бахчисарай, але на вимогу німців змушені були залишити півострів.

Німці передали владу російській політичній силі, яка сформувала уряд генерала Сулеймана Сулькевича. Останній 18 червня оголосив декларацію, в якій повідомлялося: «Крайовий уряд Криму ставить собі завданням оберігати самостійність Кримського півострова аж до вияснення його міжнародного становища»¹. Фактично ж уряд, до якого входили колишні царські урядовці, бажав зберегти Крим для майбутньої небільшовицької Росії.

Зупинення німецьким окупаційним командуванням Кримської групи Армії УНР співпало у часі з гетьманським переворотом. Небезпідставно сподіваючись на німецьку підтримку, П. Скоропадський у травні 1918 р. звернувся в Берлін через кайзерівського посла у Києві барона фон Мумма з проханням не чинити перешкод злуці Криму з Українською державою. Гетьман погоджувався приєднати Крим на автономних підставах. Будучи поінформованим про те, що деякі німецькі політичні діячі висловлювалися на користь відновлення не існуючої з 1783 р. кримсько-татарської державності, гетьман зазначав у цьому листі: «Було б з етнографічного боку не виправданим заснування планованої татарської держави, бо татари складають не більше 14% кримського населення»².

У серпні 1918 р. гетьманський уряд оголосив економічну блокаду Криму, після чого Сулькевич капітулював. У вересні в Київ прибула делегація кримського уряду. Коли виявилось, що переговори затягуються, українська сторона звернулася до кримських татар та інших політичних сил. Опрацьована в жовтні прелімінарна угода про об'єднання Криму з Україною підлягала затвердженню курултаєм і з'їздом національних та громадських організацій Криму. Однак в Німеччині відбулася революція, і її війська в листопаді були змушені покинути Крим. Влада перейшла до уряду С. Крима, який спирався на підтримку держав Антанти.

¹ *Дорошенко Д.* Історія України. Том II. Українська гетьманська держава 1918 р. — Нью Йорк, 1954. — С. 209.

² Там само. — С. 211.

Громадянська війна в Росії супроводжувалася блискавичними змінами місцевих урядів. У квітні 1919 р. на півострові знову утвердилася радянська влада, і більшовики проголосили його незалежною соціалістичною республікою, уряд якої очолив брат В. Леніна Д. Ульянов. Республіка проіснувала близько двох місяців. Десантом з моря у червні 1919 р. Кримом знову оволоділи білогвардійці, які протрималися тут до листопада наступного року.

Знаючи про намір деяких українських більшовиків включити до складу радянської України всю Таврійську губернію, керівники РКП(б) їх попередили: Крим повинен належати Росії. Після розформування Південного фронту в грудні 1920 р. М. Фрунзе став командувачем військами України і Криму. З самої назви цієї посади випливало, що Росія має намір залишити Крим за собою.

21 січня 1921 р. відбулось спільне засідання Кримського ревкому та Кримського обкому РКП(б), на якому розглядалося питання «Про політичні взаємовідносини Криму з РСФРР та УСРР». Прийнята резолюція була короткою: «Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві на становищі автономної одиниці, привласнити їй назву «Кримська автономна область»». У протоколі зазначалося: «Ю. Гавен залишається при своїй особливій думці: з метою революціонування мусульманського Сходу доцільно створити видимість самостійного Криму, й тому Кримську автономну область треба назвати — Кримська комуна»³.

У травні 1921 р. в Сімферополі зібралася обласна конференція комуністів кримськотатарської національності. На ній були присутні 22 делегати від 192 комуністів-татар, які стояли на обліку в Кримському обкомі РКП(б). Більшість делегатів солідаризувалася з рішеннями, прийнятими у січні 1921 р. Деякі з них висунули вимогу оголосити Крим татарською республікою, яка матиме право самостійного спілкування з іншими країнами, включно з правом розв'язувати питання про повернення емігрантів. Нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін реагував на ці вимоги вкрай нервово. В телеграмі на ім'я уповноваженого НКЗС в Криму він занотував: «Пропозиція забезпечити Кримський центр наркомзаксправом неадекватна, безглузда, шкідлива, не має жодного підґрунтя й повинна бути безумовно відкинута. Крим не є незалежною державою, а республікою в межах федерації, як Карелія та Башкирія. Такі республіки ніколи наркомзаксправа не мають. Думка про те, щоб Крим провадив щодо Туреччини самостійну революційну політику, настільки шкідлива й небезпечна, що її досить, щоб рішуче відкинути цей проект»⁴. Не обмежившись телеграмою, Чичерін підготував проект рішення політбюро ЦК РКП(б)

³ Бикова Т. Організація Кримської АСРР у 1921 р.// Крим в історичних реаліях України. — К., 2004. — С.231–232.

⁴ Там само. — С. 237.

про відмову Кримському ревкому у створенні самостійного комісаріату закордонних справ. Ленін цілком солідаризувався з наркомом⁵.

В. Ленін і М. Калінін підписали декрет про утворення Кримської АССР 18 жовтня 1921 р. Через місяць, у листопаді республіка була конституційована на установчому з'їзді рад Криму.

Принципово важливим є питання про те, який характер мала кримська автономія — національний чи територіальний? Ленінський Раднарком спочатку створював автономії обох типів, але з часом залишилися тільки національні. Кримська АССР стала унікальним автономним утворенням, що й надалі зберігало територіальний характер.

Місцевий перепис населення 1921 р. показав, що Крим населяли п'ять великих національних груп, сукупна чисельність яких наближалася до 90% всього населення: росіяни, українці, кримські татари, німці та євреї. Більше половини населення півострова склали росіяни та українці (перепис обліковував їх як одну національну групу) — 51,5%. Питома вага гірських і степових татар (вони етнографічно різняться) під час цього перепису істотно підвищилася — до 25,9%. Це пояснювалося масовою еміграцією російського населення в роки громадянської війни. 6,9% населення становили євреї і кримчаки (перепис об'єднав ці національні групи за ознакою спільного віросповідання). 5,9% населення були німцями — здебільшого потомками вихідців з швейцарських кантонів, Данціга, Ямбурга. До цієї національної групи відносилася й невелика кількість менонітів — національно-релігійної групи голландського походження. Загальна чисельність населення в 1921 р. становила 719,5 тис. осіб⁶.

Виходячи з такого етнічного складу населення, кримська автономія могла бути тільки територіальною. Однак Кремль створював видимість того, що Кримська АССР має, подібно до всіх інших автономій, національний характер. На провідні посади в республіці висувалися діячі кримськотатарського походження. Головою КримЦВК став Ю. Гавен, а головою КримРНК — С. Саїд-Галіїв.

Подібна стратегічна лінія щодо Криму була опрацьована в Кремлі задовго до утворення Кримської АССР. У спогадах, написаних одразу після смерті В. Леніна, голова Кримського ревкому Ю. Гавен розповів про свою зустріч з головою Раднаркому в лютому 1919 р. Ленін, за його свідченнями, говорив: «Національне питання вимагає найбільш вдумливого й обережного ставлення. Майте на увазі, що саме у цьому питанні багато хто з нас, більшовиків, найчастіше збивається з правильного шляху... Хай маленька Кримська республіка стане одним із смолоскипів, який поширює світло пролетарської революції в Росії»⁷.

⁵ *Ленін В. И.* Биографическая хроника. — Том 10. — М., 1979. — С. 621.

⁶ Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921 году. — Вып. 1. — Симферополь, 1922.

⁷ *Гавен Ю.* О Ленине и образовании Крымской АССР // Красный Крым. — 1924. — 24 янв.

У 1921 р. в Кремлі вже позбулися надії на негайну більшовизацію інших країн. Проте якраз на південному векторі зовнішньої політики, де знаходився Крим, Раднарком розвинув особливу активність, допомагаючи утвердитися в Туреччині світському урядові Кемалю Ата-тюрка. Через кілька днів після підписання декрету про утворення Кримської АРСР офіційний орган народного комісаріату національностей таким чином пояснював особливу увагу радянської Росії до прагнень кримськотатарської національної меншини в Криму: «Кримська республіка — це належне відшкодування за кривди, за тривалу насильницьку політику царського режиму. Однак головним чином проголошення республіки означає соціальні перетворення, спрямовані до того, щоб задовольнити всі нагальні потреби трудових елементів корінного населення Криму... Без правильної, задовольняючої татарську бідноту і трудову інтелігенцію політики Радянської влади ми в жодному випадку не посилюємо симпатій трудящих мас Сходу»⁸.

Про демонстративний характер утворення територіальної автономії з наданням їй зовнішнього вигляду кримськотатарської свідчить й використання в Конституції Кримської АРСР поняття державної мови. Як правило, більшовики ухилялися від практики надання будь-якій мові статусу державної, щоб не створювати конкуренції реально пануючій російській мові. За Конституцією Кримської АРСР державними мовами проголошувалися російська і кримськотатарська.

Головним змістом національної політики Кремля в 20-ті рр. була політика коренізації, тобто укорінення компартійно-радянських структур влади в національних республіках. Суть політики, яку проголосив у квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б), полягала в тому, щоб управлінські структури оволодівали мовами і культурними традиціями місцевого населення, а також поповнювалися за рахунок його представників. Це мало забезпечити Кремлю контроль над периферією не тільки силовими, а й адміністративно-політичними засобами. Крім того, здійснювана місцевими мовами ідеологічна робота мала неспівставно більшу ефективність. Однак в офіційних партійних документах декларувалося, що основною метою цієї політики є сприяння розвиткові культур і мов корінних національностей. Політика коренізації справді мала й такі наслідки, але для московського центру головною метою було укорінення його влади на місцях.

В Криму політика коренізації набула в першу чергу вигляд татаризації, що відповідало намірам центру винести на поверхню політичного життя кримськотатарські риси в територіальній автономії. Однак розгортання цієї політики в Криму призвело до майже автоматичної корекції політичного курсу. Татаризація перестала бути пануючою на території всього півострова і зосередилася тільки в районах, де кримські татари склали більшість населення.

⁸ Жизнь национальностей (Москва). — 1921. — 25 октября.

Адміністративний поділ Кримської АРСР був переглянутий згідно з потребами національно-територіального районування. Замість 10 районів, які існували в 1924 р., було утворено 16 районів, кордони яких більш-менш узгоджувалися з розселенням за національною ознакою: 5 татарських (Судакський, Алуштинський, Бахчисарайський, Ялтинський і Балаклавський), один німецький (Біюк-Онларський) і один єврейський (Фрайдорфський). Інша половина районів мала мішаний склад населення, і національно-територіальне районування здійснювалося в них (так само як в деяких національних районах) на рівні сільрад. На квітень 1930 р. функціонувало 144 татарських, 106 російських, 37 німецьких, 14 єврейських, 9 болгарських, 8 грецьких, 3 українських, 2 вірменських сільради. 104 сільради мали мішаний склад населення і не вважалися національними⁹. У 1935 р. на базі 13 сільрад Фрайдорфського району, 6 — Джанкойського і 2 — Ішунського був створений ще один єврейський національний район — Лариндорфський¹⁰.

З ініціативи благодійної організації «Джойнт», яка разом з Американською адміністрацією допомоги (АРА) брала участь у рятуванні голодуючих на півдні України у 1922–1923 рр., почала поширюватися ідея єврейської сільськогосподарської колонізації малозаселених територій на півдні України і в північних районах Криму. Етнократична побудова Радянського Союзу вселяла надію на перетворення групи національних районів в автономну республіку з певними, нехай тільки зовнішніми ознаками державності. Тому ідея єврейської колонізації слабозаселених земель знайшла відгук у середовищі радянської інтелігенції і пролетаризованих мас міської бідноти єврейської національності. Зокрема, ідею підтримали єврейські секції партійних комітетів РКП(б) в Росії, Україні і Білорусії. Разом з тим Центральне бюро евсекцій при ЦК РКП(б) виступило проти вже тоді обговорюваних проектів створення автономної єврейської області у віддалених регіонах азіатської Росії, зокрема — на Далекому Сході¹¹.

Радянські політичні діячі підходили до ідеї єврейської сільськогосподарської колонізації під кутом зору міжнародних відносин. Створення єврейської республіки в СРСР вони розглядали як альтернативу утворення Ізраїлю у заселеній арабами Палестині. Велика Британія, що мала мандат Ліги Націй на Палестину, активно сприяла здійснюваній сіоністами колонізації.

В грудні 1923 р. політбюро ЦК РКП(б) утворило комісію з вивчення питання про єврейську сільськогосподарську колонізацію, яку очолив заступник голови РНК СРСР Олександр Цюрупа. 8 лютого 1924 р.

⁹ Бугай Н. Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина». — М., 2006. — С. 101.

¹⁰ Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. — К., 2000. — С. 99.

¹¹ Даниленко В. Проекти єврейської автономії в радянському Криму// Крим в історичних реаліях України. — С. 289.

комісія вирішила створити державний комітет із землевпорядження єврейських трудящих — КомЗЕТ. Його очолили Ю. Ларін і П. Смідович¹².

В радянських верхах навколо цієї ідеї розгорнулася боротьба. Проект масштабного осадження пролетаризованої єврейської людності на землю активно підтримали члени політбюро ЦК РКП(б) Л. Троцький, Л. Каменєв, М. Бухарін. Висловилися за його масштабну реалізацію також нарком закордонних справ СРСР Г. Чичерін, голова ЦВК СРСР М. Калінін, голова ВУЦВК Г. Петровський. Проти виступили нарком землеробства РСФРР А. Смірнов, нарком юстиції УСРР М. Скрипник, секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг. На VIII Всеукраїнській партконференції (травень 1924 р.) останній заявив: «Ми не суперечимо проти утворення тої чи іншої республіки національної меншини, проте політичне питання єврейської республіки — спеціально зібрати євреїв в одне місце — не витримує ніякісенької критики»¹³.

КомЗЕТ розпочав переселення єврейської бідноти в північні райони Криму з прицілом створити у майбутньому національну республіку. Керівники кримських татар почали активно протидіяти його діяльності. Голова ЦВК Кримської АСРР Велі Ібрагімов став наполягати на альтернативному переселенні в Крим сотень тисяч татар, які переселилися в Туреччину та інші країни у XIX — на початку XX ст.¹⁴

У січні 1926 р. з ініціативи КомЗЕТ політбюро ЦК ВКП(б) знову повернулося до питання про єврейську сільськогосподарську колонізацію. Цього разу для вивчення питання була створена комісія на чолі з М. Калініним. По доповіді Калініна політбюро ЦК прийняло постанову з дещо обережним формулюванням: «Тримати курс на можливість організації єврейської одиниці за сприятливих результатів переселення». Для колонізації виділялися вільні землі у Джанкойському та Євпаторійському районах Криму і в Приазов'ї. Незабаром президія ЦВК СРСР схвалила розроблений КомЗЕТОм план землеоблаштування протягом 10 років 100 тис. єврейських сімей. У відповідь В. Ібрагімов закликав татар явочним порядком розселитися на вільних землях півострова¹⁵.

Проект створення автономної республіки у північному Криму і в Приазов'ї не був реалізований, перш за все, через небажання дрібних торгівців і ремісників з єврейського середовища займатися сільськогосподарською працею. Навіть в Криму серед євреїв знайшлося зовсім мало бажаючих переселитися з міст і докорінно змінити свій спосіб життя. До того ж цей проект позбавився підтримки з боку держави, яка з березня 1928 р. почала розселення євреїв на берегах Амура в районі Біробіджана¹⁶.

¹² Там само. — С. 291.

¹³ Вісті ВУЦВК, 1924, 15 травня.

¹⁴ Даниленко В. Проекти єврейської автономії в радянському Криму. — С. 291.

¹⁵ Там само. — С. 291–292.

¹⁶ Нариси з історії та культури євреїв України. — К., 2005. — С. 146.

На відміну від росіян, українців та євреїв, переважна більшість кримських татар і німців проживала у сільській місцевості. Саме вони найбільше постраждали від насильницької колективізації сільського господарства, яка супроводжувалася голодом і депортаціями. Намагаючись ліквідувати небажані наслідки політики коренізації, сталінський режим почав репресувати національну інтелігенцію, у першу чергу — кримськотатарську. Якщо в Україні Кремль розгорнув репресії проти політичних діячів, які звинувачувалися у здійсненні «петлюрівської» українізації, то в Криму почалася чистка апарату від послідовників Велі Ібрагімова, спрямована на викорінення небажаних політичних наслідків татарізації.

За переписом 1939 р. чисельний склад 10 найбільших національних груп населення Кримської АРСР був таким¹⁷:

		тис. осіб	%
1.	Росіяни	558,5	49,6
2.	Татари	218,9	19,4
3.	Українці	154,1	13,7
4.	Євреї	65,5	5,8
5.	Німці	51,3	4,6
6.	Греки	20,7	1,8
7.	Болгари	15,3	1,4
8.	Вірмени	12,9	1,1
9.	Білоруси	6,7	0,6
10.	Поляки	5,1	0,5
11.	Інші	17,5	1,5
	Всього	1 126,4	100,0

Під час війни з гітлерівською Німеччиною загальна чисельність населення Криму різко скоротилася. Його національний склад зазнав докорінних змін.

У серпні 1941 р. чекісти здійснили першу депортацію за національною ознакою. Вони вивезли з Криму близько 50 тис. німців, які оселилися тут здебільшого в часи Катерини II. Формулювання звинувачення було на всіх одне: «пособництво гітлерівським загарбникам»¹⁸.

¹⁷ Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. — М., 1992. — С. 67.

¹⁸ Депортация народов Крыма. Документы, факты, комментарии. — М., 2002. — С. 80.

Під час окупації гітлерівці знищили 25 тис. євреїв. Загинули практично всі, хто не зміг або не побажав евакуюватися. Разом з євреями знищувалися люди унікальної малочисельної національності — кримчаки. Нацисти відносили їх до «єврейської раси», оскільки з давніх часів вони сповідували іудаїзм¹⁹.

За постановами Державного Комітету Оборони від 11 травня і 2 червня 1944 р. були виселені кримські татари, а також болгари, греки і вірмени. Сумарна кількість висланих на спецпоселення в Узбекистані становила 238 тис. осіб²⁰.

У складі населення стали переважати росіяни і українці. Якщо раніше були об'єктивні підстави для територіальної автономії Криму, то тепер вони зникли. У червні 1945 р. Кримська АРСР була перетворена в область у складі РРФСР.

Депортуючи кримських татар та представників інших «небажаних» національностей з Криму, у Кремлі потурбувалися про те, щоб не залишилося слідів їхнього перебування й на географічній карті. Указом Верховної Ради РРФСР від 14 грудня 1944 р. було перейменовано 11 з 26 районів та їх райцентрів, які мали в назвах татарське або німецьке коріння — Ак-Мечеть, Ак-Шейх, Біюк-Онлар, Курман-Кемельчі, Карасубазар, Сейтлер, Лариндорф, Фрайдорф²¹. Після офіційної ліквідації автономії кримські обласні організації представили на затвердження президії Верховної Ради РРФСР клопотання про перейменування 327 населених пунктів²². Фактично було перейменовано указом президії Верховної Ради РРФСР від 21 серпня 1945 р. 333 об'єкти адміністративно-територіального поділу. На кінець літа 1945 р. серед назв 409 сільрад не залишилося жодної татарської²³.

2. Передача Криму Україні

Видатний український мислитель ХХ ст. І. Лисяк-Рудницький надрукував у 1956 р. в журналі «Культура», що видавався польською мовою в Парижі, статтю «Новий Переяслав». Стаття присвячувалася аналізу курсу Кремля щодо України після смерті Сталіна. Лисяк-Рудницький назвав три обставини, які давали право твердити про радикальну зміну курсу. По-перше, керівні посади в республіці опинилися переважно в руках місцевих людей, а ЦК Компартії України став очолювати українець — О. Кириченко. По-друге, утворення раднаргоспів істотно розширило компетенцію місцевих

¹⁹ *Круглов А. И.* *Энциклопедия Холокоста.* — С. 101.

²⁰ *Бугай Н. Ф.* *Народы Украины в «Особой папке Сталина».* — С. 239.

²¹ *Андрощук О.* *Перейменування об'єктів адміністративно-територіального поділу Криму як репресивний та пропагандистський засіб державної політики (II половина ХХ століття)/ Крим в історичних реаліях України.* — С. 323.

²² *Депортация народов Крыма.* — С. 134.

²³ *Андрощук О.* *Вказана праця.* — С. 323.

управлінських апаратів, особливо в господарській і культурній сферах. По-третє, у зв'язку із святкуванням 300 ліття Переяславської ради Кримська область була прилучена до УРСР²⁴.

Американський професор українського походження був цілком правий, коли пов'язував указ президії Верховної Ради СРСР про передачу Криму Україні зі святкуванням ювілею «воз'єднання» України і Росії. Однак в самому тексті указу від 19 лютого 1954 р. такого пов'язання немає. У пропагандистських кампаніях, що розгорталися у зв'язку з ювілеєм Переяславської ради і передачею Криму Україні, обігрувалася одна провідна теза — про «доленосне» для України значення її споконвічних зв'язків із Росією.

Роздумуючи над еволюцією кремлівського курсу у зв'язку з передачею Україні Криму, Лисяк-Рудницький піднявся до широких узагальнень. Зокрема, він зробив висновок, що вся попередня політика зводилася до спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства, але зі смертю Сталіна можливості для здійснення такого курсу вичерпалися. Україну потрібно було утримувати в межах імперії, спираючись більше на пропагандистські, а не силові засоби. «Якими підставами керувалася Москва, передаючи Кримську область Українській РФ? — питав він. — Приналежність Криму до Російської республіки, що від неї він відділений усією шириною України, творила аномалію в адміністративній структурі СРСР. Ця неприродна розв'язка не могла не дратувати підсоветських українців, скріплюючи в них почуття, що вони перебувають в «російському оточенні». Тому, як можна здогадуватися, комуністична верхівка у Кремлі, прямуючи тепер до відпруження в російсько-українських стосунках, зважилася на жест, що усунув би одну з причин українського невдоволення»²⁵.

За розробленим сценарієм перший крок зробила президія Верховної Ради РРФСР, яка розглянула це питання у присутності представників Кримської облради і Севастопольської міськради. Було прийнято позитивне рішення, на користь якого висувалися такі аргументи: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські та культурні зв'язки Криму і України. Відповідна постанова пішла до Верховної Ради СРСР. Через кілька днів це питання поставила на порядок денний президія Верховної Ради УРСР. Акт передачі Криму вона розглядала як «нове яскраве виявлення безмежного довір'я і щирої любові російського народу, нове свідчення непорушної братерської дружби між російським і українським народами»²⁶. Постанова з клопотанням про передачу також була направлена до Верховної Ради СРСР.

²⁴ Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. — Том 2. — К., 1994. — С. 287–288.

²⁵ Там само. — С. 290.

²⁶ Радянська Україна. — 1954. — 27 лютого.

19 лютого 1954 р. відбулося урочисте засідання президії Верховної Ради СРСР за участю керівників законодавчих і урядових органів Росії та України, першого заступника голови виконкому Кримської облради П. Ляліна, а також голів виконкомів Сімферопольської і Севастопольської міськрад Н. Каткова та С. Сосницького. Першим виступив голова президії Верховної Ради РРФСР М. Тарасов. Вказавши на те, що Крим є немовби природним продовженням південних степів України, він зробив такий висновок: «З географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української республіки доцільна і відповідає загальним інтересам Радянської держави»²⁷. Услід за ним виступив голова президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченко, а потім — О. Куусінен, Ш. Рашидов, М. Шверник та інші члени президії Верховної Ради СРСР. Обговорення підсумував голова законодавчого органу К. Ворошилов. З'явилося рішення, оформлене відповідним указом. В його тексті буквально повторювалися аргументи з постанови президії Верховної Ради РРФСР. 26 квітня 1954 р. указ надійшов на затвердження сесії Верховної Ради СРСР. Остання прийняла закон із двох пунктів: затвердити указ від 19 лютого; внести відповідні зміни в статті Конституції СРСР.

3. Концепція «царського дарунку»

Успадкована від УНР територія УРСР розширювалася при радянській владі у західному і скорочувалася у східному напрямках. На заході Кремль турбувався про возз'єднання з УРСР західноукраїнських земель у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини, а на сході відривав від УРСР і приєднував до Російської Федерації суміжні території, на яких за переписом 1926 р. проживало понад 2 млн. українців²⁸.

Щоправда, й на заході УРСР втратила під час остаточного визначення польсько-радянського кордону споконвічні українські землі — Холмщину, Надсяння, Підляшшя, Лемківщину. У 1940 р. вона втратила Придністров'я, коли утворена в її складі Молдавська автономна республіка стала союзною.

Різновекторність у формуванні території УРСР тривала від березня 1918 р., коли більшовики утворили поза межами радянської України Республіку Тавриду, і до 1954 р. Передача Криму зі складу Росії до складу України порушувала цю закономірність. Чим можна пояснити аномалію?

І. Лисяк-Рудницький у названій вище статті вказував, що Кремль нічого не втрачав від передачі Криму, тому що вся Україна 300 років підпорядковувалася імперії. Справді, ніхто не міг передбачити, що Крим коли-небудь відірветься від Росії разом з Україною. Компартиєно-радянські вожді при розв'язанні українсько-російських територіаль-

²⁷ Там само.

²⁸ Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). — К., 2003. — С. 71.

них питань завжди брали до уваги російські національні інтереси. Маючи всю Україну в своїй кишені, вони не цікавилися українськими національними інтересами. Власне, вони не сприймали саму категорію специфічно українських інтересів. Така специфіка ототожнювалася в політиці Кремля з «українським буржуазним націоналізмом».

Указ президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. і закон Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 р. про передачу Кримської області Україні були викликані економічними та ідеологічними причинами. Можна дискутувати, які з них більш важливі. Та за всіх умов концепція «царського дарунку» Микити Хрущова своїй улюбленій Україні переводить цю дискусію в зовсім іншу площину. Об'єктивні причини, якими керувалася державна влада, виводяться з дискусії, на перший план висувається воля першого секретаря ЦК КПРС, який розпорядився зробити так, а не інакше.

Власне, волі, виявленої комуністичними вождями, цілком вистачало, щоб радянський парламент приймав потрібні їм законодавчі акти. М. Хрущов доводив неодноразово, що здатний добиватися від компартійно-радянського керівництва згоди на здійснення реформ, які вважав за необхідні. Під тиском цього енергійного реформатора партійні з'їзди або пленуми ЦК КПРС висловлювалися навіть за такі законодавчі або статутні (для державної партії) новели, які істотно ущемлювали інтереси пануючої номенклатури. Природа тоталітарної держави була такою, що людина на вершині владної піраміди могла нав'язати свою волю партії, державі, країні.

Однак в концепції «царського дарунку» є прихований підтекст, завдяки чому вона й народилася. М. Хрущов не спромігся, на відміну від свого попередника Й. Сталіна, безкарно ігнорувати інтереси номенклатури, тому що не бажав, та й не міг використовувати масові репресії як метод державного управління. Через це найближче оточення виявилось спроможним засобами змови усунути його від влади. Першого секретаря ЦК звинуватили у волонтаризмі і скасували ті реформи, з якими номенклатура не погоджувалася. Чому б не поставити під сумнів й передачу Криму?

Перші обриси концепції «царського дарунку» проявилися вже в другій половині 50 х рр. Московська компартійно-радянська номенклатура була незадоволена тим, що Хрущов спирався передусім на українські кадри і мало не наполовину оновив склад президії ЦК КПРС за рахунок людей, з якими спрацював за десятилітній період перебування на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У. «Ревнощі» до України, намагання представити Хрущова як своєрідного «агента впливу» України в Москві проявилися вже тоді. Проте таке незадоволення мало суто кланову природу. Передача «всесоюзної оздоровниці» Україні не сприймалася московським пануючим кланом як територіальна втрата.

Після 1991 р. передача Криму Україні стала означати відпадиння цієї території від Росії. Трактатування указу від 19 лютого і закону від

26 квітня 1954 р. як проявів волюнтаризму Хрущова давало за цих умов моральне право вимагати повернення Криму навіть за очевидної для всіх відсутності правових підстав.

У пострадянській російській історіографії концепція «дарунку» є найбільш поширеною, практично офіційною, але не суцільною. Проаналізуємо, як описувалася передача Криму Україні у колективній монографії «Политическая история: Россия-СССР-Российская Федерация», що вийшла з друку у Москві в 1996 р.: «У галасі цілинної кампанії, що розпочалася, якимось не дуже голосно пролунав опублікований 27 лютого 1954 року тижневої давності указ, що затверджував постанову президії Верховних рад РРФСР і УРСР про передачу Криму з російського підпорядкування в українське — як своєрідний «дарунок» до 300-річного ювілею «возз'єднання» України з Росією».

Звертає на себе увагу взяття в лапки двох ключових слів: дарунок і возз'єднання. Лапки сигналізують, що автори поставилися з іронією до змісту, який вкладався в обидва поняття. Якщо лапки у слові «возз'єднання» означали явну відстороненість від радянської ідеології (зрештою, цілком зрозумілу в рік виходу цієї монографії), то такі самі лапки у слові «дарунок» вказували вже на відстороненість від ідеології, що закріпилася в пострадянській Росії. Указ від 19 лютого 1954 р. не містив у собі жодних пов'язань з ювілеєм Переяславської ради, та й опублікований він був лише через тиждень після підписання, як справедливо зазначали автори цієї монографії.

«Дарункова» концепція пережила критичний для неї 1999-й рік, коли було введено в дію українсько-російський договір із взаємним визнанням існуючих державних кордонів. У першому кварталі 2004 р., коли відзначалися 350-ліття Переяславської ради і 50-ліття входження Криму до складу України, ця концепція стала особливо популярною в російських засобах масової інформації.

Наприклад, журналіст А. Друзенко, який підготував для першого у 2004 р. номера «Литературной газеты» матеріал під назвою «Втрачене братерство», писав: «Добре пам'ятаю, з яким розмахом святкували 300-ліття цієї події... До цієї дати був приурочений і щедрий дарунок Микити Хрущова: саме у рік 300-ліття до складу України передали Крим». Стаття була пронизана гірким розчаруванням: разом із втраченим братерством Росія втратила територію.

Якимось не доводилося читати в українській пресі ностальгічних скарг щодо втрати Україною Придністров'я, до чого теж був причетний Хрущов. Навпаки, незнання проблеми Придністров'я нашою громадськістю, включаючи державних службовців, які мають повноваження надавати українське громадянство, просто-таки вражає. Інституту історії України НАН України постійно доводиться видавати довідки про те, що всі, хто народився на лівому березі Дністра до 1940 р., є українськими громадянами за ознакою народження.

Як реагувати на концепцію «царського дарунку»? Адже вона й досі панує в російських і деяких українських російськомовних виданнях. Варто вказати тільки на те, що ця концепція розходиться з реальною дійсністю. У 1954 р. Хрущов нічого не міг дарувати від власного імені. Він не був тоді тим Хрущовим, який відклався у нашій пам'яті.

Справді, у 1954 р. М. Хрущов був тільки одним з дев'яти членів президії Центрального комітету КПРС, яка прийшла до влади після смерті Сталіна. Президією ЦК з 1952 до 1966 рр. називався вищий орган компартійно-радянського керівництва (політбюро). Десятого олігарха — Л. Берію, який бажав негайно стати вождем, спираючись на органи державної безпеки, ця дев'ятка знищила у 1953 р.

Будучи з вересня 1953 р. першим секретарем ЦК, Хрущов посідав у колективному керівництві, де питання розв'язувалися більшістю голосів, досить-таки вагомій позиції. Однак не меншим впливом користувався Г. Маленков, який контролював уряд, а К. Ворошилова і В. Молотова, які входили в дев'ятку, переважна більшість радянських людей сприймала як вождів другого (після Сталіна) ешелону з часів власного дитинства. Кожний з них мав у 1954 р. 30-річний стаж перебування в політбюро ЦК. Лише з липня 1957 р., тобто після поразки т.зв. «антипартійної групи», коли з президії ЦК були виведені п'ятеро противників першого секретаря і введені вісім його прибічників, Хрущова можна вважати вождем в компартійно-радянському розумінні цього терміну.

Відсутність у М. Хрущова статусу вождя до 1957 р. не заважала йому проявляти радикальні ініціативи в різних сферах державної діяльності. Власне, ініціативи в ліквідації ГУЛАГу і здійсненні активної соціальної політики забезпечили йому перемогу над суперниками в президії ЦК. Передача Криму Україні — це теж його ініціатива, підтримана колективним керівництвом в КПРС, яке існувало з 1953 до 1957 рр. Які причини спонукали інших членів президії ЦК підтримати Хрущова?

В літературі пострадянського часу підкреслюються економічні аспекти такого рішення. Ми вже звикли до ситуації, що склалася в 1991 р., і тому переносимо в радянську дійсність сучасні реалії. Один з прибічників економічної концепції приєднання Криму до України твердив: «Навіть перебуваючи у складі РСФРР, Кримська область залишалася в економічному просторі України». Що тут є правильним, що неправильним?

Правильне те, що Кримом як об'єктом управління зручніше було керувати з Києва, а не з Москви. В економічному житті територія є об'єктивним чинником. Науково обґрунтоване районування, яке бере до уваги цей чинник, сприяє доцільному розміщенню продуктивних сил і підвищенню ефективності виробництва.

Але неправильне саме уявлення про «економічний простір», коли заходить мова про компартійно-радянську систему управління. Ще у

роки перших п'ятирічок склався т.зв. «єдиний народногосподарський комплекс» з жорстко централізованим управлінням. Великі підприємства незалежно від республіки, в якій знаходилися, підпорядковувалися міністерствам та відомствам, розташованим у Москві. В такій системі господарювання не могло існувати окремого «економічного простору» України, Білорусії або Росії. Саме через це передача Криму Україні була неможливою для Росії у 1921 р., коли на півострові виникла територіальна автономія у складі Російської Федерації. У той час ще не існувало централізованого управління народним господарством.

У 1954 р. передача півострова іншій республіці стала можливою. Крим переходив у підпорядкування Києву так само відносно, як підпорядковувалася київському субцентру влади вся Україна. Це можна проілюструвати на прикладі кримських наукових установ. Коли АН УРСР в 1954 р. поцікавилася в президії АН СРСР, які установи переходять в її розпорядження, то виявилось, що майже вся матеріальна база науки залишалася у віданні Москви. Лише у 1961 р. АН УРСР одержала Севастопольську біологічну станцію, згодом перетворену в Інститут південних морів ім. О. Ковалевського, а також Морський гідрофізичний інститут. Наукові об'єкти світового значення, зокрема, Нікітський ботанічний сад і Кримська астрономічна обсерваторія, залишалися у розпорядженні Москви до 1991.

У полемічному запалі деякі публіцисти пояснювали передачу Криму Україні тільки жорсткою економічною необхідністю. Тим самим заперечувалася наявність ідеологічної складової у цьому акті. Аргумент один: у документах про передачу не йшлося про 300-ліття Переяславської ради, до якого, начебто, цей «дарунок» було приурочено.

Так, згадки не було. Проте її відсутність свідчила, мабуть, лише про високу кваліфікацію керівників радянської пропаганди. Передавати півострів іншій республіці «до ювілею» — в Росії такий крок сприйняли б негативно. Партійні комітети й без такої прив'язки використали передачу Криму у пропагандистських цілях на всі 100 відсотків.

Відомо, що М. Хрущов звертався до Сталіна з пропозицією відзначити 290-літній ювілей Переяславської ради у 1944 р.²⁹ Сталін погодився заснувати бойовий орден Богдана Хмельницького, але ініціативи з «некруглим» ювілеєм не підтримав. Та після його смерті Хрущову вже ніхто не міг перешкодити привернути увагу до «возз'єднання» двох народів у 1654 р. Тим більше, що надходив 300-літній ювілей Переяславської ради.

Пов'язана з ювілеєм пропагандистська кампанія розгорнулася одразу після арешту Л. Берія. На липневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС, який розглядав справу Берія, виступив перший секретар Львівського обкому партії З. Сердюк. У драматичній розповіді про те,

²⁹ *Гриневич В.* Партократія та інтелігенція: у пошуках українського радянського патріотизму // Політична історія України. XX століття. — Т. 4. — К., 2003. — С. 205.

як його переслідували «луб'янський маршал» та його поплічники в Україні, Сердюк все-таки знайшов місце для такої заяви: «Ми стоїмо напередодні історичної події — трьохсотліття возз'єднання двох великих народів — російського і українського»³⁰.

Варто звернути увагу на те, як З. Сердюк дозволив собі назвати український народ: великим! Дозволив собі, бо йому дозволили. До того ж, епітет «великий» у проголошеній промові не існував, його Сердюк вписав, коли правив стенограму. Наступники Сталіна розуміли (і це підмітив І. Лисяк-Рудницький), що з припиненням масових репресій у них залишався тільки один спосіб утримування українського народу в кордонах радянської імперії: переконування в тому, як йому добре «під зорею Радянської влади». Із втратою терористичного чинника, який «залізом і кров'ю» цементував єдність багатонаціональної держави, стократ зростала вагомість пропагандистського чинника.

Східні мудреці казали: скільки б разів не повторювали слово «халва», у роті не стане солодко. Тому-то Хрущов висунув ідею передачі Криму Україні і постарався обернути доцільну під економічним кутом зору акцію у підсолоджуючу пропагандистську упаковку: старша сестра передає молодшій частинку своєї території.

300-річний ювілей Переяславської ради припадав на 18 січня 1954 р. Але його святкування розтягнулося на півроку. Пікові навантаження цього пропагандистського заходу припали на 26 квітня 1954 р., коли Верховна Рада СРСР прийняла закон про передачу Кримської області Україні.

4. Кримська проблема в українсько-російських відносинах

1 грудня 1991 року український народ на референдумі підтримав Акт проголошення незалежності України. Для російської правлячої еліти результати референдуму виявилися несподіваними. Пресекретар президента РФ П. Воцанов заявив 3 грудня, що Росія залишає за собою право поставити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Адміністрація президента РФ після запиту МЗС України дезавуювала заяву. Та наступного дня по центральному телебаченню виступив мер Москви Г. Попов, який не тільки підтримав висунуту територіальну проблему, але й конкретизував її. Під сумнів ставився суверенітет України щодо Криму й Одеської області. Українська сторона відреагувала надзвичайно гостро, і Б. Єльцин направив у Київ делегацію на чолі з віцепрезидентом О. Руцьким, щоб погасити конфлікт.

Враховуючи волю населення Кримської області, висловлену на референдумі, Верховна Рада УРСР ухвалила в лютому 1991 р. постанову про відновлення Кримської АРСР. Після серпня 1991 р. вона стала Автономною Республікою Крим (АРК).

³⁰ Берия Лаврентий. 1953. Россия, XX век. Документы. — М., 1999. — С. 119.

Переважна більшість росіян сприйняла те, що відпала Україна, з великим болем. Свою ворожість щодо української незалежності російські політики-популісти часто демонстрували тільки тому, щоб піднести свій рейтинг. Той же Руцькой у газеті «Правда» виступив зі статтею, в якій писав: «Історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії і Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії... Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить крапки над «і» та визначить Росію як державу, а не жebraка в межах СНД. І це буде зроблене неодмінно заради слави Росії, як би не намагалися політичні лідери націонал-кар'єризму вигнати її в кордони XII ст.»³¹

У травні 1992 р. Верховна Рада РФ зробила офіційну заяву про те, що акти передачі Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття. Поважаючи міжнародні угоди про непорушність кордонів, які склалися в Європі після Другої світової війни, а також досягнуті при ліквідації СРСР домовленості про перетворення адміністративних кордонів союзних республік на державні, Б. Єльцин не підтримав територіальних претензій російських законодавців до України. Разом із тим він переніс вістря кримського питання на проблему Чорноморського флоту. Президент РФ не прагнув швидкого її розв'язання, щоб мати привід для втручання у кримські справи на законних підставах. Адже існування військового флоту об'єктивно пов'язане з береговою інфраструктурою.

На зустрічах у червні й у вересні 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п'ятирічний період. Домовленість не розв'язала проблеми, але зменшила напруженість між двома країнами. Відповідно й кримські політики почали поводитися стриманіше. У вересні 1992 р. Верховна Рада АРК привела у відповідність з Конституцією України конфліктні статті Конституції Криму.

Російських законодавців продовжувала турбувати кримська проблема, хоча в Україні Крим не розглядався як об'єкт українсько-російських відносин. З'їзд народних депутатів РФ у грудні 1992 р. доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. Остання у липні 1993 р. прийняла популістське рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації.

Президент РФ змушений був дезавувати рішення свого законодавчого органу. 20 липня 1993 р. у справу втрутилася Рада Безпеки ООН, яка кваліфікувала це рішення як юридично неспроможне. Винесення українсько-російських відносин на рівень ООН змусило російських політиків схаменутися.

Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, який мав враховувати факт розпаду СРСР,

³¹ Правда. — 1992. — 30 янв.р.

опрацьовувався багато років і з великими труднощами. Каменем спотикання у переговорах був пункт про взаємне визнання існуючих між двома країнами державних кордонів. Лише у квітні 1999 року договір був запроваджений у дію. Це стабілізувало українсько-російські відносини. Російські політики та їх прибічники в АРК вже не так завзято розігрували кримську карту.

Тим не менш здійснюються все нові й нові спроби піддати сумніву правові аспекти прийнятого 19 лютого 1954 р. рішення про передачу Кримської області Україні. Найбільш активно використовується твердження про те, що рішення усіх президій Верховних Рад — СРСР, РРФСР і УРСР є сумнівними з точки зору того, наскільки вони взагалі були повноважні розглядати ці питання.

Зокрема, в книзі О. Федорова «Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя» (М., 1999) вказувалося на те, що Конституція РРФСР 1937 р. містила вичерпний перелік повноважень президії Верховної Ради, але в ньому не згадувалося право вирішувати питання територіальної цілісності та зміни кордонів республіки. Президія Верховної ради РРФСР була наділена правом здійснювати всенародне опитування (референдум), але не використала його під час розв'язання питання про передачу Криму Україні. Спираючись на цю аргументацію, Федоров робив такий висновок: «Наведені в документах, ухвалених органами державної влади СРСР, РРФСР та УРСР, партійними органами підстави для передачі Кримської області виглядають вельми розпливчасто, а саме рішення про передачу — недалекоглядним і безвідповідальним»³².

Патетична фраза про недалекоглядність і безвідповідальність позбавлена правових підстав. Проведення референдуму було конституційним правом Верховної Ради РРФСР, але не її обов'язком. Жодного референдуму з будь-якої тематики в Радянському Союзі не проводили аж до 1990 р. Верховна Рада СРСР та її президія мали конституційні повноваження затверджувати зміни кордонів між союзними республікам і навіть утворювати нові союзні республіки (наприклад, Казахську) або ліквідувати існуючі (Карело-Фінську). Зокрема, на підставі подань президій Верховних Рад РРФСР та УРСР вона прийняла закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР».

Спекуляції навколо правового статусу Севастополя продовжуються й досі. Вважається, що Севастополь «забули» у 1954 р. передати Україні з додержанням усіх правових процедур, а тому він залишається у підпорядкуванні Російської Федерації. Ця аргументація заснована на непорозумінні, яке популістські російські діячі цілком усвідомлено не бажають визнавати непорозумінням. Справа в тому, що до прийняття Конституції СРСР 1977 р. і конституцій

³² Федоров А. Правовой статус Севастополя. — М., 1999. — С. 8, 10–11.

союзних республік 1978 р. міста республіканського підпорядкування не розглядалися як самостійний суб'єкт державного устрою і вважалися інтегральною частиною областей, на території яких вони знаходилися. Відповідно у 1954 р. не виникло потреби здійснювати передачу Україні Севастополя окремо від Кримської області³³.

У зв'язку з поверненням кримських татар на історичну батьківщину етнічна карта Криму знову почала мінятися. Між переписами населення 1989 і 2001 рр. питома вага росіян скоротилася з 65,6 до 58,3 відсотка, а українців — з 26,7 до 24,3 відсотка. Натомість частка кримських татар зросла з 1,9 до 12 відсотків. Україні доводиться самотійно розв'язувати економічні проблеми, що виникають у зв'язку з поверненням кримських татар з Узбекистану.

Динаміка національного складу населення між двома переписами окремо по Автономній Республіці Крим і м. Севастополь виглядає таким чином³⁴:

Національності	Автономна Республіка Крим			М. Севастополь		
	тис. осіб в 2001 р.	% в 2001 р.	% в 1989 р.	тис. осіб в 2001 р.	% в 2001 р.	% в 1989 р.
росіяни	1 180,4	58,3	65,6	270,0	71,6	74,9
українці	492,2	24,3	26,7	84,4	22,4	20,1
кримські татари	243,4	12,0	1,9	1,8	0,5	0,0
білоруси	2,2	1,4	2,1	5,8	1,6	1,8
татари	11,0	0,5	0,5	2,5	0,7	0,3
все населення	2024,0	100,0	100,0	377,2	100,0	100,0

Крим втратив характерний для попередніх епох багатонаціональний характер. 95% його населення складають представники трьох національних груп — росіяни, українці і кримські татари. Співвідношення між ними змінюватиметься, але їхня перевага над представниками інших націй зростатиме й надалі.

Після 1991 р. в Криму, як і в Україні, виникло немало складних проблем. В Автономній Республіці Крим їх особливо багато й вони особливо складні. Проте за всіх умов ці проблеми мають розв'язуватися в Києві і Сімферополі. Є тільки один Крим — український.

³³ *Копиленко Олександр*. Крим як невід'ємна складова частина: правові аспекти// Крим в історичних реаліях України. — С. 13–14.

³⁴ Урядовий кур'єр. — 2002. — 28 грудня.

Тереза Мареш

**«МОЖНО ЛИ СТРЕМЛЕНИЕ
К ГЛОБАЛЬНОСТИ
СОВМЕСТИТЬ С ВОЗРОЖДЕНИЕМ
РЕГИОНАЛИЗМА?»**

Процесс объединения Европы — начавшийся в 1957 г. шестью учредительскими государствами Европейского сообщества — беспрестанно развивается. Европейская интеграция является фактом, а соединённая Европа является континентом многих народов. С тех пор, как новый Европейский союз, созданный на основе Маастрихтского договора¹, принял форму предприятия, открытого для всей Европы, государства-члены должны совместно определить принципы нового равновесия. В эпоху глобальности всё чаще возникает вопрос: «Уничтожает ли европейское тождество национальное самосознание?». Один из вопросов, который волнует многих евроэнтузиастов и евроскептиков, это: «От какой части своей суверенности народы — государства могут, или должны отказаться в пользу Европейского союза?». В настоящее время в Польше, как и в некоторых европейских государствах, можем наблюдать две с виду взаимоисключающие тенденции: стремление к глобальности в общественной жизни и возрождение регионализма. С одной стороны, это процесс исчезновения национальных, государственных и хозяйственных барьеров, ведущий к международному единству. С другой стороны, наблюдаем явление, определяемое как «этническое пробуждение», «возврат к корням» или просто «укоренение в маленьком отечестве»².

Современное молодое поколение в поисках работы и хорошей жизни выезжает из Польши. Однако всё чаще можем заметить как среди старших, как и среди молодых людей тоску по родине и местности, откуда происходят. Невидимые узы, соединяющие с родиной, местом рождения, принуждают человека возвращаться. «Моё место на Земле» — так скажем о родном доме, местности, окрестности, где проводим детство, вырастаем, ходим в ближайшую школу.

Поиски корней собственной культуры, а также обоснование своего образа, является делом каждого из нас. Немалую роль играет школа. Известный польский дидактик Jerzy Maternicki / Ежи Матерницки подчёркивал: «Польское историческое образование не

---

¹ Официально «Договор о Европейском союзе» (fr. «Traité sur l'Union européenne, ang. Treaty on European Union»), подписанный 7.02.1992 г. в Маастрихте в Голландии.

² Культурное наследие в регионе. Программные основы, MEN. — Варшава, 1995.

только может, но и должно сохранить в будущем свой особый, национальный характер. Если будущая Европа хочет стать Европой отечеств, то мы не только вправе, но и у нас обязанность заботиться о национальном самосознании, о патриотическом и гражданском воспитании молодого поколения. Проблема в том, как это сделать, не погружаясь в противоречие с принятыми в Союзе стандартами исторического обучения»³.

Европа, вступая в XXI век, соединяется. Страны-члены Европейского союза большое внимание обращают на образование, а особенно на обучение истории. Замечают необходимость образования общества сверх барьеров государственных границ. Однако Европейский совет и Европейский союз не создали единой системы образования. ЕС уважает просветительские традиции государств-членов⁴. Поставил себе целью развитие дружбы и сотрудничества путём взаимного сближения просветительских систем и распространения новых образовательных идей. Его действия в этой сфере заключаются только в организации основ сотрудничества и обмену опытом. Сообщество не вмешивается в образовательные системы государств. Каждое государство само определяет, как будут обучаться его граждане. Образовательную политику ЕС регулируют статьи 126, 127 и 308 Маастрихтского договора. Их главной мыслью является распространение среди молодёжи чувства европейской интеграции, а также изучение языков государств-членов. Деятельность союзных организации нацелена на международное сотрудничество, которое должно поддерживать процесс интеграции в Европе. Речь идет также о формировании сознания общего культурного наследия европейцев и их ответственности за будущее всего континента. Эти достоинства, к сожалению, не всегда сопровождают процесс объединения Европы. Во многих народах остаётся память о обидах, нанесённых друг другу взаимно. В связи с этим образовательная деятельность должна иметь в виду преодоление взаимных религиозных или национальных нежеланий, чтобы они не доводили до конфликтов или войн.

В официальных документах европейских организаций появилось определение «Европейский размер обучения». Подчёркнуто в нём три

---

³ *J. Maternicki*, Narodowy i europejski wymiar polskiej edukacji historycznej XIX i XX w., // *Edukacja w procesie integracji europejskiej*, ред. Н. Конопка. — Бiałystok, 2003. — С. 12.

⁴ Проект договора, учреждающего «Конституцию для Европы» — Секция 4. Образование, профессиональное обучение, молодёжь и спорт. Статья III-182, п. 1 «Союз способствует развитию высококачественного образования, путём поощрения к сотрудничеству между членскими государствами, а также, если это необходимо, путём поддержания и дополнения их действий. Союз вполне уважает ответственность государств-членов за суть обучения и организацию образовательных систем, как и их культурное и языковое многообразие».

аспекта: «обучение о Европе» (предоставление знаний на тему Европы, учитывая глобальную и местную перспективы; обучение истории континента, развитие европейских идей; экспонирование общеевропейской культуры, являющейся фундаментом развития национальных культур), «обучение в Европе» (формирование основных умений, необходимых молодым европейцам, как, например, владение иностранными языками или умение пользоваться информационными технологиями), «обучение для Европы» (т.н. «европейские компетентности» — подготовка молодых людей к функционированию в объединяющейся Европе, к постоянным контактам и совместной работе с другими европейцами; убеждение их в преимуществах фундаментальных европейских ценностей и принципов — демократии, толерантности, прав человека, рыночного хозяйства)⁵. В 1995 году две Генеральные дирекции Европейской комиссии представили совместный рапорт на тему образования⁶. В т.н. Белой книге Европейской комиссии на тему образования под заглавием «Обучение и учёба. На пути к обучающемуся обществу» подчёркнуто, что образование, всеобщее и доступное для всех на одинаковых правах, должно основываться на общей культуре, учить креативности и умению принимать решения. Внимание обращено на необходимость осознания преимуществ непрерывного овладения знаниями, что даст возможность создать европейское обучающееся общество, хозяйственно и общественно-политически независимое от больших мировых держав. Пусть подведением итогов выше сказанного будут слова Jacques a Delors / Яклезя Делёрса: «Мы учимся, чтобы жить совместно, учимся, чтобы знать, учимся, чтобы действовать, учимся, чтобы быть»⁷.

Что означает «быть...» — быть европейцами, нивелировать гражданство отдельных европейских государств или быть гражданами каждого государства отдельно и одновременно гражданами Европы? Как в этой сфере выглядит формирование польского общества?

Современное польское общество, четко демонстрируя принадлежность к европейскому сообществу, одновременно проявляет осознание внутренней территориальной связи, на которую влияет историческое, религиозное, общественно-культурное наследие, а прежде всего язык. Нет ничего удивительного — это сознание развивается в человеке с детства и начинается в семье, а также в кругу

⁵ M. Shennan, Teaching about Europe («Council of Europe»). — Strasburg, 1991. — С. 10.

⁶ Белая книга: «Обучение и учёба на пути к обучающемуся обществу». Европейская комиссия. XXII Генеральная дирекция по воспитанию, образованию и молодёжи, а также V Генеральная дирекция по занятости, промышленным отношениям и общественным делам. — Люксембург, 1995.

⁷ J. Delors, L'Education: un trésor est caché dedans. Éducatons. — Paris, 1996.

близких соседей (в жилом здании или на этой же улице). Молодой человек вначале замечает собственные черты, которые составляют его своеобразие, а только потом сходство с другими. Не случайно в четвёртом классе основной школы изучение предмета «История и общество»⁸ начинается с «Я и моя семья» — ученики знакомятся с историей семьи, потом региона, родины, а затем Европы. Образовательной целью школы является развитие у учеников чувства принадлежности к семейной группе, местному обществу, этнической группе, народу, государству, европейской и мировой общественности. На уроках истории ученики знакомятся с национальными, государственными и религиозными символами; в процессе объяснения формируется уважение к собственному государству. Школа воспитывает почтение по отношению к родине, которой является Польша. Пробуждая интерес к истории прошлого своей семьи и народа, а также к корням и развитию отечественной культуры, формируем патриотический облик ученика. Он приобретает эмоциональную окраску и проявляется чувством связи с родным отечеством, народом, родиной. По мнению Alojzego Zieleckiego / А. Зелецкого, эмоции «усиливают готовность действовать, реагировать по отношению к родине», формируют мотивации «положительного, необходимого действия, общественно одобряемого»⁹. Сознательный патриотический и гражданский подход пробуждает учеников к ответственному участию в общественной и политической жизни.

Говоря об Европе, необходимо помнить, что её история состоит из истории многих государств и народов. Узнавая историю своего отечества, знакомимся с историей Европы и мира. Знакомство с историей «маленьких отечеств» помогает понять родную историю и историю всего континента. Одна из программ для IV–VI классов основной школы для предмета «История и общество» имеет именно такое заглавие «В семье, в Польше, в Европе»¹⁰. Начиная учёбу в основной школе с истории «маленьких отечеств» — истории «региона» — помогаем ученикам в понимании родной истории и истории всего континента. Семейное, региональное, национальное тождество способствует развитию европейского тождества.

⁸ Постановление Министра национального образования от 21 мая 2001 г. по делу программной основы дошкольного обучения в отдельных типах школ, а также обучения в профилированных и профилированных лицеях (В. з. № 61 от 19 июня 2001 г.).

⁹ A. Zielecki, *Kształtowanie postaw w nauczaniu historii // Wartości w edukacji historycznej*, ред. J. Rulka. — Bydgoszcz, 1999. — С. 51.

¹⁰ J. Mazur, M. Wilczyński, Z. Noga, B. Baran, *W rodzinie, w Polsce, w Europie* (программа предмета история и общество для классов IV–VI начальной школы). — Warszawa, 1999.

Переходя к очередному этапу обучения — в гимназии, ученики знакомятся с историей родной страны в тесной связи с историей Европы и мира. Образовательной целью польской системы обучения истории на этом этапе является углубление и укрепление у учеников патриотического облика. Однако Jerzy Maternicki / Е.Матерницки обвиняет польскую школу в том, что обучение истории проходит слишком односторонне: воспитание любви к Польше сводится к пробуждению жажды героического подвига и готовности к самопожертвованию. Слишком мало учим, «как достойно жить, как реализовать свои планы и мечты, как изменять свою жизнь и жизнь ближайшего окружения, как быть полезным для своего города и страны в «обычное», «нормальное» время»¹¹.

В реформированной школе происходит постепенный отказ от представления национальной истории в «мученически-викторианской» трактовке. Всё чаще на уроках истории появляются сюжеты, отражающие достижения польской культуры и хозяйства на протяжении веков. Обучение истории в гимназии предусматривает распознавание учениками места человека в историческое время и его отношениях с природой, местным обществом, родиной, культурным кругом. Так мы воспитываем не только чувства гордости и удовлетворения военными успехами польской армии, но также гордости достижениями польского народа, например, в области строения государственности и демократии.

В послегимназическом обучении (общеобразовательном лицее, профилированном лицее и техникуме) образовательной целью является пробуждение собственной идентичности и формирование соответствующей системы качеств. Развивая гражданский и патриотический облик учеников, формируем у них сознание принадлежности к семейной, местной, региональной общности, этнической и национальной группе. Подготовка к участию в общественной жизни предполагает формирование у учащихся понимания и терпимости к другим культурам, обычаям и убеждениям «иных», других народов. В процессе познания истории своей родины, истории соседей, Европы и мира у учеников появляется возможность приблизиться к осознанию взаимообусловленности мировых процессов и истоков польского национального и политического сознания. Кроме этого, они уже отдают себе отчёт в многокультурности в истории Польши.

Стихотворение «Символ веры польского детища» («Катехизис польского ребёнка») начинается словами: «Кем Ты являешься? — Я маленький поляк — Какой твой знак? — Белый орёл...» Władysław

¹¹ J. Maternicki, Nauczanie historii a idea społeczeństwa obywatelskiego // Wiadomości Historyczne. — 1997. — № 3. — С. 157.

Belza / В.Белза написал его свыше ста лет назад (в 1900 г.)¹². Его послание является актуальным до сегодняшнего дня. Воспитание молодого поколения должно происходить в духе уважения национальных символов, а также сознания принадлежности к польскому народу. Однако сегодня на прошлое нашей страны мы должны посмотреть не только с точки зрения общинной принадлежности, построенной на национальных символах, а также страданиях минувших поколений. Поколение XXI века должно узнавать историю своей страны и региона в контексте сочетания традиций и инноваций. Это даст ученикам возможность заметить культурное отличие собственного окружения. В современных программах обучения всемирной истории систематически вводится национальное содержание, а подчас и региональное. Сквозь их призму молодёжи легче понять некоторые общие процессы и явления, которые происходят в масштабе страны или континента.

Авторы реформы просвещения в Польше хотели, чтобы ученики обязательно знакомились с историей «маленького отечества» — региона, в котором родились, живут и ходят в школу. Осознание своеобразия и вклада региона в общую историю позволит определить культурную специфику региона. Именно поэтому в обучение истории систематически вводится региональная информация. На всех этапах (в основной школе, гимназии и послегимназическом обучении) «Программные основы общего образования» предусматривают акцент «Региональное образование — культурное наследие в регионе». В Польше почти в каждой местности или в её окрестности имело место в прошлом какое-то событие, которое повлияло на историю Польши, даже Европы и мира. Тут перед учителем встаёт задача: на уроках истории, обсуждая конкретную проблему, необходимо умело связывать ее с историей города или деревни, в которой функционирует школа.

С другой стороны, в официальных польских просветительных документах, рядом с региональными сюжетами в обучении истории, появляется понятие «европейское образование». С момента введения реформы просвещения в 1999 г. европейское образование стало всеобщим элементом программ обучения¹³. На уровне гимназии с 1 сентября 1999 г. введены образовательные дорожки «Европейское образование», а также «Польская культура на фоне средиземноморской культуры». На

¹² *W. Belza / В. Белза.* «Кем Ты являешься? — Я маленький поляк». — Вроцлав, 2008: «Кем Ты являешься? — Я маленький поляк — какой твой знак? — Белый орёл. — Где Ты живёшь? — Между своими. — В какой стране? — В польской земле. — Чья эта земля? — Моё отечество. — Чем раздобыто? — Кровью и шрамами. — Ты её любишь? — Честно люблю. — А во что веруешь? — В Польшу верую. — Чем Ты являешься для неё? — Благодарное дитя. — Ты готов к чему-то? — Пожертвовать жизнью»

¹³ Постановление MENiS от 26.02.2002 по делу программной основы дошкольного воспитания и общего образовательного обучения в отдельных типах школ (В.з. № 51 п. 4586 от 2003 г. № 210, п. 2041 и от 2005 г. № 19, п. 165).

уровне общеобразовательного лицея, профилированного лицея и техникума с 2002 г. реализуется образовательная дорожка «Европейское образование», которая является продолжением гимназической дорожки.

В гимназии, в рамках «Европейского образования», предусматривается: показать ученикам место и роль Польши и поляков в интегрирующейся Европе, развить в учениках осознание европейской идентичности, построенной на основе любви к маленькому и большому отечеству, помочь им осмыслить процесс интеграции как средство, ведущее к ускорению трансформации общественного строя и достижению условий долгосрочного развития страны. В рамках этой программы ученики знакомятся с примерами взаимоотношений между Польшей и другими европейскими государствами в прошлом, принципами европейского порядка, основанного на общем, историческом цивилизованном базисе.

В послегимназических школах (общеобразовательный лицей, лицей профилированный, техникум) образовательная дорожка «Европейское образование» даёт ученикам возможность познакомиться с основами, целями и историей Европейского союза, а также понять контекст европейских общественных, культурных, хозяйственных и политических событий в Польше и Европе. Ученик познаёт историю идеи и процесса европейской интеграции (от древности до современности), Европы ценностей (душевное измерение Европы), а также европейского пространства (интеграторы и дезинтеграторы). Много места в этом образовании занимают: участие Польши и поляков в строении Европы, европейские организации и место Польши в этих организациях, переговоры Польши с ЕС. Кроме этого предлагаются основы знаний о современных проблемах Европейского союза (региональная политика Европейского союза, сотрудничество самоуправлений, еврорегионы, образовательное сотрудничество в Европе). Параллельно освещаются отношения Польши с соседями, её место в регионе Центральной Европы, Восточной Европы и Балтики. Учащимся предлагается самостоятельно осмыслить проблемы: «Европейское гражданство, гражданское измерение процесса европейской интеграции» или «Европа в мире, процессы глобальности а интеграция».

В пределах указанных программных основ существуют многочисленные авторские программы реализации образовательной дорожки «Европейское образование» в гимназии и послегимназическом обучении. Присмотримся, например к программе обучения для гимназии «Европейское образование. Европа далёкая или близкая?» Krzysztofa Ruchniewicza / К. Рухневича¹⁴. В ней автор разделил материал обучения на 10 модулей: Европа — понятие и символ;

¹⁴ K. Ruchniewicz, *Edukacja europejska. Europa daleka czy bliska?*. — Wrocław, 2002 (программа обучения).

Основы европейского единства; История европейской интеграции; Основатели объединённой Европы: Общеввропейские учреждения и организации регионального характера; Европейский союз и его функционирование; Польша в Европе; Интеграция Польши с Европейским союзом; Моё место в Европе. К этой программе К. Рухневич написал интересный учебник под этим же заглавием¹⁵. Его воспитательный потенциал легко оценить на примере фрагмента этого учебника из раздела под заглавием «История моего региона и европейская история». В этом отрывке можем прочитать:

«История Европы состоит также из истории маленьких отечеств (...) То же самое пространство, как своё родное, могут признавать представители разных национальностей. В Польше такая ситуация не является редкой, так как I и II Речь Посполитая были многонациональными государствами. И хотя в результате изменения границ Польши в 1945 г. и выселений народа в нашей стране проживают прежде всего поляки, мы должны помнить, что здесь имеют свои маленькие отечества национальные меньшинства: немцы в районе г. Ополе, белорусы, украинцы и литовцы в восточной и юго-восточной Польше. В Польше живёт также небольшое количество людей татарского происхождения, главным образом в районе г. Белосток, а также менее численные этнические группы. (...) Многие немцы своё маленькое отечество имели в городах Вроцлав, Щецин, Кошалин или Гданьск. Так же, как многие поляки происходят из Львова, Тернополя, Вильнюса или Гродно, теперь находящихся на территории Украины, Литвы и Беларуси. Несмотря на уходящие годы, память о «стране детских лет» для этих людей является очень важной. Многие из них посещают давние родные места».¹⁶

Вышепредставленные рассуждения фигурируют в дискуссиях относительно возможного создания единого европейского учебника по истории. Идею создать такой общий учебник по истории для 27 государств ЕС представила немецкий Министр образования Annette Schavan / А.Шаван¹⁷. Это не первый подход к созданию общего учебника по истории — первые попытки были уже в 1992 г. — однако они окончились неудачей. Зато успехом завершился другой образова-

¹⁵ К. Ruchniewicz, Edukacja europejska. Europa daleka czy bliska?. — Wrocław, 2002 (учебник).

¹⁶ Ibidem, с. 187-189.

¹⁷ Речь идет об учебнике: «Crossroads of European histories — Multiple outlooks on five key moments in the history of Europe» (французское заглавие: «Carrefours d'histories européennes. Perspectives multiples sur cinq moments de l'histoire de l'Europe») разработанного под покровительством Европейского совета: совмещает он тексты 35 авторов из Франции, Германии, Великобритании, Венгрии, Румынии, Чехии, России, Болгарии, Швейцарии, Австрии, Хорватии, Украины, Греции и Турции; авторами одного раздела п.н. «Ялта из польской перспективы» является проф. Włodzimierz Borodziej / В.Борозей из Варшавского Университета.

тельный проект — с сентября 2006 г. молодёжь лицеев Франции и Германии пользуется на уроках истории общим немецко-французским учебником по истории. Почти с таким же предложением выступил Министр иностранных дел Frank-Walter Steinmeier / Ф.-В.Штайнмаер, который предложил, чтобы польские и немецкие историки разработали общий учебник для учеников обеих стран. По его мнению, этим мог бы заняться Европейский Университет Viadrina / Вядрина в г. Франкфурт на Одере.

В контексте объединенной Европы резко актуализируются проблемы, связанные с «политикой памяти». Европейские народы на пути к единству намерены примириться и объяснить недоразумения, существующие между ними в прошлом. Объяснения требуют не одно событие и не одна трагедия по каждой из сторон. Многие проблемы из минувшего времени до сих пор стыдливо замалчиваются. Нужна добрая воля и грандиозная работа, чтобы упорядочить «систему вех» и устранить раздражения, копившиеся веками. Хорошей практикой являются работы историков в двусторонних комиссиях с целью объяснения спорных тем. Много уже сделано, к примеру, по согласованию в школьных учебниках сюжетов на тему польско-немецких отношений в Германии и в Польше. Аналогичные комиссии работают над новейшими учебниками по истории в Польше и Украине, в Польше и Литве. Идут также попытки сотрудничества по верификации учебников относительно польско-русских отношений.

Необходимо заметить, что преподавание и обучение, а также понимание истории будет полным, если оно будет перспективным. История Европы станет понятной ученикам только тогда, когда при обсуждении отдельных тем будет учитываться как польская, так и русская или немецкая и французская точки зрения на отдельные исторические факты. Только тогда ученик сможет понять сложность исторической ситуации и сможет выдавать взвешенные, обоснованные суждения на данную тему. Перспектива создания общего учебника по истории вызвала широкую дискуссию. По-моему, идея общего европейского учебника по истории является интересной и заслуживает тщательного рассмотрения. Дело не в том, чтобы история одной страны была важнее других, но в том, чтобы патриотизм граждан одних стран не противоречил патриотизму соседей. Такой общий учебник позволит ученикам одной страны, при соблюдении пропорций в обсуждаемых вопросах, лучше понять историю другой страны. Неправильными, по-моему, являются опасения относительно «второстепенной» трактовки истории одних народов по отношению к другим. Такой учебник должен помочь понять историю всех государств-членов ЕС, а не обострять недоразумения. К сожалению, чтобы возник такой учебник, необходима огромная работа историков и дидактиков, чтобы взвесить все точки зрения на прошлое, которое по существу является «нашим общим прошлым».

Закончим наши рассуждения цитатой выдающегося польского социолога Jerzego Nikitorowicza / Е.Никиторовича, который предложил концепцию «межкультурной идентичности, которая соединяет «то, что индивидуальное, с тем, что общественное, то что семейное и местное, с тем, что глобальное и универсальное (от семейно-приходского, местного, регионального тождества, через национальное, государственное к континентальному, планетарному)»¹⁸.

ПОДВОДЯ ИТОГИ, заметим: объединяющаяся Европа подлежит постоянным преобразованиям и приспосабливается к переменам, а также вызовам XXI века. Европейское тождество не должно уничтожать национального тождества. Многонациональные и поликультурные сообщества, которые хотят жить дружно и согласно принципам демократии, должны соблюдать принцип, который мирит многие Отечества. Национальные культуры должны развиваться свободно, соблюдая традиции, с убеждением, что принадлежат к одной — общей европейской культуре. Воспитывая в Польше молодое поколение, мы должны развивать в нём как национальную идентичность, так и региональную. Только такая молодёжь будет в состоянии в будущем взять ответственность за общественную жизнь в стране и регионе. Национальная идентичность и связанный с нею патриотизм не противоречит растущему в Европе ощущению глобальности. Патриотизм формирует у молодёжи сознание принадлежности к национальному и региональному сообществу. Одновременно молодёжь, умно направляемая своими педагогами, должна выработать в себе толерантность и понимание других народов, их взглядов и обычаев. Задачей школы является преодоление комплексов жертвы, травмирующих сознание, устаревших стереотипов восприятия «иных» в Европе. Связь с местом рождения не должна заслонять образа соединённого европейского континента. Мы должны научить молодёжь видеть национальные интересы в связи с общеевропейскими интересами, и это отнюдь не будет отступлением от патриотизма. В подборе фактографического материала на уроках истории необходимо постоянно обращать внимание на соблюдение соответственных пропорций между местной, региональной, отечественной историей и всеобщей историей.

¹⁸ J. Nikitorowicz, Tożsamość międzykulturowa w przestrzeni wielokulturowej // Edukacja w procesie integracji europejskiej, ред.. Hanna Konopka. — Białystok, 2003. — С. 40.

Розділ 3
РЕТРОСПЕКТИВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ

Чухліб Тарас (Київ)

**Територія та кордони правобережного
Українського гетьманату**

Шандра Валентина (Київ)

**«Губернии на особых правах
и привилегиях состоящие...»
як політичний проект**

Романцов Олександр (Київ)

**Практика унормування правового статусу
військових губернаторів Російській імперії
(кінець XVIII — початок XIX ст.)**

Бойко Олена (Київ)

**Територія, кордони і адміністративно-
територіальний поділ Української Держави
гетьмана П. Скоропадського (1918)**

Кривобок Олександр (Одеса)

**Територіальні зв'язки як чинник формування
партійно-політичної і адміністративної мережі
на півночі Лівобережної України
(початок XX ст.)**

Тарас Чухліб

**ТЕРИТОРІЯ ТА КОРДОНИ
ПРАВОБЕРЕЖНОГО
УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ**

Українська революція XVII ст. перекроїла політичну карту Європейського континенту та внесла досить суттєві зміни в співвідношення сил між державами, які розташовувалися з одного боку між Балтійським та Чорним морями, з іншого — між річками Ельба та Дон. На території Центрально-Східної Європи¹ виникло нове державно-політичне утворення на чолі з гетьманом, яке претендувало на певний міжнародний статус, що йому у той час могли забезпечити тільки регіонально наближені монархічні двори. Обраний на козацькій раді Війська Запорозького гетьманом Богдан Хмельницький став правителем новоствореної держави, а невдовзі був визнаний європейськими та азіатськими монархами як васальнозалежний володар. Протягом 1648–1657 рр. завдяки впровадженню Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості² Український гетьманат остаточно утвердився в геополітичній структурі Європи як держава фактично невіддільна, але номінально залежна від монарших дворів даного регіону.

---

¹ Підтримуючи думку тих вчених, які впровадили у науковий обіг термін «Центрально-Східна Європа» (див., наприклад: *Wandych P. The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present.* — London, New-York, 1992; *Bardach J. Dla czego Europa Srodkowo-Wschodnia?// Nauka Polska.* — Nr. 5–6. — Warszawa, 1992. — S. 65 — 72; *Kloczowski J. L'Europe de Centre-Est dans l'historiographie des pays de la region.* — Lublin, 1995; Сюч Е. Три исторических региона Европы // Центральная Европа как исторический регион. — Москва, 1996. — С. 156–250; *Миллер А. И. Об истории концепции «Центральная Европа»* // Там же. — С. 4–25; *Історія Центрально-Східної Європи.* — Львів, 1996; *Historia Europy Srodkowo-Wschodniej / Red. J. Kloczowski.* — Т. 1. — Lublin, 2000; *Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи.* — К., 2004; *Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.)* — Вип. 1–6. — К., 2000–2006), переконані, що історично до цього регіону належить й Україна.

² *Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.* — К., 2003; *Його ж. Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць.* — К., 2003. — С. 146–173; *Його ж. Європейські витоки політики «полівасалітету» та її апробація Українським гетьманом // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина I.* — Чернівці, 2003. — С. 315–318.

До 1648 р. територія Правобережної України* охоплювала кордони Київського, Брацлавського, Волинського та Подільського воєводств, що входили до складу Речі Посполитої. Найбільш детально картографування цього історико-географічного регіону з визначенням населених пунктів та інших об'єктів здійснив ще у 1630-х рр. французький інженер Гійом Ле Вассер Боплан³. Саме у межах Черкащини та південно-східної Київщини протягом першої половини XVII ст. формувався своєрідний козацький устрій, який незабаром став головним чинником утворення політико-адміністративних інститутів Українського гетьманства.

Початок Національно-визвольної війни українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким спричинив до появи на теренах Правобережжя полково-сотенного адміністративного поділу його території у вигляді Чигиринського, Черкаського, Корсунського, Канівського та Білоцерківського полків. Цей устрій поступово змінював польські державні інституції і поширювався на інші українські землі. Якщо «старі» реєстрові правобережні полки займали простір величиною до 3 000 кв. км., то полки, що виникли у період з 1648 до 1651 рр. були набагато більшими. За підрахунками Івана Крип'якевича, лише площа новоствореного Київського полку обчислювалась у 20 000 кв. км.⁴

Поступово територія, яка переходила під юрисдикцію гетьмана Богдана Хмельницького, збільшувалася. Поряд з Київським виникають Брацлавський, Паволоцький, Уманський, Кальницький (Вінницький), а також Тарговицький та Лисянський полки, що охоплювали територію колишніх Київського та Брацлавського воєводств Корони Польської. Невдовзі полково-сотенний устрій Українського гетьманату охопив землі південно-східної Волині та Поділля й навіть порубіжних районів Руського воєводства Речі Посполитої. Під час українсько-польських переговорів у лютому 1649 р. гетьман Хмельницький заявив, що під його владою повинна бути не лише територія

---

* Правобережна Україна (Правобічна Україна, Правобережжя) — історико-політико-географічна назва частини території України, яка займала обшир «на правому березі» Дніпра, тобто простяглася на захід від цієї річки. Займала територію Київщини, Черкащини (більшої частини), Волині та Поділля. У другій половині XVII–XVIII ст. щодо цих земель вживалися такі назви: «тогобічна Україна», «той бік Дніпра», «задніпровська Україна», «чигиринська сторона Дніпра», «чигиринська Україна», «тогобічна козако-руська малоросійська Україна», «польська область», «польська сторона Дніпра» та ін.

³ Вавричин М., Голько О. Показчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Г. Боплана 1650 р. // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. — Львів, 1998. — С. 155–229.

⁴ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 239.

Наддніпрянщини, Волині і Поділля, але й землі по Львів, Галич та Холм. Згодом між ворогуючими сторонами було укладене тимчасове перемир'я, яке обмежило бажання гетьмана оволодіти західноукраїнськими землями. Демаркаційна лінія, яка була встановлена між Польщею і козацькою Україною, проходила «по ріки Прип'ять і Горинь, а від Подільського і Брацлавського воєводства по Кам'янець»⁵. Однак польська сторона намагалася відсунути розмежувальну лінію у східному напрямі і обмежити українську територію кордоном по лінії річок Случ і Буг, де б прикордонними козацькими містами ставали Бар, Вінниця і Брацлав.

Згідно з рішеннями Зборівської угоди (8 серпня 1649 р.) між урядами короля Речі Посполитої Владислава IV і гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького територія, що знаходилася під владою українців на Правобережжі, складалася із земель, що контролювалися Київським, Білоцерківським, Канівським, Корсунським, Чигиринським, Брацлавським, Уманським, Кальницьким та Паволоцьким полковниками. Кордони правобережних українських володінь окреслювались таким чином: «...від Дніпра почавши з цієї тут сторони в Димері, Горностайполі, Коростишеві, Паволочі, Погребищах, Прилуках, Вінниці, Брацлаві, а звідти від Брацлава до Ямполя до Дністра...»⁶. У даному випадку гетьман втрачав територію нещодавно утворених Подністровського (Подільського, Могилівського), Барського, Звягільського, Любарського, Миропільського, Меджибізького, Чечельницького та Остропільського полків. Так звана Українська лінія пролягала у Брацлавському полку через колишній кордон одноіменного воєводства, захоплюючи такі прикордонні міста як Браїлів, Станіславчик, Мурахва, Пенківці, Копистерин, Шаргород, Садковець, Чернівці, Стіна, Ямпіль. У Вінницькому полку крайніми сотенними містами і містечками були Вінниця, Прилуки, Погребище і Борщагівка. Рубіжними містами на заході і півночі Білоцерківського полку стали Паволоч, Івниця та Коростишів.

Подальші події Української революції не давали змоги стабілізуватися політичній ситуації, а отже не були сталими національна територія і кордони гетьманату. Білоцерківське перемир'я 1651 р. обмежувало його територію лише кордонами колишнього Київського воєводства, але у наступні роки влада гетьмана на Правобережній Україні збільшувалася. Іван Крип'якевич, який підсумував наявні архівні документи з даного питання, визначив приблизну лінію західного кордону Українського гетьманату у 1653–1654 рр. Вона

⁵ Цит. за: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Т. 144–145. — Львів, 1926. — С. 111.

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 3. — Санкт-Петербург, 1861. — С. 415–416.

проходила через Яругу, Черніївці, Мурахву, Красне, Вінницю, Прилуки, Самгородок, Паволоч, Макарів, Чорнобиль, Краплівку. А загальна площа території, на яку поширювалася гетьманська юрисдикція у цей час, становила близько 200 000 кв. км.

У 1657 р. територія козацької держави трохи збільшилася — на заході її прикордонними містами стають Видибір, Висоцьк, Степань, Гоща, Острог, Заслав, Старий Констянтинів, Межибіж, Калюс. Під час переговорів у Гадячі в серпні — вересні 1658 р. козацьке посольство домогалось створення удільного Руського (Українського) князівства, куди б разом з лівобережними полками входила територія таких польських воєводств, як Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське і Руське, що однак не було здійснено в силу різних обставин. У 1660 р. новообраний гетьман Юрій Хмельницький бажав встановити кордони з Річчю Посполитою, які б опиралися на рішення Зборівської угоди: «...а починається та Зборівська границя окреслена від річки Горинь і від міста Острога, тоді Острог, Заславль, Гоща граничать від Волині. Межибіж, Вінниця, Бар, Зінків граничать від Поділля. Студениця, Могилів, Ямпіль, Рашков граничать від Волоської землі. А сидять названі города на Случі, Горині річками і Бугом, Горинь впадає в Прип'ять, а Прип'ять впадає в Дніпро, і не займає Кам'янця-Подільська, ані Волині, ані Поділля»⁷.

Після розподілу козацької України протягом 1660–1663 рр. на два гетьманства (до цього спричинили як внутрішні, так і зовнішні чинники) поступово оформлюється східний кордон правобережної частини гетьманату, який визначався природнім рубежем — р. Дніпро. Незважаючи на територіальний поділ, на землях, що перебували під владою правобережних гетьманів, продовжували зберігатися інститути української державності у вигляді полково-сотенного устрою. Він функціонував у постійній боротьбі з намаганнями сусідніх держав утвердити тут власні державно-політичні структури. У 60-х — першій половині 70-х рр. XVII ст. територія Правобережної України складалася з Черкаського, Канівського, Білоцерківського, Корсунського, Брацлавського, Уманського, Могилівського (Подільського), Кальницького, Тарговицького і Паволоцького полків. Під час укладення Бучацької угоди 1672 р. представники гетьмана Петра Дорошенка домогалися встановлення західних кордонів по річках Горинь і Лабунь. За домовленостями між урядами Речі Посполитої та Османської імперії українському гетьману віддавалась під управління територія Південної Київщини і всієї Брацлавщини. Згодом, у 1686 р. Іван Самойлович відзначав, що його попередник володів землями «від Случі до Дністра» і, в зв'язку з цим, ця територія повинна належати не Польщі, а Війську Запорозькому.

⁷ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. — Ч.1. — Москва, 1858. — С.124.

Згідно з дослідженнями американського вченого Джорджа Гаєцького українська державна територія на Правобережжі за станом на середину 70-х рр. XVII ст. окреслювалася, головним чином, такими політично-географічними кордонами: на заході — річкою Случ; на сході — Дніпром; на півдні — Дністром; і на півночі — вздовж Словаччини та Прип'яті⁸. Описуючи голандську карту Європи кінця XVII — початку XVIII ст., де була зображена *Ucraina terra Cossacorum* («Україна земля Козацька»), історик Володимир Січинський відзначав, що кордони її правобережної частини йдуть «по Дністру, Сереті, далі за Тарнополем доходять до Володимира і верхів'я Турії. Звідси кордон йде недалеко від р. Прип'яті, перетинаючи Стир і Случі у нижчих частинах і доходять майже до Мозиря. Далі кордон перетинає Прип'ять і Дніпро вище Чорнобиля і йде на північ»⁹.

Розглядаючи Правобережжя як сферу геополітичних інтересів інших країн, неможливо не висвітити межі польського адміністративно-територіального устрою, який існував тут раніше і мав тенденцію до відновлення своїх інститутів протягом безперервних військових дій між різними ворогуючими сторонами у 1650–1670-х рр. На основі реконструкції кордонів Київського, Волинського, Брацлавського та Подільського воєводств Микола Крикун відзначав, що у середині XVII ст. загальна площа території Правобережної України становила 156 кв. км.¹⁰ У своїй відомій монографії вчений розглядає ареал «польського» Правобережжя в рамках території, яка межувала: на півдні — з Молдавським князівством, татарсько-турецькими володіннями і землями, що контролювались Запорозькою Січчю; на заході — з Руським і Белзьким воєводствами Корони Польської; на півночі — з Брестським і Мінським воєводствами Великого князівства Литовського; на сході — розмежувальна лінія проходила по Дніпру. Східний кордон встановлювався рішеннями Андрусівського договору 1667 р. між урядами Речі Посполитої та Московської держави. Згідно з цими постановами лише Київ з околицями радіусом в одну милю залишався у правобережних володіннях московського царя Олексія Михайловича та лівобережного гетьмана. Розмежування території на правому березі Дніпра навколо українського міста мало відбутися наприкінці 1667 р., але, в силу різних обставин, не відбулося.

У 1672 р. було ухвалене рішення про турецько-польське територіальне розмежування Правобережної України. Принцип розмежу-

⁸ *Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 2. — Cambridge, 1978. — P. 567.*

⁹ *Січинський В. Україна на європейських мапах // Територія України. — Прага, 1944. — С. 40.*

¹⁰ *Крикун Н. Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воєводств в свете источников. — К., 1992. — С. 178.*

вання, який був покладений в основу компромісного міждержавного рішення, полягав у тому, щоб кордони повинні були «описані й окреслені як за давніх часів»¹¹. Однак у наступні роки, зважаючи на загострення турецько-польських стосунків, таке розмежування українських земель не відбулося.

Події довготривалої Визвольної війни спричиняли до постійних змін території і кордонів Української держави. Крім того, вони значно впливали на особливості розвитку Правобережжя як її складової частини. Адже майже всі військові дії, що відбувалися у 1648–1675 рр., проходили на землях, які знаходились на правому березі Дніпра. Спустошливі «козацькі війни» сприяли занепаду економічного життя у регіоні. За деякими підрахунками, Правобережна Україна на середину 1670-х рр. втратила біля 80% свого населення. «Сьогодні ця країна (Правобережна Україна — Т. Ч.) геть зруйнована, війна, немов гангрена, мало-помалу з'їдає все, що зустрічає на своєму шляху, перетворюючи найкращий куток Європи в пустинні поля»,¹² — саме так характеризував економічний стан Правобережжя французький дворянин де Божо, який за дорученням польського уряду перебував у 70-х рр. на українських землях. Про руїну правобережної Гетьманщини у своїх творах неодноразово говорили козацькі літописці Роман Ракушка-Романовський («Самовидець»), Самійло Величко та Григорій Граб'янка. Разом з тим, проблема розмірів спустошення правобережних земель у другій половині XVII ст. залишається дискусійною у вітчизняній та зарубіжній історіографіях.

Досліджуючи вплив геополітичного фактора на причини поділу Українського гетьманату у 1660–1670-х рр., слід відзначити, що козацький устрій, який був головним чинником національної державності, поширювався у різних регіонах Правобережжя досить нерівномірно. Ще задовго до початку Національно-визвольної війни на чолі з Богданом Хмельницьким під впливом різних історико-географічних причин виник своєрідний «земельний» поділ на Київщину, Брацлавщину, Волинь і Поділля, який охоплювався адміністративно-територіальним устроєм Корони Польської. Після 1648 р., згідно з дослідженнями Івана Крип'якевича та Олександра Гуржія, козацькі адміністративні полки, що виникли на Правобережній Україні в середині XVII ст., не завжди вкладалися у межі старих воєводських кордонів.

Традиційним центром існування козацьких державних інститутів були подніпровські землі південної Київщини. З 1648 по 1676 рр. вони традиційно поширювалися на Київський, Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський та Чигиринський козацькі полки. Не викликає сумніву, що територія правобережного Подні-

¹¹ Там же. — С. 27–28.

¹² Цит. за: Гуржія О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 262–263.

пров'я була ядром державотворчих процесів на українських землях в добу пізнього середньовіччя. Інша ситуація складалась у північній частині Київщини. Тільки під час найвищого піднесення революційного визвольного руху (1649–1650 рр.) тут виникли Брагінський і Овруцький полки, які незабаром зникли. Хоча північні кордони правобережних володінь Київського полку межували по річці Прип'ять з Великим князівством Литовським. Центральні київські землі охоплювали Паволоцький, Тарговицький і, частково, Білоцерківський полки. Слід відзначити, що традиційний західний кордон Української держави («по Случ») був водночас межею між Київщиною і Волинною, а також колишньою адміністративною лінією поміж Волинським і Київським воєводствами.

Найменше український адміністративно-територіальний устрій поширився на Волині. Проте відомо, що наприкінці 1640-х рр. тут були сформовані Звягільський, Гоцанський, Любарський та інші полки. Окрім того, козацькі гетьмани протягом кінця 40-х–70-х рр. XVII ст. постійно домагались встановлення кордону з Річчю Посполитою по р. Горинь, яка протікала по території Східної Волині. Також були намагання поширити межі Українського гетьманату до р. Вісли — такі стремління окремих гетьманів вели до автоматичного включення всіх волинських земель до складу козацької республіки.

Значною мірою полково-сотенний устрій поширювався на землі Брацлавщини. Тут були такі полки: Кальницький (пізніше Вінницький), який охоплював північну частину регіону, Брацлавський — на південному заході, Уманський — на південному сході. Частина брацлавського Росько-Торчського межиріччя належала Білоцерківському полку, а заснований у 1651 р. Паволоцький полк охопив північно-східний район Кальницького полку. Козацький устрій не поширювався на майже все межиріччя Савранки (правої притоки Бугу) — Бритавки (правої притоки Савранки) — Кодими — Ягорлика — Дністра. Таке становище було викликане географічною близькістю Кримського ханства, а також земель, що належали Очаківській, Білгородській та Буджацькій ордам. Саме через територію Брацлавщини пролягали відомі татарські шляхи у Східну Європу (Чорний і Кучманський шляхи).

Великими труднощами відзначалося встановлення державних інституцій на землях Поділля. Межування власне польськими воєводствами на заході і Молдавським князівством, яке відносилось до сфери впливу турецького султана — на півдні, не давало змоги для суцільного охоплення даного регіону козацьким устроєм. До 1676 р. на Східному Поділлі проіснував Могилівський (Подільський) полк. Сусідство з дунайськими князівствами у геополітичному відношенні було нещасливим для Поділля. У 1670-х рр. багатотисячні армії турецького султана і кримського хана неодноразово спустошували ці українські землі. Крім того, наявність таких могутніх фортець

європейського рівня, як Кам'янець-Подільська, Хотинська, Барська і Меджибізька, весь час приваблювала польських і турецьких завоювників.

«Саме географічне положення України, розташованої на рівнині, не володіючій природними захисними кордонами і оточеної з півдня і південного заходу турецькими васалами, з заходу — ворогами ляхами, а з північного сходу — Москвою, вказувало на неможливість довгого самостійного буття»¹³, — так влучно характеризував геополітичне становище України у другій половині XVII ст. російський історик права І. Розенфельд.

Національна державна територія у роки Національно-визвольної війни охоплювала більшість регіонів Правобережної України. Оцінюючи політичне становище правобережних козацьких полків (які згодом трансформувалися у правобережну Гетьманщину), треба відзначити їх безпосереднє політико-географічне межування з такими могутніми державами Східної і Південно-Східної Європи, як Річ Посполита, Османська імперія і Кримське ханство. Крім того, починаючи з кінця 1660-х рр., почав утворюватися кордон з Лівобережною Україною та Московським царством. Територіальні особливості еволюції державних інституцій на Правобережній Україні протягом 1648–1676 рр. полягали в тому, що козацький устрій не утвердився на «прикордонних» землях — Західній та Центральній Волині, в окремих районах Північної Київщини й Південної Брацлавщини, а також Західному Поділлі. Треба відзначити, що геополітична зацікавленість сусідніх держав в «українській справі» не зникла і в наступні роки.

II

10 травня 1666 р. у с. Андрусові поблизу Смоленська розпочалися довготривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між Московською державою та Річчю Посполитою. Через декілька місяців, 18 липня, польські дипломати нарешті одержали лист-інструкцію від короля, де говорилося, що Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не уступати, а щодо Лівобережжя, то слід було вимагати «по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось»¹⁴. Поляки також пропонували, «щоб кожний своїх і під собою людей козацьких затримати може»¹⁵. Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, за винятком Києва з околицями. Враховуючи це, в кінці

¹³ Розенфельд І. Б. Присоединение Малороссии к России (1654 — 1793). — Петроград, 1915. — С. 24.

¹⁴ Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові (далі — БМЧ Краків). — Од. зб. 2109, арк. 109–111.

¹⁵ Там же. — Од. зб. 2107, арк. 73.

листопада московська делегація запропонувала дане компромісне рішення супротивній стороні. 30 грудня на засіданні ради польського сенату вирішили прийняти московські вимоги щодо закріплення за нею Лівобережжя й підписання 10-, 12- або 16-ти річного мирного договору. Через місяць, 30 січня 1667 р., такий договір був підписаний.

Андрусівське перемир'я стало угодою про міжнародний розподіл права зверхності над Українським гетьманатом між Річчю Посполитою та Московською державою та припиняло польсько-російську війну 1654–1667 рр. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу польського й московського монархів щодо козацької України. Лівобережжя відходило до Росії, а Правобережжя — до Речі Посполитої. Влада царя стала поширюватися на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Веліж, а також Сіверщину. Київ мав відійти до Польщі в 1669 р., а Запорожжя потрапляло в спільне володіння обох держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні в один мільйон польських злотих (бл. 200 000 рублів). Політичні структури гетьманату (як право-, так і лівобережні) негативно сприйняли підписання Андрусівського перемир'я.

У зв'язку з тим, що українці продовжували здійснювати самостійну зовнішню політику, більшість із статей Андрусівського перемир'я не виконувалися, а тому в жовтні-грудні 1667 р. переговори між Польщею й Росією продовжилися у Москві. Поштовхом до них була небезпека турецької агресії в Україні. В тексті Московського договору говорилося «про уняття свавільних людей там в Україні будучих, в загальнім утриманні обом великим государям в послушанні»¹⁶. Під час розмов з польськими дипломатами А. Ордин-Нащокін добився від них згоди проводити переговори з урядом П. Дорошенка. Однак ні Андрусівський, ні Московський договори між Варшавою та Москвою так і не були впроваджені в практику міжнародних відносин, що якнайкраще засвідчували наступні події. Невдовзі між Річчю Посполитою і Османською імперією розпочалася війна (10 січня 1671 р. король Михайло Корибут одержав офіційне повідомлення про початок війни від султана Мегмеда IV), але московський цар, порушуючи попередні домовленості, так і не прийшов на допомогу польському королеві.

Через два роки (1669), на других польсько-російських переговорах в Андрусові, Ордин-Нащокін вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися

¹⁶ Acta historica res gestas Poloniae illustranta ab anno 1507 usoue ad annum 1795 // Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. — Vol. 2. — Pars. 1. — Kraków, 1880 — S. 586; Санін Г. А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 132.

переходу Правобережної України під «високу руку» царя. Слід зазначити, що питання про правобережні землі України піднімалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів включно аж до 1714 р. Статті Андрусівського перемир'я неодноразово підтверджувались (7 березня 1670, 30 березня 1672, 10 січня 1675, 17 серпня 1678 рр.), але фактично не виконувалися. Так, зокрема, у тексті договору, який ратифікувався 1670 р. в Каджині, відзначалося, що московський цар «жодну над козаками українськими, з тієї сторони Дніпра від Переяслава, проживаючими, помсту чинити не буде за те, що деякі в сторону ЙКМ і РП (його королівської милості і Речі Посполитої — Т. Ч.) вдавалися...»¹⁷. А перед тим, під час останнього засідання каджинської комісії, польські дипломати, відчуваючи негативну реакцію Українського гетьманату на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: «Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії маємо, коли почують, що мир і спокій з Москвою затвержені»¹⁸.

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посилати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями поблизу кордону. Керівник російського представництва А. Матвеев наполягав на тому, щоб на переговорах були присутні представники гетьманату. На що поляки відповідали, що московський цар хоче ніщо інше, як ворогуючих з королем правобережних козаків «прийняти під свою царської величності високу руку»¹⁹. Після чого Матвеев висловив таку думку: «Не питаючи їх, якого великого государя вони, козаки прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві захочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послушання неможливо»²⁰.

Отже, російська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини гетьманату під її протекцію. 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає новий договір з Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир'я, а також зобов'язував царя не допускати надання Лівобережною Україною військової допомоги П.Дорошенку та польському королю для війни проти султана й гетьмана підлеглих калмиків й донських козаків.

У результаті прийняття гетьманом П. Дорошенком турецької протекції в центральній-східній європейській регіоні з'явилася третя сила, яка ще з часу володарювання Б. Хмельницького настійливо шукала шляхів до посилення свого впливу на Україні. Розпочавши

¹⁷ Acta historica . — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 561.

¹⁸ Ibid. — S. 495.

¹⁹ Санин Г.А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 134.

²⁰ Там же.

за умовами союзу з П. Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя в польського короля. Поразка в цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. «капітуляційного» мирного договору з турками. Під час переговорів, які відбувалися у західноукраїнському містечку Бучач, султанські дипломати заявили, що «наш Цезар (султан — Т. Ч.) якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos*. Шкода тоді і згадувати (полякам — Т. Ч.) Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставничих з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали»²¹. Крім того, представники султана під час розмов з поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною, але й лівобережною частиною Українського гетьманату.

За Бучацькою угодою, до Туреччини відходило Поділля, крім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана: «Держава Українська має належати козакам у старих кордонах»²², — зазначалося в польському варіанті договору. Таким чином, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Українського гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. За Бучацької угоди, всі попередні договори між двома країнами залишалися в силі. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. Хоча у квітні 1673 р. польський сейм не захотів ратифікувати ці домовленості з Туреччиною.

Разом з тим відмова польського уряду від більшої частини Правобережної України відкривала перед лівобережною частиною гетьманату й Московською державою можливість повернення її під свою владу. Москва, яка, «склавши руки», дивилась на розгром Польщі турками (хоча, на основі Андрусівського і Московського договорів, мала допомогти їй військами), вирішила, що за Бучацьким договором Польща зреклася своїх прав на Правобережну Україну, і тепер намагання російських військ оволодіти даною територією не будуть порушувати Андрусівського перемир'я. Таким чином, Україна вже була розподілена між трьома монархічними державами.

²¹ Acta historica. — Vol. 2. — Pars. 2. — Krakow, 1883. — S. 1109.

²² Бібліотека Національна у Варшаві (далі — БНВ Варшава). — Відділ мікрофільмів, ф. 6639 (м-ф. 32423), № 615; Архів Головний актів давніх у Варшаві (далі — АГАД Варшава). — Ф. «Архів Коронний Варшавський», від. «Турецький». — № 77/467; Там же. — Ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 222.

На третьому польсько-російському з'їзді в Андрусові (1674) коронні послы почали вимагати повернення Києва. Царські представники на чолі з Одоєвським дипломатично відповідали, що Московська держава володіє не лише Києвом, а й усією Україною, як Лівобережжям, так і Правобережжям, «з-за уступки від Польщі Задніпров'я туркам і цар відвоював його зброєю у султана, а не від польської держави»²³. Турецько-російський збройний конфлікт, який спалахнув у зв'язку з втручанням у справи Правобережної України московського царя й лівобережного гетьмана, з часом переріс у справжню війну за право володіння землями правобережного Подніпров'я.

Журавненське перемир'я між Польщею і Туреччиною втретє за короткий проміжок часу розчленувало козацьку державу між сильнішими сусідніми країнами. 14 жовтня комісари Є. Велгорський і Т. Карчевський мали аудієнцію у Ібрагім-паші, де були узгоджені основні положення майбутньої угоди. Вони полягали в тому, що, по-перше, Правобережна Україна мала залишатися під управлінням українського гетьмана, який визнавав зверхність султана; по-друге, до Корони Польської відходила територія навколо Паволочі і Білої Церкви разом з цими містами; по-третє, міста Немирів і Кальник мали залишатися під польською юрисдикцією лише до того часу, поки королівський посол не зустрінеться з султаном у Стамбулі (велике посольство Речі Посполитої повинно було вирушати до турецької столиці не пізніше, ніж через два місяці для укладення додаткового договору з Мегмедом IV). 17 жовтня був підписаний остаточний текст угоди. За його основу прийняли пункти попереднього турецько-польського трактату 1672 р.

Текст польсько-турецького перемир'я складався з восьми статей. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана (польська влада розповсюджувалась тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась юрисдикцією білоцерківської й паволоцької фортець). Про належність Правобережжя козацькому гетьману, як фіксувалося в попередньому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами.

Таким чином, у жовтні 1676 р. припинилася чотирьохлітня польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, яка склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої «права» на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу в порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за

²³ *Понов А.* Русское посольство в Польше в 1673–1677 гг. — Санкт-Петербург, 1854. — С. 109.

Правобережжя, але вже поміж Портою з одного боку, і Росією та Лівобережною Гетьманщиною — з іншого. Цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська в правобережних містах, а тому багатотисячна турецька армія влітку 1677 р. вирушила на правий берег Дніпра.

Після тривалих переговорів між Я. Пінським, Мустафою-ефенді та Мегмедом IV турецька сторона погодилася підписати т. зв. Константинопольський трактат (7 квітня 1678 р.). Власне, це була ратифікація Журавненського перемир'я. Але шостий пункт, який торкався «українського питання», був змінений. Тепер «Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданим моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч повинні залишитись під Польщею»²⁴. Отже знову за територією «від Дніпра до Случі» визнавалися права васальної держави. Обидві «високі сторони» брали на себе зобов'язання наділяти комісарів правами для визначення кордонів між володіннями монархів. Це розмежування відбулося трохи згодом, у 1680 р.

Від часу укладення Бучацького договору Османська імперія вважала Правобережну Україну своєю власністю, а козацького гетьмана — своїм підданим. Втручання Московської держави й перехід П. Дорошенка під владу царя змусили Порту призначити іншого «намісника» в Україні. Але Ю. Хмельницького ще потрібно було «посадовити» в Чигирині, який знаходився під владою І. Самойловича та московських воевод. Гетьманська столиця відігравала важливу стратегічну роль у військових та політичних планах ворогуючих сторін. Саме тому 1678 р. турецька армія здійснила чергову спробу захопити Чигирин.

17 серпня 1678 р. в Москві був укладений черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р. А 31 січня 1679 р. в Гродно знову відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому мала вирішитися проблема «вічного миру». Польща знову вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, внаслідок чого виникла нова війна і «бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають»²⁵. Таким чином, як підсумовували російські послы, Польща не мала ніякого права вимагати повернення Києва та українських земель. Поки московські та польські дипломати звинувачували один одного в невиконанні андрусівських домовленостей, лівобережний гетьман І. Самойлович проводив власну політику щодо Правобережної України, яка на той час полягала у т. зв. «великих згонах» місцевого населення на Лівобережжя.

²⁴ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замоїських», № 3037, арк. 321; *Konopczyński W.* Polska w okresie wojen tureckich. — Kraków, 1924. — S. 20–23.

²⁵ *Галактионов И. В., Чистякова Е. В.* А. Л. Ордин-Нашокин русский дипломат XVII в. — Москва, 1961. — С. 128.

26 серпня 1680 р. до Кримського ханату (хан Мюрад-Гірей одержав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладення попереднього договору) вирушила російська делегація на чолі зі стольником В. Тяпкіним. Заїхавши на Лівобережну Україну, щоб вислухати пропозиції гетьмана І. Самойловича, і включивши до свого складу ще одного члена посольства (писар С. Ракович мав представляти інтереси гетьманату), 25 жовтня посли прибули до татарської столиці Бахчисараю. Більше двох місяців тривали напружені переговори. 3 січня 1681 р. був укладений мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалась під владою турецького султана й кримського хана: «...а рубежу бути, в ті роки річці Дніпру»²⁶. Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що «у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими»²⁷. Остаточний турецький варіант договору був підписаний султаном у Стамбулі (квітень, 1682). Він вже не згадував про те, що частина придніпровських правобережних земель має залишатися незаселеною. Однак цей мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та зміцнити західний кордон, а Порта не добилася закріплення за собою Києва та Лівобережної України. Разом з тим, Бахчисарайське перемир'я вперше офіційно зафіксувало розподіл сфер впливів Стамбула та Москви. Одночасно укладення цього договору надавало можливість Османській імперії розпочати війну з австрійським імператором Леопольдом I та сприяло подальшому просуванню турків углиб Центральної Європи.

Відразу після укладення договору в Бахчисараї Мегмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Ю. Дуці. 14 жовтня 1681 р. польський король повідомляв своїх послів у Москві: «...донеси і те Й.Ц.В., що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького..., а не так як в пактах є..., що Україна козакам належать має»²⁸. Саме тому, продовжував король, «коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб Й.Ц.М. (його царська милість — Т. Ч.) до такого не допускав і з нами найперше спілкувався»²⁹. Безперечно, мир між Портою й Московією штовхав Річ Посполиту до пошуку нових шляхів замирення з царем, а також спонукав до більш тісного спів-

²⁶ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. — Одесса, 1850. — С. 143–144.

²⁷ Там же. — С. 271–271.

²⁸ БНВ Варшава, Відділ мікрофільмів. — Од. зб. 123, арк. 297.

²⁹ Там же.

робітництва з Австрійським двором. 31 березня 1683 р. Ян III Собеський у Варшаві укладає наступально-оборонний союз проти Османської імперії. Обидва монархи зобов'язувалися надати один одному військову допомогу в разі нападу турків на Відень чи Краків: король мав виставити 40-тисячне, а цісар — 60-тисячне військо.

У кінці травня — першій половині червня 1683 р. у Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На питання цісарських посланців С. Блюмберка й Я. Жировського щодо приналежності Києва і Правобережної України московські бояри на чолі з князем В. Голіциним дали таку відповідь: «...по вчинених під Журавном договорах польський король Поділля і всю Україну по старим рубежам уступив на сторону султана..., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори і Салтан написав Царській Величності Київ з іншими містами»³⁰. Наприкінці спільних засідань, відповідаючи на вимоги посланців Леопольда I, царські дипломати заявили: «Царська Величність дозволяє бути вічному миру на таких статтях: щоб все завойоване було у володінні і державі під високодержавною рукою Й.Ц.В. у такому ж обмеженні як і нині перебуває і щоб ніколи зі сторони Королівської Величності не було згадано»³¹. Таким чином, московська сторона знову відмовлялася від Правобережжя й погоджувалася на утримання лише Лівобережної України, але разом з Києвом.

Австрійський імператор та римський папа Інокентій XI настійливо добивалися від польського короля підписати мирний договір з царем на запропонованих московським урядом умовах. 14 грудня 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського «вічного миру» до Андрусова прибуло королівське посольство, очолюване К. Гжимультовським. Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки вимагали «учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними»³². Москва не погодилася з таким «сценарієм» спільних переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. Гжимультовський, який повернувся до Варшави, складаючи звіт про своє посольство на сеймі 1685 р., пропонував шляхті: «...при тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних -Т.Ч.), що їх мусить зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий...(грошей — Т. Ч.)»³³.

Ще у березні-травні 1684 р. була організована так звана «Священна ліга» за участю Австрії, Венеції та Речі Посполитої під патронатом римського папи Інокентія IX. Наступально-оборонний союз

³⁰ Памятники дипломатических сношений... — Т. 6. — Санкт-Петербург, 1862. — С. 595.

³¹ Там же.

³² Там же.

³³ БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 181, № 70, арк. 379.

(«*offensivi et defensivi belli societas*») цих держав організовувався лише для війни з Османською імперією, а тому ввійшов до історіографії як антитурецький. Згідно з його умовами, австрійський цісар і польський король мали надати якнайкраще військо, а венеційський дожа — морський флот. Також учасники «Священної ліги» домовлялися відвойовувати в турків утрачені раніше території. Зокрема, Річ Посполита повинна була повернути Поділля з Кам'янцем і «Україну» («...*fortalitiis eius vindicandis, Sacra vero Rmttas Poloniae, Cameneco ett Podoliae ae Ukrainae vindicandis incumbent*»)³⁴. Однак положення цієї важливої міжнародної угоди все ж таки не сприяли Яну III Собеському в його намірах утвердитися на правобережних землях. Головним чином, цьому заважала мілітарна потуга Туреччини та закулісна гра Австрії. На початку 1686 р. Відень укладає договори з Швецією й Бранденбургом, правителі яких у випадку посилення абсолютистських запитів Яна III Собеського мали виступити на поміч польській шляхті. Отже всі вищеназвані зовнішньополітичні чинники робили неминучим для Польсько-Литовської корони рух щодо налагодження міцного союзу з Московською державою.

Однак російський уряд не поспішав вступати до антитурецької коаліції держав. Він висунув ряд вимог свого вступу до «Священної ліги». Небажання турецького уряду відмовитися від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну робило досить напруженими московсько-турецькі відносини, що підштовхувало Москву до союзу з Річчю Посполитою. А тому цар запропонував королеві підписати «вічний мир» за умови його відречення від Лівобережної України, правобережних територій на захід від Києва, Смоленська, а також погодження на царську протекцію над православними Польсько-Литовської держави. Всі ці пропозиції до короля були оформлені російськими дипломатами на основі пропозицій гетьмана І. Самойловича. Активно вмовляли Москву підписати мирний договір з Польщею представники Голандії, яким була вигідна війна обох країн з Османською імперією. Сприятлива зовнішньополітична ситуація, яка склалася для Московської держави з початком боротьби країн «Священної ліги» проти Османської імперії, дозволяла царському уряду мати певну надію на успішне вирішення свого головного геополітичного завдання в другій половині XVII ст. — питання про володіння Україною «з лівого берега Дніпра»³⁵.

З огляду на це в лютому 1686 р. у Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили в надзвичайно

³⁴ Traktaty polsko-austriackie z drugie połowy XVII wieku / Oprac. Zb. Wójcik. — Warszawa, 1985. — S. 123.

³⁵ Конреева Т. Н. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 до «Вечного мира» 1686 г.): Автореферат... канд. ист. наук. — Ленинград, 1952. — С. 20.

напруженій атмосфері, оскільки обидві сторони одночасно відіслали своїх представників до Туреччини³⁶. Крім того, Ян III Собеський у цей час намагався вмовити І. Самойловича відректися від московської протекції. Вже на початку переговорів, 4 березня, Гжимультовський заявив росіянам, що для того, аби він підписав мирний договір, потрібно насамперед повернути Польщі ті землі (йшлося про Засожжя), які «козаки, всупереч усім колишнім умовам польсько-московським, безправно забрали»³⁷. І тільки після того, як польський король повідомив своїх дипломатів про невдачу в таємних переговорах з лівобережним Українським гетьманом, вони почали погоджуватися на компромісні рішення. 6 квітня був підписаний текст договору, що складався з 33-х статей. «Вічний мир» став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини. «Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережної України — Т. Ч.)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи», — проголошувала четверта стаття³⁸. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі, адже «Їхня Царська Величність тих козаків, що будуть за Дніпром... не будуть і не велять приймати у свою оборону»³⁹. Але, разом з тим, не було вирішено проблему належності до влади одного з двох монархів правобережних українських земель вздовж Дніпра, від Стайок до Чигирина — «... ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер»⁴⁰. Отже, московсько-польський договір 1686 р. хоча й закріпив за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, але не вирішив одного з головних питань територіального спору між обома державами — проблеми політичного статусу правобережних земель Подніпров'я.

В зв'язку з цим у серпні 1686 р. до польського короля було відправлене московське посольство Б. Шереметьєва, яке за настійливими проханнями лівобережного гетьмана І. Самойловича мало вимагати повернення подніпровських земель під управління Українського гетьманату. Слід зазначити, що після укладення «Вічного миру», український гетьман розпочав активну зовнішньополітичну кампанію, метою якої було об'єднання всього Правобережжя з Лівобережною Україною.

Дипломатичний принцип *uti possidetis* (володій, чим володієш), запропонований австрійськими представниками, не влаштував Польщу, адже Поділля та південно-східні землі Київщини знаходи-

³⁶ Греков И.Б. Вечный мир 1686 года: Автореферат... канд. ист. наук. — Москва, 1950. — С. 25.

³⁷ Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokój wieczysty» w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. — Warszawa, 1994. — С. 43.

³⁸ Величко С. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 315.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же. — С. 316.

лися в руках турків. Натомість керівник польської делегації Малаховський вимагав повернутися до кордонів, які існували між Річчю Посполитою й Портою в довоєнний період. Після сімнадцятьох спільних засідань 2 грудня 1698 р. турецькі дипломати погодилися віддати польському королю всю територію Правобережної України. У третій статті польсько-турецького договору, який був укладений 16 січня 1699 р., відзначалося: «Висока Порта зрікається з цього часу права на Поділля і Україну, і гетьмана українського, який був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує»⁴¹.

Отже, згідно з Карловицьким договором, Річ Посполита оволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважати на те, що Волинь і решта земель Київщини вже знаходились під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Польща добилася вирішення своїх геополітичних інтересів і одержала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Разом з тим, міжнародні відносини останньої чверті століття так і не вирішили питання з подніпровською територією Правобережжя. У травні 1701 р. польські дипломати домагалися від царя Петра I та гетьмана І. Мазепи відступлення Стайок, Трипілля та Трахтемирова й дозволу на заселення Подніпров'я, яке, згідно з договором 1686 р., повинно було залишатись обезлюдненим.

Великі зміни в міжнародному становищі поліцентричного Українського гетьманату викликала Північна війна 1700–1721 рр., яка велася між Росією, Данією, Польщею («Північний союз») з одного боку, і Швецією — з іншого. Головним завданням Північного союзу була боротьба зі шведами за прибалтійські території та протидія поширенню гегемонії Шведського королівства не лише в Північній, але й у Центрально-Східній Європі.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу Нарви королівський представник, хелмський воевода Т. Дзялинський заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-східних землях. Окрім того, вона укладе союз з Росією лише у тому випадку, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Договір, підписаний між Річчю Посполитою й Російською державою 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви, нараховував вісім пунктів. Перший з них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій — узгодження військових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів з противником; у четвертому відзначалося, «...що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в

⁴¹ Collectanea z dziejopisów tureckich do historii polskiej służących. — Т. 2. — Warszawa, 1825. — S. 196-197.

нещодавнім українським замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві ЙМсці (його милості — Т. Ч.) і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть»⁴²; п'ятий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті інфлянтські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти передбачали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі; останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. Після Андрусова 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р. Нарвський договір вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського гетьманату, що полягали у прагненні до об'єднання. Адже вже вкотре після Андрусівського перемир'я узаконювався його поділ на лівобережну й правобережну частини. Лише оперативна міжнародно-правова військова ситуація змусила Петра I й Августа II Сильного на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепи. Останній, з огляду на такий сприятливий момент, спробував використати домовленості між королем і царем на власну користь, якнайдовше утримуючи «польську» частину України під своєю владою.

Однак військова перемога Росії поблизу Полтави стала переломною в ході Північної війни й перекреслила не лише протекторат Швеції над Україною, але й над Річчю Посполитою. У квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права Августа II Сильного на польський трон. Тоді ж польською шляхтою було ратифіковано «Вічний мир» 1686 р. та «Вічний оборонний союз» 1704 р. і таким чином остаточно визнано західні кордони Речі Посполитої, включно з правобережними українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на погодження Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків з Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції та гетьманського уряду П. Орлика) війни Російській імперії.

У зв'язку з турецькою загрозою в лютому 1711 р. у Москві розпочалися чергові переговори між Росією й Польщею. Керівник польської делегації К. Волович відразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. були ратифіковані лише за умови виведення російських військ та козацтва з східних воєводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшували свої претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали: звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Ві-

⁴² Ibid. — S. 85.

тебська а також Вільнюса й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук. Лише в цьому випадку, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу царській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись на віддання прибалтійських і білоруських міст, канцлери Г. Головкін і П. Шафіров обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до військових дій проти Османської імперії.

На початку липня 1711 р. багатотисячна армія Російської імперії на чолі з Петром I була оточена об'єднаним турецько-татарсько-шведсько-українським військом поблизу р. Прут. Російський цар був змушений підписати не вигідний для себе Прутський мир з турецьким султаном, в якому, зокрема, вирішувалася й доля міжнародного становища Українського гетьманату. У другому пункті російського варіанту договору (від 12 липня) говорилося: «в польские дела Его Царское Величество мешаются, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, обеспокоивать и в них вступаться не изволят и от стороны их руку отымают»⁴³. Турецький текст цієї статті був трохи інший. Обидва варіанти означали наступне: Росія повинна була відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції («відняти руку») над козаками Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика. Через деякий час, очевидно, під тиском Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, даний пункт Прутського договору з турецького боку почав трактуватися у напрямі позбавлення впливу Росії не лише на Правобережжя й Запорожжя, але й на Лівобережну Україну.

Поразка Російської імперії в Прутській кампанії зменшила не тільки її тріумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу П. Орлика. Але зовсім інші плани щодо цієї території Українського гетьманату мала Річ Посполита на чолі з Августом II Сильним.

Бажаючи реабілітуватися в очах тогочасного міжнародного співтовариства та шляхти Речі Посполитої, польський король (одночасно — курфюрст Саксонії з 1694 р.) з подвійною енергією береться до справи повернення під свою владу «козацьких» Київського, Брацлавського й Подільського воєводств, тим самим намагаючись відновити дію Карловицького договору 1699 р. Його представники на

⁴³ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. XI. — Вып. I. — Москва, 1964. — С. 216.

переговорах з турками неодноразово заявляли про «дідичне» право короля володіти цими землями.

Поступово Польсько-Литовська держава потрапила під вплив Російської імперії. Після Полтавської битви й перемоги Петра I над Карлом XII Густавом та І. Мазепою Август II Сильний відновив владу над Польщею. 20 жовтня 1709 р. між Річчю Посполитою й Росією був укладений мир в м. Торуні, згідно з яким остання зобов'язувалася надавати королю військову підтримку. У відповідь вальний сейм 1710 р. у Варшаві ратифікував «Вічний мир» 1686 р. і визнав встановлені ним польсько-російські кордони. Протягом 1711–1712 рр. за напояганням польського короля і за попередніми міжнародними домовленостями відбулося виселення усіх жителів козацьких полків з Правобережжя на Лівобережну Україну.

На початку 1712 р. московського царя дуже хвилювала ситуація навколо турецько-українських переговорів у Стамбулі. Цар побоювався, щоб султан не віддав гетьманові П. Орликові право володіти всією територією України. З різних причин цього не трапилося, а 5 квітня у столиці Порту був підписаний договір про мир між Османською та Російською імперіями. Він укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно з його положеннями, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по рр. Дніпро та Кінські Води. Територія Правобережної України виводилася «з-під руки» московського царя задля передачі її під управління П. Орлику. Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XII Густава з Туреччини через Росію до Швеції. Російська сторона виплатила султану 297 470 рублів, у свою чергу турки випустили з полону близько 60 полонених росіян на чолі з П. Толстим. У результаті Костантинопольського договору султан Агмед III надав П. Орлику право володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня 1713, у м. Адріанополі було підтверджено статті попереднього договору 1712 р. між царем і султаном. Однак ті, що стосувалися «українського питання», були дещо змінені. Крім того, за Адріанопольським договором Росія мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (які, в основному, перебували на території Правобережної України), а Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів в межиріччя річок Самари і Орелі. Від їхніх верхніх частин і до Азова він мав пролягати по р. Північний Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва. Остаточний міжнародно-правовий статус більшої частини Українського гетьманату був вирішений 12 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору було додано дві статті, за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України (з якої вже було виведене населення козацьких полків) у кордонах «від Случі до Дніпра».

III

Зважаючи на постійні військові дії, які велися між Польщею й Туреччиною, татарські набіги і спротив польської шляхти, розміри території, яку займала «Палієва держава»* в другій половині 80-х рр. XVII ст. — на початку XVII ст., не були сталими. Козацький устрій охоплював межі колишніх Київського (правобережної частини), Білоцерківського, Паволоцького, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Черкаського (правобережної частини), Чигиринського, Тарговицького й Могилівського полків. Новоутворений Фастівський полк як адміністративна одиниця охоплював частини територій зниклих у середині 1670-х рр. Білоцерківського, Паволоцького, Тарговицького та Київського полків. На південно-західних землях Білоцерківського полку виник Богуславський полк, який частково поширювався на південні райони Паволоцького. Наказний гетьман Самусь намагався відродити Кальницький (Вінницький) полк. Дуже важливу роль у процесі відродження інститутів української державності відіграло відновлення Брацлавського полку на чолі з А. Абазином. Його влада розповсюджувалась не лише на територію, яку займав Брацлавський полк у 50–70-ті рр. XVII ст., а й охоплювала окремі сотні колишніх Уманського, Кальницького й Могилівського полків. На південній Київщині за допомогою полковника Захарія Іскри відновив свою діяльність Корсунський полк, який поширювався на частину території зниклих Канівського, Черкаського й Чигиринського полків.

Наприкінці 1680-х рр. починає відновлюватися традиційний західний кордон гетьманату. Те, що полковник Палій «узурпував собі владу» на території по р. Случ, відзначалося ще на сеймі 1688 р. На цьому наголошував і один з депутатів вального сейму у 1692 р: «...привласнює (Палій — Т. Ч.) собі... аж по Случ»⁴⁴. У тому ж році королівський комісар С. Друшкевич скаржився до Варшави, що фастівський полковник створює «удільну провінцію» й претендує зайняти всі українські правобережні землі до межі Київського воєводства з Волинським. Неодноразово відзначав політичне «свавільство» козацької старшини, яка встановлювала власні кордони в 90-х рр., великий коронний гетьман й руський воєвода Речі Посполитої С. Яблоновський. Восени 1692 р. козацькі сотні знаходились у містечках південно-східної Волині — Любарі, Лабуні, Полонному й Грицеві, а західна межа козацького устрою проходила по лінії Демидів—Литвинівка—Бородянка—Радомишль—Коростишів.

* Термін «Палієва держава» було вперше вжито істориком Борисом Крупницьким для означення правобережної частини Українського гетьманату, на яку поширював свою владу білоцерківський (фастівський) полковник Семен Палій.

⁴⁴ Бібліотека Ягелонського університету в Кракові, відділ рукописів. — Од. зб. 1151, арк. 56–57.

Північний кордон козацького устрою в даний період постійно зазнавав змін. Спочатку він проходив по річках Прип'яті й Словечній, які безпосередньо межували з Великим князівством Литовським. Під час визвольної боротьби північні райони Київщини, на які поширилась влада Семена Палія, територіально зменшилися і почали обмежуватись р. Уж, а згодом р. Тетерів. Слід зазначити, що в окремі роки козацький устрій поширювався на територію більшої частини Овруцького повіту. Саме поблизу Тетерева, неподалік Іванкова, у 1694 році відбулося укладення перемир'я між військами польського регіментаря Б. Вільги й українського полковника Семена Палія. У липні 1696 р. коронний референдар С. Щука скаржився на те, що правобережні козаки захопили Горностайпільську, Бородянську й Казаровицьку волості⁴⁵. «Щоб війська польські на цю сторону Тетерева, де товариство його Палієве... не переходили»⁴⁶, — писав лівобережний гетьман Іван Мазепа до Москви в грудні 1699 р., повідомляючи про стремління фастівського полковника встановити північні кордони власних володінь. У листопаді 1701 р. київська шляхта внесла до інструкції на варшавський сейм повідомлення про те, що, «зайнявши собі по р. Тетереву якийсь кордон»⁴⁷, полковник Семен Палій розставляє там своїх козаків.

Західні кордони правобережних адміністративно-територіальних інститутів відроджуваного гетьманату межували з володіннями Київського полку, який підкорявся лівобережному гетьману. З боку Києва вони проходили по річках Ірпінь і Стугна, а на південному сході — по Дніпру. Для козацької організації Правобережної України даний кордон був майже символічним, адже він визначався міжнародними договорами між монархами Речі Посполитої й Московської держави. Прикордонна лінія між правобережною та лівобережною частинами України охоронялась, головним чином, лише гетьманами Лівобережжя, а не правобережними козацькими полковниками.

Дуже важко реконструювати південні межі володінь правобережних полковників у досліджуваній період. На південному сході вони межували з територією, на яку розповсюджувалась юрисдикція кошових отаманів Запорозької Січі. Можливо, південні кордони Брацлавського полку проходили вздовж річок Дністер та Кодима. У 1702 р. С. Палій та А. Абазин приєднали до своїх володінь Балтський, Ольгопільський, Ямпільський повіти та східні райони Поділля, де порубіжними південними містами були Калюс і Могилів.

⁴⁵ Королук В. Д. Речь Посполитая и подготовка Северной войны // Ученые записки института славяноведения. — Т. IV. — Москва, 1951. — С. 230.

⁴⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. — Ч. 3. — Т. 2. — К., 1868. — С. 411.

⁴⁷ Балабушевич Т. А. Територіальні межі правобережних полків (друга половина XVII–початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України. Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 31.

Таким чином, на початку XVII ст. правобережна козацька старшина опанувала майже всю територію Київщини, а також землі Східного Поділля та окремі райони Південно-Східної Волині. Звичайно, адміністративна влада українських полковників не була докраною з огляду на тогочасне політичне становище Правобережжя та проблеми правових відносин між ними та королівською й шляхетською владами. Очевидно, саме тому польська шляхта присвоїла Семену Палію титул *dux malorum et scelerum artifex*. В інструкції послам від Київського сеймику на вальний сейм 1692 р. відзначалося, що Палій, «опираючись на Гадяцькі пакти, привласнює собі якусь монархію...»⁴⁸.

У зв'язку з цим в 1701 р. Польща розпочала широкий наступ на козацьку державність Правобережної України, а Палій припинив усілякі політичні відносини з королем та його підопічними, оголосивши свої володіння «вільною козацькою областю». На землях Київщини, східної частини Поділля та Волині влітку 1702 р. розпочалося повстання місцевого люду проти влади Речі Посполитої, яке сучасники порівнювали з Українською революцією середини XVII ст. Семен Палій разом з іншими правобережними полковниками публічно відмовився від протекції польського монарха й заявив про присягу «наймогутнішому Пану Царю Московському і Вельможному Й[ого] М[илості] Пану Гетьманові Мазепі»⁴⁹.

Колонізуючи землі Київщини, Брацлавщини та Східного Поділля, козацька старшина відновлювала й запроваджувала традиції формування місцевої адміністрації періоду Української революції. Одержавши в середині 80-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених земель, полковники в наступні роки почали легітимізувати ними свою владу над територіями, де розміщувалися їхні полки. З часом органи козацького самоврядування перетворювалися на державні структури Українського гетьманату, які існували тут з 1648 по 1676 рр. й були знищені у другій половині 70-х — на початку 80-х рр. XVII ст. у результаті військових дій між Варшавою, Москвою, Стамбулом, Чигирином та Батурином. Одержуючи матеріальну допомогу від уряду Речі Посполитої й визнаючи зверхність польського монарха (якого українські провідники традиційно «лякали» протекцією московського царя), правобережне Військо Запорозьке із корпоративної організації поступово трансформувалося в автономну державно-політичну структуру з підконтрольною територією та кордонами — «Палієву державу». Такий процес «узурпації» влади на Правобережжі сприяв її об'єднанню з лівобережною частиною Українського гетьманату.

⁴⁸ Архив ЮЗР. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 496–503.

⁴⁹ Цит. за: Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963. — С. 119.

Валентина Шандра

**«ГУБЕРНИИ НА ОСОБЫХ
ПРАВАХ И ПРИВИЛЕГИЯХ
СОСТОЯЩИЕ...»
ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЕКТ**

Історія взаємин центру та регіонів держави, як наукова проблема, стоїть сьогодні досить гостро перед тими, хто займається дослідженням перебування українських губерній у складі Російської імперії. Взаємовідносини верховної влади і спільнот через їхні станові корпорації чи будь-які інші угруповання потребують поглибленого з'ясування, оскільки попередники, що спиралися на теорії класової чи національної боротьби, не дали відповіді на багато питань, зокрема щодо форм та методів взаємодії центру й еліт набутих земель, які були як односторонніми, так і двосторонніми, а то й багатосторонніми. Їх дослідження надають нові, часом непередбачувані можливості до розуміння взаємозалежності влади і суспільства на окремих історичних етапах, особливо в переломні часи. До таких переходових варто віднести й часову межу, яка розділила управління Катерини II і її наступника на троні Павла I.

Відмовляючись від попередніх управлінських підходів, Павло I запропонував виміряні у гатчинському усамітненні пропозиції, які окреслилися зокрема й через поняття «губернії на особых правах и привилегиях состоящие», яке імператор сформулював й вжив його у законодавчому акті від 12 грудня 1796 р. Павло I перевів державу на новий адміністративно-територіальний поділ, що свідчило не лише про перерозподіл населених пунктів, а й про нову видову організацію влади. Намісництва змінювалися губерніями, відповідно й генерал-губернаторів змінили губернатори. Серед губерній окремо називалися ті, управління в яких здійснювалося на загальних підставах, а значна їх частина була віднесена до категорії з врахуванням їх «особых прав и привилегий»: Малоросійська, Ліфляндська, Естляндська, Выборзька, Курляндська, Литовська, Мінська, Білоруська, Волинська, Подільська, Київська¹. Тоді ж з'явилися краї, що перебували «под одинокими и особливими законами и учреждениями»²: Выборзький, Ревельський, Ризький, Білоруський і Український.

---

¹ Полное собрание законов Российской империи (далее ПСЗ). — Первое собрание. — СПб., 1830. — Т. 24: С 6 ноября 1796–1798. — № 17634.

² Цит. за: Четвертков А. М. К вопросу о правовом положении западных национальных районов в составе Российской империи в первой четверти XIX в. // Вестник Московского университета. — Серия 11: Право. — 1986. — № 6. — С. 65.

У чому ж полягала ідея застосування особливих прав та привілеїв? Яким було їхнє змістове наповнення? Слід чітко знати їх перелік, повноту та географію розповсюдження, а також обставини їх появи в російському законодавстві, що вплинули на політичні міркування монархів — Павла I й інших. Важливим є з'ясування тривалості практичного втілення та використання особливих прав і привілеїв, а також питання про те, коли та у який спосіб вони ліквідувалися. Поодинокі, не пов'язані між собою факти із наукових досліджень, як і не проаналізоване законодавство, не дозволяють чітко уявити обсяги застосування наведеного правового поняття³. Отримання відповідей на ці та дотичні до проблеми питання є завданням автора цієї статті.

Винесений до заголовку термін, як і подібні до нього формулювання⁴, протрималися в російському державному житті, і, зокрема, в російському законодавстві тривалий час. Починаючи з 1805 і до 1830-х рр., відомості про склад чиновників губерній з особливими правами в петербурзькому виданні Академії наук — «Месяцеслове с росписью чиновных особ в государстве» — вміщувалися окремим списком від решти губерній. До них були зараховані: українські лівобережні (Чернігівська і Полтавська) та правобережні (Київська, Подільська та Волинська) губернії, а також Білоруська, Ліфляндська, Естляндська, Курляндська, Выборзька, Литовська, Гродненська, Мінська. А з новими набуттями Російською імперією державних утворень до них додалися й Велике князівство Фінляндське, Білостокська та Бессарабська області, а також Область Війська Донського та Імеретія.

До з'ясування цієї наукової проблеми чи не найперше звернулися історики права, зокрема, О. В. Романовський-Славатинський в докторській дисертації намагався пояснити відношення українського дворянства до реформ Павла I⁵. Проте найбільш обґрунтоване пояснення зустрічаємо у Б. Е. Нольде, який зауважив, що російські монархи здавна надавали завойованим землям — Малоросії, Грузії, Прибалтиці — в певний час та за певних обставин особливі права і привілеї, хоча їх норми ніколи не розглядалися як вічні та непохитні⁶. Професор М. В. Клочков дійшов висновку, що про повне повернення Павлом I колишніх прав і привілеїв говорити не доводиться⁷. З сучас-

³ Нічого про них не сказано й в останньому виданні, що спеціально присвячене законодавчій діяльності Павла I — Законодательство императора Павла I / Сост., авт. предис. и биограф. очерка В. А. Томсинов. — М., 2008.

⁴ Зокрема такі, як губернії «особыми правами пользующиеся», «на особых по правам и привилегиям их основания» (ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 25: 1798–1799. — № 19230; Т. 24. — № 17634).

⁵ Романович-Славатинский А. В. Дворянство в России: От начала XVIII века до отмены крепостного права. — СПб., 1870.

⁶ Нольде Б. Э. Очерки русского государственного права. — СПб., 1911. — С. 278.

⁷ Клочков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. — Пг., 1916. — С. 426.

них досліджень окремим аспектам цієї проблеми увагу приділено в надзвичайно докладній та ґрунтовній монографії А. А. Комзолової⁸ про Північно-Західний край як окрему судово-адміністративну одиницю Російської імперії з Віленською, Ковенською, Гродненською, Могильовською і Вітебською, а з 1862 р. і Мінською губернією, що функціонували на основі особливого правового статусу. Авторка продовжила розпочату Б. Е. Нольде традицію дослідження історичних регіонів.

Політика Катерини II у ставленні до приєднаних земель не відразу набула центроспрямованого вигляду. При вступі на престол нею були поновлені грамоти Петра I Остзейському краю з огляду на ту обставину, що місцева знать виявила слухняність, внаслідок чого їй продовжено можливість користуватися особливими правами⁹. Однак вже тоді, 1762 р., імператриця почала сумніватися у правомірності схвалених нею привілеїв. «... полезно ли это для страны. Обычай ли это, привычки или законы? Но я рассудила, что спокойствие целой провинции дороже всего остального»¹⁰, — писала Катерина II генерал-фельдцейхмейстеру російської армії О. М. Вільбоа. Після відвідання 1764 р. Прибалтики імператриця, незважаючи на тріумфальну, влаштовану їй естляндським і ліфляндським дворянством зустріч, приступила до ліквідації автономії краю, спрямовуючи надходження його статків до російської державної скарбниці.

Спроба з новими установами, які запроваджувалися згідно з законом від 7 листопада 1775 р. «Учреждения для управления губерний Российской империи», нівелювати регіональну специфіку не вдалася. Законодавчий акт спершу запроваджувався лише у корінних російських губерніях. Імператриця пояснювала свій відступ від єдиного принципу генерал-прокурору Сенату князю О. О. Вяземському тим, що їй заважають регіони з «конфірмованими привілеями», наділені особливими статутами, а тому там управління до часу залишиться на колишніх принципах¹¹. Але на цих позиціях вона протрималась недовго, і поступово закон від 7 листопада 1775 р. почав набувати повсюдної чинності. Хроніка цього наступу така. Якщо говорити про білоруські землі (Полоцька і Могильовська губернії), набуті Російською імперією за першим поділом Речі Посполитої, то тут «Учреждения для управления губерний...» запроваджувалися 1778 р., внаслідок чого ліквідовувалися повіти і воєводства. 1783 року іменним указом Сенату від 3 травня лік-

⁸ Комзолова А. А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ. — М., 2005. — С. 20.

⁹ Градовский А. Д. Собрание сочинений. — СПб., 1908. — Т. 9: Начала русского государственного права. — Ч. III: Органы местного управления. — С. 130.

¹⁰ Цит. за: Мадариага де И. Россия в эпоху Екатерины Великой. — М., 2002. — С. 114.

¹¹ Российское законодательство X-XX веков. — В 9-ти т. — М., 1987. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — С. 167-295: Учреждения для управления губерний; Ключков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. — С. 410.

відовувалася фінансова автономія Остзейського краю разом з станово-корпоративною системою управління. Тут запроваджувалися намісництва та набирала чинності Жалувана грамота дворянству 1785 р., згідно з якою станові права місцевої знаті впритул наближалися до прав російського дворянства. Людність литовських земель розпочала нову організацію державного життя з поширенням на неї «Учреждений для управления губерниями...» 1794 р. В останні роки свого царювання Катерина II розповсюдила губернські установи на тільки-но приєднані від Речі Посполитої губернії, переслідуючи мету якнайшвидше наблизити їх до Росії. Ще раніше імператриця здійснила наступ і на автономний статус України, спираючись на ідеї та практичні рекомендації Г. М. Теплової, ще недавнього наставника й ад'ютанта Кирила Розумовського¹². Тривала російська експансія на Україну завершувалася, як і в Остзейському краї, запровадженням намісництва 1781 р., подушного податку — 1783 р. (з міщан — 1 руб. 20 коп., із селян — 70 коп.) та рекрутської повинності — 1789 р. В такий спосіб, руйнуючи основи автономного статусу окраїн і регіонів в імперії, вона сподівалась пришвидшити процес перетворення їх в провінції з єдиним російським центром. Катерина встигла практично повністю завершити свої трансформації, за винятком територій, приєднаних від Речі Посполитої за останнім її поділом.

Поспішні заходи Катерини II з їх запровадженням викликали заперечення навіть у деяких сановників. Позиція противників поспішної централізації найшла підтримку й порозуміння в політиці Павла I. Низкою указів 1796–1797 рр. він відновив права Малоросії, Ліфляндії, Естляндії, Курляндії, Выборга. А в колишніх річпосполитських губерніях нічого й не довелося поновлювати й чинне польське право було залишене в судівництві як цивільному, так і карному¹³. Як видно із записки О. Р. Воронцова Олександрові Павловичу 1801 р., той негативно віднісся до їх поширення на придбаний від Польщі край. У своїх міркуваннях він досить критично оцінив «Учреждения для управления губерний...» за велику кількість судів. Та вважав, що західні приєднані та завойовані провінції в державному відношенні були краще облаштовані, ніж внутрішні російські губернії, а тому було помилкою поширювати на них нову модель управління¹⁴.

Г. Р. Державін в своїх записках також підкреслював шкідливу поквапливість, яка може спричинити «в приобретенных завоеванием провинциях» безпорядок через явну неподібність та невідповідність польських законів з російськими. Людність білоруських земель звикла

¹² Козут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. — С. 89.

¹³ Нольде Б. Э. Очерки русского государственного права. — С. 421–428.

¹⁴ Записка графа А. Р. Воронцова о России в начале нынешнего века, представленная императору Александру Павловичу // Архив кн. Воронцова. — Т. 29: Письма иностранцев к графам Воронцовым. — М., 1883. — С. 460.

до власних, старих порядків, а нових не знає і не розуміє, а у наслідку може відбуватися не лише «много ссор и тяжб, но и самих убийств»¹⁵.

Якщо спробувати виявити ознаки особливих прав та привілеїв, то їх можна було б звести до кількох проявів. Коротку схему їх групування, запропоновану московським правознавцем А. М. Четвертковим¹⁶, варто розширити та доповнити новими складовими.

По-перше, були здійснені суттєві зміни в підходах до адміністративно-територіального поділу, і як наслідок відновлювалися історично сформовані регіони. Відмова від попереднього формального критерію поділу держави, що його впроваджувала Катерина II, а ним стала чисельність населення, призвела до створення Павлом I 1796 р. замість трьох намісництв (Новгород-Сіверського, Чернігівського і Київського) однієї Малоросійської губернії із центром у Чернігові та з поділом її на 20 повітів. Причому імператор повернув територію колишнього Полтавського полку з м. Кременчуком, а також Хорольський, Миргородський, Градизький, частину Олександрівського і Костянтинівградського повітів до новостворюваної губернії, відібравши їх у Новоросії, відновивши у такий спосіб територіальну цілісність Малоросії. Слобідсько-Українська губернія відновлювалась у кордонах 1765 р.¹⁷

З колишніх польських областей, з яких при Катерині були створені Брацлавське, Подільське і Волинське намісництва, а також тієї їх частини, що була уведена до Київського та Вознесенського намісництв, організовані Волинська, Подільська та Київська губернії. До того ж, у західних губерніях переставали існувати 20 повітів, що значно «розріджувало» територіальну присутність місцевої влади на рахунок збільшення її обсягу в центрі. Вознесенське намісництво і Таврійська область ліквідувалися, натомість створювалась Новоросійська губернія. До того ж, з Полоцької та Могильовської створено одну Білоруську губернію¹⁸. Указ імператора недвозначно підкреслював, що адміністративний поділ повинен співпадати з межами історично сформованих територій.

Збереження в історичних регіонах традиційної системи права та судочинства підкреслює їх особливе становище, що фіксувалося цивільним, карним, адміністративним, а також становим законодавством. Людність правобережних і лівобережних губерній послуговувалася Литовським статутом, на правовій основі якого діяла місцева владна судова система. Але оскільки той передбачав застосування в разі тяж-

¹⁵ Державин Г. Р. Сочинения. — Т. 6: Переписка (1794–1816) и «Записки». — СПб., 1871. — С. 721.

¹⁶ Названа схема викладена у кандидатській дисертації автора: Правовое положение западных национальных районов Российской империи в первой четверти XIX в. — М., 1986.

¹⁷ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 24. — № 17594, 18117.

¹⁸ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 24. — № 17634.

ких злочинів смертної кари, а російське карне законодавство від неї відмовилося, то 1799 р. було заборонено засуджувати до страти і у судах набутих територій¹⁹. Колишня судова процедура, яка практикувалася в губерніях Речі Посполитої з 1569 р., за спостереженням одного з небагатьох радянських фахівців з історії права П. Ф. Щербини, поверталася Павлом I і практично нічим не відрізнялась від польських судів до 1793 р. Зокрема право на апеляцію здійснювалося на підставі Литовського статуту та конституції конвокаційного сейму 1764 р.²⁰

Малоросійська судова традиція («права тамошние») поновлювалася іменним указом Сенату від 30 листопада 1796 р., однак з тим, щоб розглянуті на місці «все уголовные и гражданские дела» «нами утверждались»²¹. Останнє зауваження вносить додаткову ясність щодо обсягу місцевих прав, якщо остаточний вирок набував чинності після схвалення у Петербурзі. Що ж до апеляційних сенатських справ, то за поданням малоросійського губернатора І. П. Салтикова запроваджувався річний термін, як і у великоросійських губерніях, а для внутрішньогубернських справ — 6-ти тижневий²². Щодо протестів й оскаржень судових рішень, то набув чинності місячний термін, а з врахуванням часу на дорогу додавалося ще 4 дні, з розрахунку, що кінь проходив за день 100 верст²³. Однак у фінансових справах, коли держава брала на себе посередницьку відповідальність, закони діяли за російською традицією. Перенесення контрактів з Дубно до Києва вплинуло й на укладання угод, починаючи з 1798 р., за російськими зразками, як і закладення до банку маєтків²⁴.

Що ж до Прибалтійського історичного регіону, то зауважимо лише, що розвиток права тут здійснювався іншим шляхом і завершився «Сводом местных узаконений губерний остзейских», який був видрукуваний 1864 р. з продовженням 1890 р. та відрізнявся від російського станова-територіальним характером.

Не можна не враховувати й того явища, що у набутих губерніях відновлювалися або створювалися державні установи, яких не було у внутрішніх російських губерніях. Крім Білоруської, управління у якій здійснювали цивільні губернатори, котрі не мали над собою додаткових органів по вертикалі *губернатор — верховна влада*, у всіх інших губерніях запроваджувалася замість генерал-губернатора посада військового губернатора з повноваженнями цивільного, зокрема й тому,

¹⁹ Писарькова Л. Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. — М., 2007. — С. 502.

²⁰ Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. — Львов, 1974. — С. 55; ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 26. — № 19628.

²¹ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 24. — № 17594.

²² ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 24. — № 18252.

²³ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 24. — № 18147.

²⁴ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 25. — № 18563, 18612.

що пограничне положення краю, у якому дислокувалися значні військові сили²⁵, вимагало посиленої охорони західних кордонів Російської імперії. При губернаторах зберігали свої повноваження губернські правління. Спершу у Лівонії, Естляндії, Виборгу, Курляндії, Пільтенському окрузі відновлювалися присутствені місця, які існували там раніше. Потім відповідними указами їх було відтворено у Малоросії²⁶. Однак діяльність адміністративно-поліцейських та фіскальних установ продовжувалася, стягування податків до загальноросійської скарбниці здійснювали казенні палати і казначейства, оскільки, як зазначалося, «оборона государственная требует, дабы все верноподданные нам области оной соразмерно способствовали»²⁷. На чолі повітів залишалися земські капітани або ж справники, які очолювали нижні земські суди. Інакше кажучи, управління фінансами забезпечували установи, створені на основі «Учреждений для управления губерний...» 1775 р.

Крім того, у губерніях з особливим статусом Павло I запровадив посаду фіскалів, яка з'явилась спершу у Курляндській і Лівонській губерніях, а на початку 1799 р. — у Подільській, Волинській, Мінській, Литовській та Київській губерніях. На кінець року та на початок 1800 р. фіскалі з'явилися в правобережних та білоруських губерніях, де вони не лише збереглися, а й протрималися протягом всього правління Олександра I. До повноважень фіскалів, як і в петровські часи, належав контроль термінів виконання державних справ, забезпечення державних фінансових інтересів, стеження за владними посадовцями, аби вони не зловживали своїм становищем та не пригнічували населення, для чого фіскалі оглядали губернські установи щонайменше двічі на рік²⁸.

Для з'ясування різноманітних суперечок поновлювалися колишні судові органи влади. Лівонський гофгеріхт і естляндський верхній земський суд 1796 р. переходили під «апеляцію Сенату»²⁹. 1797 р. при створенні Литовської губернії відновлювався Литовський трибунал з новою назвою Головного литовського суду, у фінансуванні державної служби виборних членів якого держава участі не брала. Для Київської, Мінської, Білоруської, Подільської губерній засновувалися головні суди. З'ясування судових справ селян («поселян») Волинської, Подільської і Мінської губерній спеціальним указом 1797 р. за прикладом Литовської губернії покладалося на Волинський надворний суд³⁰.

²⁵ Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России // Ранние сочинения. — СПб., 1899. — Т. 1. — С. 314–315.

²⁶ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 24. — № 17594 17637, 17681, 17785, 17838.

²⁷ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 24. — № 17584, 17611.

²⁸ Писарькова Л. Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. — М., 2007. — С. 526; ПСЗ. — Т. 25. — № 18826.

²⁹ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 24. — № 17584.

³⁰ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 24. — № 18181.

У Малоросійській губернії відновлювався Генеральний суд, що був найвищою судовою установою Гетьманщини в XVII–XVIII ст.³¹ у складі двох департаментів: карних і цивільних справ, чиновниками якого були два генеральних судді IV класу, чотири радники і десять засідателів від дворянства. Останні обіймали посади внаслідок виборів серед дворянства, котрі відбувалися що три роки. Їхня служба наскільки добре оплачувалася місцевим дворянським зібранням, що були випадки, коли губернські предводители дворянства віддавали перевагу цій посаді перед предводительською. Відновлювалися також земські та підкоморські суди, запроваджені згідно з реформою гетьмана Кирила Розумовського в кожному повіті³².

Одночасно з цим Павло I ліквідував катерининські станові суди губернського рівня: верхній земський суд, губернський магістрат, верхню розправу, совісний суд, а заодно й приказ громадської опіки, а також посади повітових стряпчих, залишаючи натомість городовий магістрат і нижню розправу³³. Зменшуючи кількість створених Катериною II судів, імператор ослабляв станову організацію суспільства.

Та найбільше вразило сучасників, що Павло I повернув до управління у західних губерніях сеймики, станові органи місцевої шляхти, які на виборному принципі формували органи місцевої влади. Повітові сеймики проіснували практично до 1809 р. Протягом цього часу їхня діяльність «вписувалася» у російське законодавство шляхом відмови від пожиттєвого обіймання судових посад з наближенням до корпоративної організації дворянства за російським взірцем, причому ініціювала внесення цих змін місцева шляхта. Це дало привід історичу-правознавцю Б. Е. Нольде констатувати, і не без вагомих на це підстав, припинення автономності судового ладу³⁴.

Ідеї специфічних «прав і привілеїв», якщо порівнювати з центральними губерніями, реалізувалися також при формуванні бюрократичного апарату Російської імперії на порубіжних західних територіях. Іменними указами Сенату Павло I вказав, що в набутих областях обирати і звільняти урядників і чиновників варто згідно з місцевими традиціями і обрядами³⁵. Ним була схвалена доповідь Сенату вихідця з українського дворянського роду, графа, мінського, волинського і подільського губернатора й головнокомандуючого російською армією на Заході І. В. Гудовича, який пропонував голів головних судів обирати

³¹ Однак поновлюваний суд не повторював старої назви Генерального військового суду, вищої установи Гетьманщини, створеної у період визвольної боротьби 1648-1654 рр. З 1802 р. перебував у Полтаві. Припинив свою діяльність 1831 р.

³² Романович-Славатинский А. В. Дворянство в России: От начала XVIII века до отмены крепостного права. — С.477.

³³ Ключков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. — С. 416.

³⁴ Нольде Б. Э. Очерки русского государственного права. — С. 433.

³⁵ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 25. — № 19154.

на дворянських повітових зібраннях на три роки, а засідателів — щорічно. Обрані дворянством шляхом балотування кандидатури (3 чи 4 особи) мали розглядатися губернатором і схвалюватися на посаді послідовно, спершу Сенатом, а потім — імператором. У такий же спосіб (що три роки) обиралися повітові маршалки і хорунжі. У поновлених земських і підкоморських судах відновлювалися посади підкоморіїв, повітових суддів, підсудків і писарів на тих же засадах, на яких вони функціонували у Речі Посполитій, а саме на виборному принципі (по 4 кандидатури) з довічним обійманням посади. Якщо вони раніше схвалювалися королем, то й тепер санкціонування призначення забезпечував Сенат і імператор («кого мы достойным тех мест за благо признаем»)³⁶. Слідство щодо вчинення посадових злочинів, як і покарання, здійснювалися також згідно із Литовським статутом³⁷.

Що ж до станових дворянських виборних посад, то і тут Павло I схвалив пропозицію І. В. Гудовича: губернського предводителя дворянства обирати з повітових з поверненням йому старої назви — маршала³⁸, який зараховувався до V класу Табелі про ранги, а повітових предводителів заміняли повітові маршали V та повітові хорунжі — VII класу. Для виконання станових обов'язків рекомендувалося обирати достойних та заслужених, бо тільки такі будуть схвалюватися верховною владою на посаді³⁹. Ця технологія формування місцевої влади відрізнялася від попередньої політики Катерини II, сприяла зміцненню центральної влади, її консолідації під егідою імператора.

Однак, невдовзі цей порядок зазнав змін. Спершу у Литовській губернії на посаду земського справника, раніше виборну дворянством посаду, військовим губернатором почав призначатися чиновник від корони, а 1799 р. чинність цього закону поширилася і на губернії Правобережної України та білоруські, а 1800 р. — й на повітові і земські суди⁴⁰. Одночасно під призначення потрапили й дворянські засідателі: губернські правління були наділені правом призначення на місця виборних від дворянства посадовців в разі їхнього передчасного вибуття⁴¹. Фінансувалися чиновники судового відомства коштом місцевого дворянства. У внутрішніх російських губерніях, крім них, дворяни утриму-

³⁶ Романович-Славатинский А. В. Дворянство в России: От начала XVIII века до отмены крепостного права. — С.479; ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 24. — № 17789.

³⁷ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 24. — № 18147.

³⁸ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 26. — № 19628.

³⁹ Романович-Славатинский А. В. Дворянство в России: От начала XVIII века до отмены крепостного права. — С.478; ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 24. — № 17790.

⁴⁰ Всього за Павла I було ліквідовано 34 установи місцевого значення (Скоробогатов А. В. Государство и общество в идеологии и политике императора Павла I. — Казань, 2004. — С. 53, 71; ПСЗ. — СПб., 1830. — Т.26: 1800-1801. — № 19418.

⁴¹ Писарькова Л. Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. — 499; ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 24. — № 18057.

вали своїм коштом ще й губернських і повітових землемірів, архітекторів, механіків та медичних чиновників і повивальних бабок лікарських управ, що становило, за підрахунками професора Харківського університету М. В. Клочкова, досить значну суму — понад півтора мільйона рублів, яка збиралася з дворянських маєтків. У такий «оригінальний» спосіб досягалося здешевлення державного апарату управління⁴².

До кінця царювання Павла I у західних губерніях, як, до речі, і у внутрішніх, повітова адміністрація стала призначатися верховною владою. Це дало підставу сучасному казанському історичу А. В. Скоробогатову для висновку про протидію польському переважанню у західних губерніях внаслідок напливу осіб, котрі не належали до місцевого дворянства⁴³. Імператор намагався таким чином мати у своєму підпорядкуванні «зайшлих» чиновників, гнучкіших виконавців його волі, ніж представники станової корпорації.

Яскравим свідченням особливого становища досліджуваних губерній було їхнє підпорядкування окремому департаменту Сенату, запроваджене ще Катериною II під час його реформування 1763 р. Тож перше відділення Третього апеляційного сенатського департаменту (1763–1888) з'ясовувало справи, що надходили саме з цих губерній, зокрема цивільні апеляційні з Волинської, Київської, Подільської губерній до 1840 р. Друге його відділення в 1840–1847 рр. розглядало крім тих, що доставлялися з лівобережних та правобережних українських губерній, справи з Курляндської, Лифляндської, Фінляндської та Естляндської губерній. У спеціально створюваному 1763 р. Четвертому департаменті Сенату розглядалися карні апеляційні справи, що надходили на ревізію з лівобережних та правобережних українських та інших з особливими правами губерній, куди заборонялося звертатися судовій владі великоросійських губерній. Згідно з указом Олександра I від 27 січня 1805 р. відбувся перерозподіл справ, однак цього разу у П'ятому департаменті зосереджувалися карні справи губерній з особливими правами одночасно з іншими великоросійськими. Шостий карний департамент розглядав справи з 27 губерній, до числа яких віднесено українські: Катеринославську, Таврійську, Херсонську і Слобідсько-Українську. Те ж саме стосувалося й Сьомого та Восьмого апеляційних департаментів⁴⁴.

Більше того, наступна сенатська реорганізація 1809 р. знову врахувала особливе становище губерній, бо поділила Третій департамент Сенату на два відділення, перший з яких опрацюював

⁴² Клочков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. — С. 423.

⁴³ Скоробогатов А. В. Государство и общество в идеологии и политике императора Павла I. — С. 75.

⁴⁴ Российский государственный исторический архив: Путеводитель в 4 т. — СПб., 2000. — Т. 1: Фонды высших государственных учреждений. — С. 112–121; ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 28: 1804–1805. — № 21605.

«тяжебні» справи західних губерній, Білостоцької області й одночасно Римсько-католицької колегії. Інше відділення Третього департаменту Сенату зосереджувалося на з'ясуванні справ лівобережних українських губерній, а також Ліфляндської, Естляндської, Курляндської, Фінляндської. Крім того, тут завершувалися справи, що надходили з Юстиць-колегії ліфляндських, естляндських і фінляндських справ, створеної ще Петром I. Судівництво губерній з особливими правами, як пояснював Олександр І міністр юстиції П. В. Лопухін, відрізняється судовим порядком, обрядом (процесом), великою кількістю справ, заплутаністю, різномірністю, що вимагало до себе особливої уваги, а також спеціально обізнаних чиновників для розв'язання судових справ, що надходили саме з цих губерній⁴⁵.

Бюрократизація управління та його неодмінної складової — діловодства — у приєднаних західних губерніях також демонструє відмінності від внутрішніх російських губерній та Прибалтійського краю. І серед них найперше варто згадати про мову документування управлінських процедур. Першим її поставив перед Павлом мінський, волинський і подільський генерал-губернатор О. А. Беклешов, ще недавно ризький губернатор, досвід спілкування якого з остзейськими елітами підказував, що судочинство у ввірених йому губерніях має відбуватися двома мовами. Зокрема в судах нижньої інстанції — польською, а у Головному суді — польською і російською. При цьому всі основні записи у книгах та екстрактах мають робитися російською, а тому й секретарів слід призначати із знанням прав і обрядів судочинства краю, як і польської мови⁴⁶. Російська мова запроваджувалася у діловодство лише в державних установах Правобережної України, тоді як в Остзейському краї пануючою залишалася німецька. Що ж до діловодних форм, то вони повинні здійснюватися на основі «Учреждений для управления губерний...», про що йшлося в одному з указів, оскільки підсудок Стародубського повітового суду склав донесення за підписом двох возних та свідків за формою «статутного права»⁴⁷. Зверталася увага також і на запровадження гербового паперу, а оскільки й при польському правлінні прибуток від цього надходив до держави, то й тепер держава вводила гербову оплату⁴⁸.

В інших спрямуваннях державного життя також можна помітити ознаки політики врахування верховною владою особливого статусу західних губерній. Окремо варто говорити й про політику Павла I в конфесійній сфері, оскільки імператор спершу притримувався декларованого Катериною II принципу свободи віросповідання. Іменними

⁴⁵ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 30: 1808–1809. — № 23436.

⁴⁶ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 24. — № 18135; Т. 25. — № 18670.

⁴⁷ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 25. — № 19230.

⁴⁸ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 25. — № 18532.

указами Сенату 1798 р. у приєднаних до Росії областях створювалося Полоцьке архієпископство для уніатів та шість діоцезій для католиків: Могильовська, Віленська, Самогітська, Луцька, Кам'янська, Мінська⁴⁹. Навернення уніатів у православ'я впродовж 179–1896 рр. викликало протест Святого престолу, і Павло I припинив перехід⁵⁰.

До привілеїв відносилися право на виготовлення та продаж спиртних напоїв у вільному режимі, яке поширювалося не лише на дворянство, а й на козаків. Однак з часом держава обмежувала ці права шляхом стягування митної сплати. За Маніфестом 1810 р. її розмір встановлювали місцева влада разом з повітовими предводителями дворянства; в Полтавській губернії, наприклад, вона становила 60 коп. з відра. Таке рішення піддав сумніву малоросійський генерал-губернатор Я. І. Лобанов-Ростовський, який вважав цю цифру заниженою⁵¹. Суперечки про розмір мита та географію його поширення тривали до 1864 р., часу запровадження правил про акцизний збір.

Окремо можна говорити про землеволодіння в західних губерніях, зокрема про його різні форми, як його розглянув в монографічному дослідженні С. О. Борисевич⁵².

В цілому еліта набутих територій позитивно поставилася до реформ Павла I, адже імператор рахувався з їхнім становищем, та вони й самі неодноразово, як свідчать тексти законодавчих актів, ініціювали потрібні їм зміни⁵³. Хоча були й протилежні оцінки. О. В. Романович-Славатинський для ілюстрації ставлення українського дворянства посиляється на анонімну записку, скоріше антипольського спрямування, у якій автор звинуватив О. А. Безбородька у реставраційних заходах, внаслідок чого створювалася величезна за територіальним виміром Малоросійська губернія. До того ж вона позбувалася Києва, а панство мусило формувати місцеве самоврядування за польськими зразками⁵⁴. Про вплив на реформи Павла I відомого своїми патріотичними зусиллями О. А. Безбородька свідчив Адам Чарторижський, адже канцлер залишився із катерининського оточення єдиним у колі імператора⁵⁵ і за його настановами відбулося повернення судочинства Гетьманщини.

⁴⁹ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 25.. — № 18503, 18504.

⁵⁰ Западные окраины Российской империи. — М., 2006. — С.108.

⁵¹ Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства 1802-1902 г.: Очерки по архивным данным с рисунками. — Полтава, 1906. — С. 215.

⁵² Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 роки). — К., 2007.

⁵³ Скажімо, у законодавчому акті від 24 вересня 1798 р. йшлося про звернення естляндського рицарства про поділ губернії на дистрикти з запровадженням додаткових посад гагенріхтерів (ПСЗ. — Т. 25. — № 18675).

⁵⁴ Романович-Славатинский А. В. Дворянство в России: От начала XVIII века до отмены крепостного права. — С.480-481.

⁵⁵ Чарторижский А. Мемуары. — М., 1998. — С. 99.

Час припинення чинності особливих прав та привілеїв розпочався при Миколі I, а фактором, що його прискорив, стало польське Листопадове повстання 1830 р. Місцевим владним органам та посадовим особам, в тому числі й дворянським становим, присвоювалися назви згідно з «Учреждениями для управления губерний...», ліквідовувалися виборні посади (земського справника, голови суду, засідателів присутствених місць) та заміною особами, що їх призначав уряд за поданням місцевого губернатора. Запроваджувалися призначувані посади городничих та поліцеймейстерів. Понижувалося значення департаментів Головних судів з наданням їм статусу палат. Гродські суди для шляхетства ліквідовувалися з передачею справ до повітових земських судів, що тепер отримували назву повітових. Земським справникам і засідателям земських судів, а також городничим, подвоювався розмір жалування удвічі⁵⁶, аби вони ретельніше дбали про державні справи.

Однак до тлумачення особливих прав та привілеїв державні діячі зверталися не раз, зокрема тоді, коли йшлося про відстоювання регіональних особливостей в разі наступу на них центру. Спроба Міністерства фінансів позбавити малоросійських козаків права продавати свої спадкові землі 1821 р. змусила М. Г. Рєпніна, тоді малоросійського військового губернатора, оскаржувати таке рішення, посилаючись на особливі права і привілеї. Подібне намагання поширити на Південну Україну загальнодержавну відкупну систему змусило М. С. Воронцова 1845 р. наполягати на праві вільного гуральництва, посилаючись при цьому на привілеї західних губерній⁵⁷.

Підсумовуючи, зазначимо, що ідея губерній з особливими правами не випадково виникла саме при Павлі I. Вона була наслідком централізаторської політики Катерини II, яка поширювала на приєднані території уніфікований адміністративно-територіальний поділ для запровадження постійно діючих державних податків та рекрутської повинності. Реакція на них місцевих еліт не була однозначною й уподібнювала Російську імперію європейським монархічним режимам, де їх запровадження супроводжувалось обґрунтуванням права верховної влади оподатковувати усіх підданих без їхньої згоди для потреб держави, для захисту спільного, і верховної влади і підданих інтересу⁵⁸. Аби знати розміри податків, держава вдавалася до змін адміністративно-територіального поділу, згідно з якими вона розміщувала і фіскально-поліцейські

⁵⁶ ПСЗ. — 2 собр. — СПб., 1832. — Т. 6. — Отд. 1: 1831. — № 4382, 4894.

⁵⁷ Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство 1802-1856: Функція, структура, архів. — К., 2001; *Ії ж.* Епізод із діяльності новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова // Архіви України. 2002. — № 1-3. — С. 255.

⁵⁸ Цатурова С. К. Нина Александрова Хачатурян: портрет ученого в зрелості // Искусство власти: Сборник в честь профессора Н. А. Хачатурян. — СПб., 2007. — С. 17.

установи. Щоб зберегти та зміцнити політичний лад з огляду на революційні події у Франції, Павло I здійснював певні поступки місцевим елітам набутих західних територій.

Питання про особливі права чи не вперше поставили дворянські депутати, коли обговорювалися пропозиції до Законодавчої комісії 1767 р. На позиціях збереження відмінних від інших дворян прав на-полюгали депутати від Ліфляндської, Естляндської, Малоросійської і Смоленської губерній. Перші з чотирьох нагадували про дворянське самоврядування, яке у них існувало уже давно⁵⁹. Наслідки поділу на податне і неподатне населення відчуло відразу, й саме цей поділ спричинив невдоволення, а то й боротьбу станів і соціальних груп за його скасування. Право на несплату вимагало легітимного пояснення, такого, щоб його визнавала верховна влада. Тож еліта набутих Росією народів західного пограниччя, маючи подібну до європейської васально-сеньйоріальну ієрархію, намагалася протистояти імператорській верхній владі, вдаючись до торгу чи обміну на поступки регіонального чи станового характеру. У її арсеналі були й незаконні, з погляду верхньої влади, дії, зокрема захист свого права належати до привілейованого стану у такий спосіб, як фальшування записів у метричних та дворянських книгах тощо. Тож впроваджуючи статус губерній з особливими правами, Павло I запропонував проект, який здалеку нагадував щось подібне на угоду домовленостей, химерний «суспільний договір», з привілеями на територіальній основі.

Павло I, ставши імператором, не відкинув намірів та планів Катерини II зміцнити державу, а підійшов до них вибірково, почавши з адміністративно-територіального поділу у межах історично сформованих регіонів. Він повернув традиційне судівництво в набутих Росією землях на виборному самоврядуванні, однак залишив апеляцію за Сенатом, що значно зменшувало роль та значимість місцевої судової влади. Зверхність виконавчої влади щодо судової забезпечувала від будь-яких проявів локального сепаратизму. Павло I не ліквідував адміністративно-фінансові установи, не відмінив податкову реформу та рекрутський набір, керуючись при цьому загальними імперсько-державними інтересами. Реалізована ідея повернення набутих, зокрема і за правом завоювання, губерніям статусу особливих прав і привілеїв відіграла свою політичну роль як спроба залучення регіональної еліти до імперського проекту.

⁵⁹ Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. — СПб., 1906. — С. 70, 80.

Олександр Романцов

**ПРАКТИКА УНОРМУВАННЯ
ПРАВОВОГО СТАТУСУ
ВІЙСЬКОВИХ ГУБЕРНАТОРІВ
У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
(кінець XVIII — початок XIX ст.)**

Все XVIII ст. пройшло в Російській імперії під знаком змін внутрішньодержавного устрою. Активна зовнішня політика Петра I, розширення території російської держави, отримання виходу до моря й поживавлення торгівельних зв'язків підштовхували царський уряд до перебудови країни зсередини. Однією з нагальних проблем стала заміна колишніх, застарілих адміністративних одиниць та системи керування ними. Використовуючи закордонний досвід, влада поширила на російські землі західну губернську модель. Але з часу впровадження перших губерній минуло більш ніж півстоліття, аж поки їх вигляд набув більш чіткої та усталеної форми.

Указ Катерини II про впровадження губерній усунув деякі існуючі протиріччя старої системи. Втім, виявилось, що звичайного поділу імперії на губернії й облаштування у них нових установ та призначення посадовців недостатньо для ефективного управління російською державою. Черета переможних війн, що завершилась приєднанням нових територій з різним політичним й адміністративним досвідом, змушувала царську владу шукати відповідних шляхів до врегулювання цих проблем. Певною відповіддю російського уряду на відцентрові тенденції стало впровадження інституту намісників.

Поява інституту військових губернаторів не була від початку юридично унормована. Російська імперія мала кілька типів намісницької влади на місцях: військових та генерал-губернаторів, не кажучи про посаду намісника як таку (остання існувала, наприклад, на Правобережній Україні у 1796 р.). На відміну від цивільних губернаторів та намісників, військові губернатори призначалися до міст, якими й мали опікуватись. Проте майже всі вони за короткий термін отримували на додаток до своїх відносно вузьких повноважень ще й цивільний нагляд за справами в одній чи декількох губерніях. Зазвичай це відбувалось через місяць після призначення військового губернатора до міста. Часто вони ще не встигали й приїхати на місце свого призначення.

Чіткого принципу, за яких умов і куди призначати одних, а за яких інших військових губернаторів, фактично не було. Важливу роль тут

відігравали волевиявлення самодержця, регіональні особливості місця призначення, зовнішні й внутрішні державні чинники тощо. Повноваження військових губернаторів поділялись умовно на: при-таманні лише військовим губернаторам, які багато в чому дублювали роботу комендантів гарнізону; й ті, що їх отримували військові губернатори разом з цивільним наглядом (останнє фактично дублювало повноваження цивільного губернатора). На відміну від звичайних цивільних губернаторів це були військові, що належали до першого-третього класу згідно з табелем про ранги.

До названих повноважень указами від імператора чи урядових інститутів додавалися ще й нові, що розширяли вже існуючі функції. Окрім всього іншого діяльність військових губернаторів залежала від напряму діяльності їхніх попередників. Так, майже всі справи намісника Брацлавської, Мінської, Волинської й Подільської губерній І. Тутолміна перейшли на початку 1797 р. до військового губернатора Кам'янця-Подільського О. Беклешова.

Військові губернатори призначалися до територій, що мали інакший історичний досвід, відмінне судочинство й донедавна автономію чи навіть самостійність. В такий спосіб було утворене у 1781 р. Малоросійське генерал-губернаторство, що виникло на теренах колишньої Гетьманщини і складалося з трьох намісництв: Київського, Новгород-Сіверського й Чернігівського¹. Це відбулось одразу за скасуванням адміністративно-територіальних одиниць — полків. Намісник (генерал-губернатор), на відміну від цивільного губернатора, здійснював наглядову, контролюючу, касаційну функцію: «Надзор задуманный Екатериной в лице наместников быстро обратился в управление, в высшей степени личное. Да и как не развиваться было этому личному управлению, когда генерал-губернаторам был вручен надзор с правом исправления, которое и заключало в себе залог будущего чрезмерного их усиления»². Губернатор був технічний виконавець, адміністратор; намісник — представник імператора, а отже, людина, що скеровувала розвиток губернії (чи кількох губерній) в потрібному російській імперії напрямку.

Якщо врахувати, що на новоздобутих Росією землях України, Білорусі й Литви проживало понад 7 млн. чол., що величезний регіон відрізнявся значним економічним, соціальним, етнічним, конфесійним розмаїттям, завдання його освоєння було складним навіть для держави, що мала великий досвід територіальної експансії. Напрямок політичних змін і територіальних перекроювань вдалося визначити не відразу, а участь у постійних військових конфліктах відчутно гальмувала процеси інтеграції. Доводилося рахуватися і з відмінною

¹ Государственные учреждения России в XVIII в. Законодательные материалы. Справочное пособие. — М., 1960. — С. 334–335.

² Блинов И. А. Губернаторы: Ист.-юрид. Очерк / И. А. Блинов. — СПб., 1905. —

станово-корпоративною організацією новоприєднаних територій, і з незвичним правовим укладом. Але замість того, щоб враховувати у новому територіальному устрої місцеві особливості, царизм робив ставку переважно на військову силу.

За попередниці Павла I — Катерини II — існували дві форми намісницької влади: намісники й генерал-губернатори. З приходом до влади останнього розпочались великі внутрішньодержавні пертурбації. Цей процес позначався досить великою швидкістю у прийнятті й впровадженні рішень у життя. Новий інститут надгубернської, намісницької влади виник в перші ж місяці правління Павла I. Військові губернатори були призначені не до одного міста, в якості експерименту, а до багатьох міст з столицями включно. Більше того, військовим губернатором Санкт-Петербурга став син Павла I цесаревич Олександр Павлович³. Погіршувало справу те, що нашвидку впроваджений інститут військових губернаторів у правовому полі був практично відсутній. З часом він обростав повноваженнями, які змінили його й підняли статус і управлінську вагу. Більшість військових губернаторів, яких на початку призначали лише до міст з суто надміським контролем, майже одразу отримали до цих повноважень контроль над цивільним життям в одній чи декількох губерніях. У зверненнях до них часто зазначалось: «...воєнному губернатору...управляющему и по гражданской части...», або «...управляющего губерниями минскою, волынскою и подольскою...».

Поєднання повноважень військового губернатора з функціями намісницької, наглядової влади над губерніями відбувалось, отже, без попереднього правового унормування цього питання. Відповідно траплялись ситуації, які вимагали роз'яснень. Останні надавались новопризначеним кандидатам на посаду військового губернатора високопосадовцями з Москви чи Санкт-Петербурга. Одним з перших указів Павла I, що певним чином регламентував роботу військових губернаторів, був указ від 5 січня 1797 р. «О произвождении Военным Губернаторам, сверх их окладов столовых денег»: «Военным Губернаторам, от нас определенным сверх получаемых ими по армейским чинам их окладов, производит на столе, тем, кои поступили в сие звание из бывших в должностях генерал-губернаторов, те самые суммы, которые они по оным должностям получали, а которые вновь в звание Военных Губернаторов назначены по 300 р. на месяц, куда они в своих местах останутся»⁴.

У 1796 р., після призначення військовим губернатором до Кам'янця-Подільського генерал-лейтенанта О. Беклешова (який майже одразу отримав підвищення до чину генерала від інфантерії),

³ Шильдер Н. Император Александр I: его жизнь и царствование. — Т. 1. — СПб, 1897. — С. 175.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 2 4. (1796–1798). — 1 собр. — СПб, 1830. — С.268–269.

останній був стурбований суперечливістю певних аспектів власних повноважень та зобов'язань: «...посему мне поступать как в должности военного губернатора; так и в управлении Губернией? Во всем по высочайшему ли учреждению, а потому и содержание кроме по чину жалованием, а столовыми деньгами и штат по оному иметь? О чем покорнейше прошу снабдить как меня, так и казенную палату откуда мне все следуемые по штату содержанию получать нужным предписанием, буде можно с посланьям с сим нарочным. А как я партикулярно известен что военному губернатору вне крепости быть без государева позволения не можно, по должности же генерал-губернатора и личное по местам обозрение и распоряжение, а потому и объезды по губерниям бывают надобны, то и в сим случае наставление ваше разрешить может неизвестность, в которую между тем, неукоснительно к новой должности отправлялся, в необходимой надобности нахожусь, по новости места порученной мне должности, и по неизвестности еще обстоятельств...»⁵.

Зрозуміло, що подібне звернення могло з'явитись лише за відсутності юридичного документа, де були б розписані всі аспекти діяльності інституту військових губернаторів. Згадку про поєднання повноважень генерал-губернатора треба розглядати в контексті намісницького характеру влади останнього. Оскільки до 1796 р. існував інститут генерал-губернаторів, то й аналогія проводиться саме з ним. У той час доволі поширеною була практика відсилання до вже існуючих законів для роз'яснення тих чи інших нововведень.

Одним з перших юридичних впроваджень, що стосувався інституту військових губернаторів, був указ Павла I про контроль останніх за видачею «подорожен» на проїзд через губернію, на виїзд чи в'їзд з неї⁶ — «О бытии достаточному числу лошадей на почтовых станах: о содержании почт, где ныне ямщиков, нарядом; о числе лошадей для курьеров, о почтах в привеллегированных губерниях, и о расстоянии между станами». Можливо, в такий спосіб влада прагнула, через довірених осіб (військові губернатори призначалися особисто імператором), стежити за пересуванням громадян всередині країни та поза її межами. 8 квітня 1798 р. вийшов новий указ, що уточнював справу видачі «подорожен» — «О сборе с выдаваемых подорожных, о бытии при Военных и Гражданских Губернаторах, при Коммендантах и в Почтамтах Казначеем и писарям, и о содержании для сего сбора шнуровых книг». Гроші, отримані за видачу «подорожен», мали надсилатися в кінці кожної «третини» (січнева,

⁵ ЦДІАК України. — Фонд 12. — Опис 1. — справа 31. — О координации работы между Сенатом об отъездах Беклешова в Киев. — Арк. 3.

⁶ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. (1796–1798). — 1 собр. — СПб, 1830. — С.182.

травнева, вереснева) до Санкт-Петербурзького та Московського «остаточного казначейства», а звіти за видані подорожні — до державного казначея⁷.

Ведення документації щодо видачі «подорожен» повинен був здійснювати спеціальний чиновник. Оскільки на той час у військових губернаторів ще не було власної канцелярії, ці функції мав здійснювати хтось зі складу губернського правління. Військові губернатори, окрім «подорожен», видавали «пашпорти» на виїзд з Російської держави, проте не більше ніж на півроку⁸. В разі затримки за межами країни виїзд до Росії був заборонений. Виїздити мали право лише ті, хто мав маєтки на території Пруссії чи Австрійської імперії. У випадку, коли від'їжджаючий за кордон їхав до ворожої країни, майно останнього мало конфіскуватись, а йому самому загрожувало покарання в формі арешту. За відсутності військового губернатора «подорожні» та «пашпорти» видавали цивільні губернатори чи, навіть, тамтешні губернські правління.

Траплялись, особливо за правління Павла I, й доволі кумедні укази, що стосувались функцій військових губернаторів. Так 25 січня 1798 р. був виданий іменний указ «О запрещении ездить в маскарад без маскарадного платья», згідно з яким: «...а ежели впредь кто приедет в маскарад в собственном кафтане или мундире и без маскарадного платья то таковых брать под караул. Приказали: для должного и непременно сего Высочайшего Его Императорского Величества повеления исполнения, предписать всем Военным Губернаторам и Губернским Правлениям указами». Педантичний імператор не вважав, що подібна халатність не варта видання наказу і виконання належним чином.

До військових губернаторів мали звертатися приїжджі представники закордонних торгових компаній. Останні повинні були повідомляти головному керуючому в губернії, звідки вони їдуть та засвідчувати наявність паспорту на проїзд: «...3) Российские или Иностраные в России пребывающие торговые дома, или частные из торгующих коль скоро получают извещение, что в Россию отправляется или уже приехал товарищ их, прикащик, комиссионер или др. кто им рекомендованный от их корреспондентов, но только бы предмет его путешествия относился к торговле, для обеспечения таковому свободному для России пребывания, обяз. уведомлять Военного Губернатора или Комменданта того города, с показанием Государства, из которого сей приезжий или едуший отправился. В следствие чего, сии начальники должны таковых, по освидетельствовании их паспортов,

⁷ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 25. (1798–1799). — 1 собр. — СПб, 1830. — С.8 46.

⁸ ДАХМО. — Фонд 227. — Опис 1. — т.1 — Од.зб. 71. — Предложения каменецкого военного губернатора за 1799 г. — Арк. 2.

пропускать без задержания... 5) Поелику извещение сие удобно быть может делано токмо теми торговыми домами или частно торгующими, которые в портовых или пограничных городах, сами пребывание имеют, другим же внутри Государства живущим причинило бы отягощение, то, дабы не лишить и их сей выгоды, повелеваем: чтоб о чужестранцах, выше сего изъясненных, уведомляли они нач-ка той Губернии, где кто будет обретаться, кот. обязан немедленно сообщить о том Военному Губернатору или Комменданту того места, чрез кот. приезд иностранца будет, для получения ему пропуска в Россию...»⁹. У 1820 р. іменним царським указом було наказано військовим губернаторам, щоб у «подорожніх», що видавались чиновникам, вказувались окрім всього іншого посади та звання останніх¹⁰.

У вересні 1801 р. Олександр I видав іменні укази, що стосувались адміністративно-територіального устрою та посади військових губернаторів: «О восстановлении пяти Губерний и о подчинении пограничных Губерний Военным Губернаторам» та «Именный, данный Сенату — Об определении Губернаторов и о выборе для сего кандидатов в некоторых Губерниях». Згідно з першим указом прикордонні губернії мали підпорядковуватись військовим губернаторам¹¹. Інший указ стосувався призначення в ці губернії конкретних посадовців: «Сообразно положению о Губерниях в сей день от Нас изданному, по удобнейшему распределению Губерний пограничных и на особенных правах состоящих под управлением Военных Губернаторов, повелеваем: 1) Киевскому Военному Губернатору Генерал от Инфантерии Феньшу присоединить к управлению его Губернию Минскую. 2) Подольскому Военному Губернатору Генерал от Инфантерии Розенбергу оставить в управлении своем Губернию Волынскую...». Надалі до нових міст військові губернатори майже не призначалися (на Україні це були лише деякі міста Півдня: Миколаїв, Одеса, Феодосія). До того ж інші призначення вже не були такими масовими, як це, коли одночасно було вирішено долю подальшого розвитку одразу декількох губерній.

На Правобережній Україні військові губернатори залишались у тих самих містах. Виключенням стане тільки тимчасовий подільський військовий губернатор, призначений у 1831 р. до Житомира¹².

⁹ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. (1796–1798). — 1 собр. — СПб, 1830. — С. 284–285.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 37. (1820–1821). — 1 собр. — СПб, 1830. — С. 159.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. (1800–1801). — 1 собр. — СПб, 1830. — С. 775–778.

¹² Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. — С. 271.

До того ж, при порівнянні повноважень київського й кам'янець-подільського військового губернаторів, звертає на себе увагу більший обсяг повноважень останнього у зв'язку з межуванням Волинської та Подільської губерній з Священною Римською Імперією (з 1806 р. — Австрійська імперія) та Пруським королівством. Надалі юридичні зміни владних повноважень військових губернаторів стають менш відчутними.

Важливою складовою діяльності військового губернатора була судова. Особливо це стосувалось судів над військовими, як-от: «отныне и впредь всех беглых из разных полков, в городах и уездах пойманных равно и воинских служителей в штатных командах состоящих как обер так унтер офицеров, так и рядовых в преступление впадающих, не судить в Присудственных гражданских местах, но отсылать их для изследования и суждения в тех Губернских городах, где войска расположены или гарнизонные полки состоят, к Военным Губ-рам, инспекторам, или шефам полков, или же к комендантам...». У 1800 р. указом від 26 березня «О присутствовании в Полиции Полицмейстеру; о выборе судей для присутствия в частных судах от градского о-ва и о исполнении приговоров частных судов не иначе, как с утверждения ком-в» регламентувався порядок затвердження рішень приватних судів: «Приговоры частных судов исполняются по указу 18 июля 1797 г. с утверждения Военного Губернатора, где же нет Военных Губернаторов... в присутствии Полиции»¹³. Коменданти міських гарнізонів звітували військовим губернаторам про злочини, скоєні рядовими чи офіцерами (зазвичай це були дезертирства, крадіжки, бійки чи знехтування субординацією). Подібні звіти надходили також від командирів полків тих чи інших інспекцій. Військовий губернатор самостійно виносив вироки по цих справах: «...повелеваем рассмотрение их (дел) и определение оштрафования производить в судах по части городов учрежденных где кроме частного и члена магистрата быт так же офицеру того квартала, где дей-е обнаружилось, исполнение же такого определения чинить с утверждения Военного Губернатора»¹⁴.

Якщо злочин скоювався вдруге, військовий губернатор наказував провести військовий суд, що складався з вищих офіцерів полку чи батальйону, до якого належав той, хто скоїв злочин. Часто покаранням слугувало побиття батоном чи проведення крізь стрій шпідрутенів, в деяких випадках відправлення на галери чи на заслання. В разі виявлення фінансових злочинів у полках або батальйонах чи зловживань командирів своїми повноваженнями військовий губернатор

¹³ Там само. — С. 100.

¹⁴ ДАХМО. — Фонд 227. — опис 1. т. 1. — справа 189. — Реєстр указам и повелениям Его Высочества по военной части за 1801. — Арк. 245.

наказував створити спеціальну комісію. Членами цих комісій ставали офіцери київського гарнізону. Іноді до них додавався чиновник канцелярії військового губернатора.

В 1797 р. військовим губернаторам була підпорядкована поліція губернських міст. В травні 1801 р. Олександр I іменним указом — «О подведомстве Полиции местному начальству и военным лицам, коим вверено управление гражданской части в Губернии» структурував підпорядкування поліції в залежності від того, хто в місті був головним: «...В пресечение недоразумений, неудобств и затруднений происходящих в Полиции городов от смешения начальства военного и гражданского, признали мы за благо часть сию в разсуждение главного управления ея поставить на след. Основания: 1) все Военные Губернаторы имеющие гражданскую власть, имеют главное управление и над Полициею на осн. Должности Генерал-Губернаторов в учреждениях о управлении Губерний изображенной 2) Военные Губернаторы не имеющие гражданской власти и комменданты ведают городскую полицию по Полицейскому уставу на прве бывших Обер-коммендантов, с кот. Гражданские Губернаторы и Губернские Правления по части Полицейской имеют сносятся сообщениями, а в Полицию посылают повелении 3) Где нет коммендантов, там управляют Полициею Городничим и зависят по сей части от Военных Губернаторов управляющими Губерниями равно как от Губернаторов Гражданских и Губернских Правлений...». У 1803 р. цей указ був дещо доповнений — «О средствах к исправлению полиции в городах». Згідно з новим іменним указом поліцмейстер мав напряму підпорядковуватись військовому губернатору. Поліцмейстери повинні були виконувати також накази коменданта, що стосувались служби й загального благоустрою. У випадку перевищення комендантами своїх повноважень в управлінні поліцією поліцмейстер мав звернутися до військового губернатора.

У 1811 р. військовий міністр звернувся з доповіддю до імператора, яка потім отримала юридичну силу наказу. В доповіді йшла мова про підпорядкування фортець військовим губернаторам: «...в тех местах, где есть военные губернаторы, коим подчинено гражданское правление, благосостояние крепостей чрез них охраняется...»¹⁵. Згідно з цим указом за відсутності військового губернатора цивільна поліція мала підпорядковуватись комендантам.

У 1820 р. указом Урядуючого Сенату — «О присутствовании Военным Губернаторам в Правительствующем Сенате по делам вверенных им Губерний» військовим губернаторам, як і решті намісників, було дозволено під час відвідань столиць у справах бути присутніми на засіданнях сенату: «...Государев наместник или генерал-губерна-

¹⁵ ДАХМО. — Фонд 227. — опис 1.т.1. — справа 658. — Предложения военного губернатора за 1811 г. — Арк. 8–9.

тор, когда приедет в столицу заседает в Сенате в Общем собрании, и в том Департаменте, где ведомы дела его ведомства, и в оном бывает он ходатаем по делам вверенного ему наместничества, и имеет голос, т.к. и прочие заседающие в сенате...»¹⁶.

Статус цивільного губернатора визначався як «начальник губернии», статус військового губернатора — як «главноуправляющий в губернии». Останнє надавало його повноваженням функції стеження за моральним станом населення підпорядкованої губернії. У 1803 р. київський військовий губернатор А. Феньш видав наказ губернському правлінню: останнє мало звернутися до повітових судів із закликом до населення, щоб матері не наважувались за будь-яких обставин робити аборти. У 1822 р. був виданий указ Сенату — «О назначении опеки по 84 статье Учреждения о Губерниях над именными Дворян, где нет Генерал-Губернаторов, собранием Губернского и всех уездных Предводителей Дворянства, совокупно с Губернским Дворянским Депутатским Собранием» щодо затвердження військовим губернатором рішень дворянської опіки щодо взяття під нагляд маєтків деяких дворян. Це стосувалося випадків, коли дворяни або вели розгульний спосіб життя, або виявляли жорстокість до власних селян. У 1825 р. цей указ було підтверджено — «О предоставлении Генерал-Губернаторам и Военным Губернаторам права учреждать во вверенных их управлению Губерниях опеки над именными помещиков за жестокость и расточительность». У 1822 р. імператор видав іменний указ про ліквідацію масонських лож й таємних товариств — «О уничтожении Масонских лож и всяких тайных обществ»: «...5. Поставив в обязанность Главнoуправляющих в Губерниях и Гражданских Губернаторов строго наблюдать: во-первых, чтоб нигде ни под каким предлогом не учреждалось никаких лож или тайных обществ; и во-вторых, чтоб все чиновники, кои по должностям будут определяемы, обязываемы были на основании статей 3-й и 4-й подписками, что они ни к каким ложам или, тайным обществам не принадлежат и впредь принадлежать не будут; без каковых подписок они и к местам или на службу определяемы быть не могут».

Інститут військових губернаторів є показовим прикладом організації адміністративно-територіальної влади в Російській імперії. Проіснувавши тривалий час — з 1796 по 1917 рр., останній неодноразово зазнавав змін. При чому юридичному оформленню цих змін особливого значення не надавалося. Серед численних варіацій владних губернських інститутів — губернатор, генерал-губернатор, військовий губернатор, військовий генерал-губернатор (не рахуючи тимчасових військових та генерал-губернаторів) — визначення

¹⁶ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 37. (1820–1821). — 1 собр. — СПб, 1830. — С. 119.

повноважень військових губернаторів було найбільш розмитим і мінливим. Так, цивільний губернатор головував в губернії, генерал-губернатор опікувався кількома губерніями з переважанням наглядової функції, військові генерал-губернатори з 1816 р. перебували виключно в столицях: Москві й Санкт-Петербурзі.

Військові губернатори в залежності від місця свого призначення мали й відповідні повноваження. Вище вже йшлося про те, що за часів Павла військові губернатори, що призначалися до українських міст, майже одразу отримували й функції цивільного нагляду за однією чи кількома губерніями. За Олександра I на Півдні, окрім херсонського (у травні 1803 р. місцем розташування новоросійського військового губернатора став Херсон), діяли миколаївський, одеський та феодосійський військові губернатори. Однак, на відміну від першого, на інших правах. Миколаївський військовий губернатор, посада якого без змін проіснувала до 1917 р., опікувався лише Миколаєвим та приналежними до нього селами. Окрім цього, він поєднував свою посаду з посадою командуючого Чорноморським флотом. На цій підставі йому також підпорядковувався Севастополь. Одеський та феодосійський військові губернатори були фактично градоначальниками. Їхні міста мали торгівельний привілей «porto franco». Вони не підпорядковувались херсонському військовому губернатору. Через що, ймовірно для юридичної рівності, й були в ці міста призначені військові губернатори.

Поширеною була практика одночасного функціонування в губернії військового й цивільного губернатора. В такому випадку військовий губернатор здійснював контроль і над цивільним губернатором, хоча останній юридично вважався «начальником губернії». У вересні 1864 р. «Приказом военного министра» інститут військових губернаторів було скасовано: «Государь император, в 31 день минувшаго Августа височайше повелеть соизволил: 1) с учреждением Военно-Окружных Управлений, — всех вообще Военных Губернаторов, кроме тех, кои находятся на Кавказе и в Сибири, освободить от заведывания военной частию, изъяв из ведения их комендантские управления и упразднив должности состоящих при Военных Губернаторов особах по воинской части чинов. За сим всем вообще начальникам губерний присвоить один общий титул «Губернатора»...»¹⁷. Залишились лише військові губернатори Кронштадта й Миколаєва.

Законодавча база щодо інституту військових губернаторів утворювалась та змінювалась в процесі розвитку самого інституту. Від початку ця посада не мала чітко зазначених та юридично оформ-

¹⁷ Державний архів Київської області. — фонд 2. — опис 179. — справа 1024. — Дело об от мене звания военных губернаторов и учреждении при них военных управлений — Арк.1.

лених повноважень, правил підпорядкування. Так сама посада почала функціонувати вже у 1796 р., а перша спроба юридично означити межі впливу та характер влади військових губернаторів відбулась у 1801 р. Втім це не змінило кардинально ситуацію, адже й надалі залишилось безліч питань, які час від часу виринали, потребуючи вирішення. Поширеною була практика введення повноваження військових губернаторів у практичний вжиток із наступним його законодавчим унормуванням. Додавала невизначеності і практика довільного позначання владних інститутів («Начальник губернии», «Главнoуправляющий в Губерниях» тощо). Часто укази видавалися із зазначенням цих визначень. Така мішанина могла стати причиною існування великої кількості помилок в історичній літературі щодо того, хто з посадовців був військовим, а хто генерал-губернатором. Останніх плутали навіть у XIX ст., коли ця посада ще функціонувала.

Інститут військових губернаторів впродовж свого існування (принаймні в досліджуваній період кінця XVIII — початку XIX ст.) так і не отримав ґрунтового юридичного закріплення власних повноважень. Їхні функції можна частково простежити за великою кількістю указів, що унормовували той чи інший бік діяльності військових губернаторів. Поширеними були відсилання до законодавчих актів XVIII ст. — військового уставу 1716 р., указу про запровадження губерній 1775 р. тощо. Доволі заплутаною була система поділу повноважень військових губернаторів в залежності від міста чи губернії, де вони розташовувались: багато залежало від того, прикордонні губернії чи ні; чи мало місто, де перебував військовий губернатор, посаду городничого чи поліцмейстера; чи був в місті комендант чи лише сам військовий губернатор; чи місто було портовим чи суто фортецею тощо. Безліч випадків, за якими могли різнитися повноваження військових губернаторів, не робили цей інститут зрозумілим не лише мешканцям (а пізніше й науковцям), а подекуди й самим військовим губернаторам. Останні часто змушені були звертатися до уряду з проханням роз'яснити чи вказати, як діяти за різних обставин на цій посаді. Чимало їхніх функцій та повноважень не були юридично закріплені й виокреслювались лише у їх практичному виконанні. Часом військові губернатори поєднували власні посади з деякими іншими. В такому випадку на них поширювались закони, що стосувались тої посади, яку вони обіймали. Іноді виникали у зв'язку з цим непорозуміння, які часто вирішувались не юридично, а шляхом приватних домовленостей.

Головним ініціатором нововведень до повноважень військових губернаторів виступав імператор. За доби Павла I та Олександра I вже відсутнє було явище «временщикoв» в тому вигляді, в якому воно існувало за російських імператриць XVIII ст. Залишались,

звісно, люди, більш наближені до монарха. Втім, їхній вплив на внутрішнє життя країни був меншим і багато в чому залежав від волі самого імператора. Отже й бачення змін, втілення їх у життя йшло, переважно, від царя. Останній іменними указами впроваджував зміни в цей інститут, поширюючи їх на всіх чи на конкретного військового губернатора окремо. Наступними за імператором в юридичному унормуванні цієї посади йшли Урядуючий Сенат, колегії (в період Павла I та перші роки правління Олександра I), міністерства тощо. Після 1812 р. видавалось чимало повноважень, в яких військові губернатори згадувались в кінці документа, в переліку посад та установ, яким мали надсилатися повідомлення про певні закони. Особливо насиченою на нововведення щодо інституту військових губернаторів були доба Павла I та перше десятиліття правління Олександра I. Надалі і за Олександра I і за Миколи I кількість указів щодо військових губернаторів суттєво зменшилась.

Олена Бойко

**ТЕРИТОРІЯ, КОРДОНИ
І АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ
ПОДІЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО (1918)**

Політичні і воєнні події 1917–1918 рр. призвели до значних трансформацій на політичній карті Європи, викликаних появою низки нових держав, зміною територій і кордонів тих, що існували раніше. Активно вирішувала свої територіальні проблеми й молода українська держава, що постала в результаті Української національної революції. Зміни територіальних меж, що відбувалися на українських землях протягом 1917–1921 рр., відображені на картах історичної частини «Національного атласу України», який вийшов друком 2008 р. Працюючи над складанням цих карт, автор статті узагальнила напрацьований історичний матеріал у розвідці «Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921)»¹. Нові відомості щодо цієї теми були виявлені останнім часом при упорядкуванні збірника документів «Рада Міністрів Української Держави 1918 року». Пропоноване дослідження присвячене вирішенню геополітичних проблем у цей короткий, але надзвичайно динамічний період Української революції.

У спадок від попередньої влади Українська Держава (УД) отримала в числі інших і низку нагальних територіальних питань. Слід зазначити, що головною міжнародною подією, що дозволила щойно проголошеній незалежній Україні визначити свої кордони, був Брестський мирний договір, укладений нею з Центральними державами. Спираючись на цей документ, Центральна Рада ухвалила 6 березня 1918 р. закон про адміністративно-територіальний поділ України, в якому включила до складу Української Народної Республіки ряд територій, на які її влада не розповсюджувалася. Таким чином, згідно закону Україна заявила претензії на півночі на частину білоруського Полісся, на сході — на українські етнографічні землі у складі Курської та Воронежської губерній. Водночас до українських територій не були включені Бессарабія та Крим².

Проблема державних кордонів постала одразу після зміни політичного режиму і розглядалося на одному з перших засідань новоутвореної Ради Міністрів УД 7 травня. На той момент західні і

---

¹ Бойко О. Д. Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921). — К.: Інститут історії України, 2007.

² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. — Т. 2. — К., 1997. — С. 181–182.

частково північні кордони були визначені у Брестському мирному договорі. Відкритим залишалось питання про північно-східні і східні рубежі. Уряд ухвалив вважати державним кордоном лінію, нанесену військовими, тобто межу просування на схід українських і німецьких військ. Йшлося про демаркаційну лінію між українсько-німецькими та червоними військами, остаточно оформлену в результаті переговорів в травні 1918 р. в Курську. Водночас зазначалося, що ця лінія мала відповідати етнографічним засадам. Як видно із змісту резолюції, геополітичний курс УД був націлений на приєднання усіх земель, що в етнографічному та історичному плані були пов'язані з Україною³.

Окремо стояло питання про Крим. На тому ж засіданні Рада заслухала інформацію Гетьмана про переговори з німецьким послом у справі Криму і ухвалила подати останньому заяву з викладом офіційної позиції України. 10 травня німецькому послу А. фон Мумму була вручена нота П. Скоропадського у справах Криму і Чорноморського флоту, у якій обґрунтовувалася необхідність приєднання Криму до УД в економічному, політичному і військовому аспектах⁴.

25 травня був ухвалений закон «Про тимчасове розповсюдження української державної влади», за яким у разі прилучення до Української Держави нових територій на них одразу розповсюджувалася чинність української державної влади, дія всіх її законів і постанов. Міністру юстиції доручалося негайно підпорядкувати нові території юрисдикції найближчого окружного суду Української Держави⁵. Рада Міністрів УД проводила активну і цілеспрямовану політику у територіальному питанні. У переговорах з сусідніми країнами та державними утвореннями, що виникли внаслідок розпаду Російської імперії, вони займали центральне місце.

«Бессарабським питанням» активно займалася ще Центральна Рада. У Бессарабській губернії проживало за даними на 1910 р. 47,9% молдаван та 27,8% українців⁶. Українці склали 79% населення у Хотинському повіті, 36,5% у південних повітах — Акерманському та Ізмаїльському. З початком Української революції тут поширився національний рух, утворилися українські громадські організації, школи, «Просвіти». Представники від Бессарабської губернії входили до складу Центральної Ради. Українське населення на територіях, де воно складало більшість, виступало за приєднання до УНР.

Утворена в Бессарабії в листопаді 1917 р. національна представницька організація «Сфатул Церій» (Рада країни) 15 грудня проголосила

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО) України. Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 6 зв.

⁴ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр.: Українська гетьманська держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — С. 210–212.

⁵ Державний вістник. — 1918. — 31 травня. — № 8.

⁶ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 53.

її Молдавською Народною Республікою (МНР). Центральна Рада вітала утворення МНР, сторони встановили союзницькі стосунки, вирішивши відкласти розв'язання взаємних територіальних претензій до Всеросійських Установчих зборів⁷. Проте союзницькі відносини тривали недовго. Після проголошення більшовиками радянської влади в Бессарабії «Сфатул Церій» запросив на допомогу румунські війська, які протягом січня-лютого 1918 р. окупували всю її територію. 9 квітня «Сфатул Церій» ухвалив постанову про «умовну злуку» — приєднання Бессарабії до Румунії на правах автономної провінції. Національні меншості на знак протесту зробили заяву, що такі питання може вирішувати лише референдум⁸.

Мала Рада 12 квітня ухвалила не визнавати рішення «Сфатул Церій» та вимагати вільного волевиявлення мешканців краю. За дорученням УЦР Рада народних міністрів звернулася до Румунії та держав Четвертого союзу з протестом проти утисків і насильств, яких зазнає населення Бессарабії. Неуспіх українських аспірацій в «бессарабському питанні» почасти пояснювався тим, що у Брестських угодах Бессарабія не була зазначена як сфера українських інтересів. Можливо, це був прорахунок недосвідчених українських дипломатів. Член делегації УНР на мирних переговорах у Брест-Литовську М. Любинський згадував, що українці пропонували включити до договору питання про Бессарабію, але їм рекомендували самостійно залагодити його шляхом угод з Румунією⁹.

Уряд УД докладав багато зусиль, включно з економічними санкціями, щоб повернути від Румунії українську частину Бессарабії. До часу розв'язання цієї проблеми офіційний Київ вирішив не встановлювати дипломатичні відносини з Бухарестом на рівні послів. Рада Міністрів всіяко намагалася зберегти українські адміністративні структури (транспортні, поштово-телеграфні, судові, освітні та ін.), що деякий час діяли в Бессарабії за румунської влади. За її рішенням службовці, якщо вони не переходили на службу до відповідних румунських органів, до осені 1918 р., фінансувалися за рахунок українських міністерств¹⁰. Міністерство закордонних справ досить успішно втілювало в життя комплекс заходів (агітаційно-пропагандистських, культурних і навіть матеріального заохочення громадських діячів), спрямованих на підтримку українського населення Бессарабії, його прагнення приєднатися до української держави.

11 травня гетьманський уряд видав наказ, за яким заборонявся вивіз товарів до Румунії і Бессарабії¹¹. 25 червня він повторно розглянув це питання і залишив свою митну політику без змін¹². На тери-

⁷ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С. 36.

⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 271.

⁹ Там само. — С. 346.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 197.

¹¹ Державний вістник. — 1918. — 18 травня. — № 2.

¹² ЦДАВО України. Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 66 зв.

торії України було припинено діяльність румунських приватних фірм, що займалися закупкою сировини та продовольства. Дипломатичні демарші уряду УД вкупі з «митною війною» тривали протягом літа. Але позиції Румунії посилювалися її зв'язками з Антантою. Користуючись її підтримкою, Румунія восени 1918 р. анексувала Бессарабію.

На заході з територій, що відійшли до України за Брестським мирним договором, у складі Української Держави була утворена Холмська губернія, яка включала Холмщину та Підляшшя — південну частину Брестського і Кобринського повітів Гродненської губернії. За тим самим договором західний кордон України був визначений відповідно до західних кордонів Російської імперії у 1914 р. Але тепер українські землі межували з новоутвореною Польською державою. Оскільки на початок 1918 р. Польща ще не отримала юридично оформленої незалежності, всі офіційні контакти між польською та українською сторонами відбувалися через Австро-Угорщину, війська якої перебували на польській території. Для багатонаціональної монархії Габсбургів розпад Російської імперії створював небезпечний прецедент. Тому її дипломатичні служби, що сподівалася на утворення Польської держави під своїм протекторатом, діяли неприхильно до України.

Конфлікт між українськими і польськими інтересами виник з приводу українсько-польського кордону на Холмщині. Ця територія, за виключенням кількох північних повітів, з 1915 р. була окупована австро-угорською армією. Населення краю було строкатим, але до війни більшість його (близько 52%) складала українці. Під час війни 120 тис. холмщаків-українців були насильно евакуйовані російською владою вглиб Росії і це змінило баланс на користь польської громади. Під її тиском австро-угорське командування запровадило польську адміністрацію у Замостенському, Білгорайському, Томашівському та Грубешівському повітах губернії. Тому звістка про те, що за Брест-Литовським договором Холмщина і Підляшшя відходять до України, викликала у поляків великий спротив.

У Варшаві вибухнула урядова криза, в Кракові було вивішено чорні прапори на знак жалоби. Польська фракція «Коло» в австрійському парламенті виступила з заявою про незгоду з урядовим курсом. Австро-Угорщина опинилася у скрутному становищі. Вона не бажала погіршення стосунків з Україною, від якої сподівалася отримувати значні поставки продовольства. Щоб не загострювати відносини із жодною з сторін, австро-угорська дипломатія почала шукати компромісний варіант, який зменшив би тиск польської громади. На переговорах з українськими представниками у Бресті 4 березня 1918 р. було підписано окремий протокол, що роз'яснював позиції сторін щодо лінії польсько-українського кордону. Для узгодження питання передбачалося створити спеціальну комісію з українських, австро-угорських та польських представників¹³.

¹³ Дорошенко Д. І. Вказ праця. — С. 224.

Але й така угода не задовольнила польську сторону. З метою поставити український та австро-угорський уряди перед довершеним фактом польська адміністрація в Холмщині посилила політику колонізації. В Замостенському, Красноставському, Білгорайському, Томашівському та Грубешівському повітах були проведені вибори до польської Регенційної ради. На вищезначені регіони розповсюджувалося польське судочинство, заохочувався в'їзд польських переселенців і т. ін. Не був допущений до місця служби губернський комісар Холмщини О. Скоропис-Йолтуховський, призначений українським урядом. Але він все ж зміг приступити до виконання службових обов'язків і організувати українську адміністрацію у північних повітах Холмщини, окупованих німецькими військами. Адміністративним центром губернії став Брест-Литовськ¹⁴.

На відміну від Австро-Угорщини, Німеччина намагалася не допустити надмірного посилення польського елемента на окупованих територіях. Вона вбачала у незалежності України реальну противагу російському та польському впливові у Східній Європі. Тож стратегічні інтереси України й Німеччини збігалися, тому німецький уряд взяв українську сторону в українсько-польському конфлікті. На звернення офіційного Відня з пропозицією вчинити спільними зусиллями тиск на Україну, щоб змусити її відмовитися від визначеної Брестською угодою лінії польсько-українського кордону, Німеччина давала негативну відповідь.

Відсутність підтримки з боку союзників не призвела до зниження активності австро-угорських дипломатів, які шукали можливості розв'язання конфлікту на користь поляків. Вони неодноразово зверталися до міністерства закордонних справ УД з меморандумами і нотами, де пропонували провести українсько-польський кордон по річці Буг, значно східніше від зафіксованої у мирному договорі лінії. Але кожного разу ці спроби натикалися на тверду позицію української сторони. Відчуваючи підтримку Німеччини, Україна продовжувала відстоювати проведення в життя Брестських угод.

Із розпадом Австро-Угорської імперії становище у Холмщині різко ускладнилося. Там почали створюватися польські збройні формування, які погрожували північним повітам, де діяла українська адміністрація. 5 листопада гетьман П. Скоропадський звернувся до командування німецьких військ в Україні з проханням ввести на територію південних повітів Холмської губернії, звідки відійшли австро-угорські війська, німецькі підрозділи та допустити до Брест-Литовська українські збройні формування для охорони української адміністрації та населення¹⁵. І хоч принципову згоду на це було отримано, втілити її у життя не вдалося через революцію, що вибухнула у Німеччині та початок повстання Директорії.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 98.

¹⁵ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 230.

Місцеве українське населення та українська адміністрація змушені були покладатися лише на власні сили. Їх нечисленні та погано організовані збройні загони не змогли протистояти польським частинам. Протягом листопада польські війська окупували не лише Холмщину, й частину західної Волині. На початку грудня українська адміністрація була ліквідована, її представники на чолі з губернським старостою О. Скоропис-Йолтуховським опинилися у таборі для інтернованих осіб у Каліші. В результаті Холмщина і Підляшшя стали першими територіальними втратами української незалежної держави. Так склалося, що для неї вони були втрачені назавжди.

За Брестським мирним договором, а також завдяки просуванню німецьких військ на північ, до України відійшли три південні повіти Мінської губернії — Пінський, Мозирський і Річицький, де населення складалося з українців і почасти білорусів. За часів УНР вони були включені відповідно до складу Волинської і Холмської губерній. З приєднанням цих територій Україна вступила в протиріччя з прагненням білорусів до самовизначення та об'єднання усіх білоруських етнографічних земель. Для білоруської державності стосунки з Україною набували особливого значення. Лідери білоруського національного руху небезпідставно вважали, що тільки південний сусід зацікавлений у незалежності Білоруської республіки. Решта, як РСФРР, яка вважала Білорусію своєю складовою частиною, або Польща й Литва, що тільки виборювали власну незалежність, були противниками суверенності цієї країни.

У квітні 1918 р. до Києва прибула делегація білоруського уряду на чолі з О. Цвікевичем, яка мала на меті повідомити про проголошення незалежності Білорусії та укласти договір про державні кордони. 13 квітня розпочалися переговори з комісією міністерства закордонних справ УНР, яку очолював А. Ліхнякевич¹⁶. В центрі уваги стояло питання про взаємне визнання та розмежування території. Переговори ускладнювались тим, що білоруський народ на той час фактично перебував у стані боротьби за державність. Проголошена в березні 1918 р. Білоруська Народна Республіка (БНР) не була визнана навіть німцями, які її окупували. Не допущений до управління білоруський уряд трактувався ними як національна громадська організація.

Обидві сторони погоджувались, що у визначенні лінії кордону треба керуватися етнографічним принципом і лише у випадку крайньої необхідності — іншими інтересами. Мішаний склад населення прикордонних територій та етнічна близькість двох народів ускладнювали вирішення проблеми. Переговори були напруженими. Білоруська сторона відмовилася визнати північні кордони України, визначені Брестською угодою, на підставі того, що БНР не брала у них участі. Крім того, білоруси заявили протест проти заведення української адміністрації на спірних територіях — у північних повітах Чернігівщини, південних волостях Мозирського, Кобринського та Брестського повітів Гродненської

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 139. — Арк. 39.

губернії. Користуючись політичною обстановкою, Україна відстоювала свої північні кордони такими, як вони були визначені у Бресті¹⁷.

Білоруська сторона висловила прохання мати офіційне представництво на майбутніх українсько-російських мирних переговорах. Український уряд відхилив його з огляду на те, що не існувало офіційного білоруського уряду. Але було висловлене прихильне ставлення української сторони до білоруських інтересів. Зокрема, білоруські дипломатичні представники, хоч і без офіційного визнання, були допущені в Україну. Переговори перервалися у зв'язку із зміною влади у Києві.

За згодою німецького командування уряд Української Держави розповсюдив свою владу на півночі на всі спірні території, на які претендував. Постановою Ради Міністрів від 14 серпня 1918 р. вони склали окрему адміністративну одиницю — Поліську округу (староство) з адміністративним центром у Мозирі. До української території із стратегічних міркувань був приєднаний Гомельський повіт Могилівської губернії з переважно білоруським населенням. Спонукало до цього важливе становище Гомеля, розташованого на перетині двох залізниць та водного шляху, що вели до Чернігова та Києва. Адміністративно повіт увійшов до Чернігівської губернії¹⁸.

У червні до Києва прибув надзвичайний посол білоруського уряду Р. Скірмунт. З його переговорів з міністром закордонних справ Д. Дорошенком з'ясувалося, що фактично білоруський уряд не має влади, не визначився з подальшим розвитком своєї державності. За таких обставин життєві інтереси Української Держави змушували її утримувати у своєму складі стратегічно важливі спірні території.

Входження до складу Української Держави ряду регіонів Західної України, Волині та білоруських земель вимагало створення відповідних церковних інституцій і налагодження нормального церковно-релігійного життя. Релігійна ситуація в цих землях була складною, православна церква зазнавала суттєвих утисків. Міністерство ісповідань і Рада Міністрів постійно тримали ці питання в полі зору, морально і матеріально підтримували православне духовенство і віруючих. Рішенням 25 червня уряд виділив 3 млн. карб. на допомогу священикам, що реєвакуювалися на приєднані до Української Держави Волинь, Холмщину, Гродненщину, Поділля і Мінську губернію¹⁹. Постановою 2 липня було виділено 120 тис. карб. на утримання православного духовенства на окупованих землях Холмщини, Підляшшя та Полісся²⁰.

Найбільш складною в цей час була проблема східних кордонів. Порівняно з добою Центральної Ради на сході українська влада за гетьманату розповсюдилася на ряд нових територій: Путивльський,

¹⁷ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Вказ. праця. — С. 29–30.

¹⁸ Державний вістник. — 1918. — 3 вересня. — № 43; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 207–208.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. — 66.

²⁰ Державний вістник. — 1918. — № 21. — 11 липня.

Суджанський, Грайворонський, Рильський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронежської губернії. На цих землях була створена українська адміністрація. Згідно постанови Ради Міністрів від 14 серпня 1918 р. Путивльський та Рильський повіти увійшли до Чернігівської, решта — до Харківської губерній²¹.

Відповідно до Брестських мирних угод радянська Росія зобов'язувалася визнати УНР, вивести з її території свої війська, розпочати переговори про підписання мирного договору і встановлення державних кордонів. Перші кроки до миру зробила українська сторона. 2 квітня 1918 р. Рада народних міністрів УНР звернулася до радянського уряду з пропозицією припинити стан війни і визначити окремою угодою кордони країн, на що Москва відповіла 3 квітня згодою провести спільну мирову конференцію²². В результаті довгих і копітких узгоджень місцем її проведення був обраний Київ.

Починати треба було з припинення стану війни. Розпочаті 4 травня в Кореневі (Курська губернія) переговори про перемир'я між представниками німецьких і українських військ, з одного боку, і військ РСФРР — з другого, продовжились 6 травня в Конотопі і завершились підписанням договору про припинення воєнних дій. Була встановлена демаркаційна лінія — тимчасове розмежування території Української Держави та РСФРР. Вона проходила через: Сураж—Унечу—Стародуб—Новгород-Сіверський—Глухів—Рильськ—Колонтаївку—Суджу—Беленіхіно—Куп'янськ²³. Таким чином, населені українцями Бірюченський, Богучарський, Острогоський повіти Воронежчини залишилися у складі РСФРР. Але українська сторона не вважала цю лінію остаточним кордоном.

Вздовж демаркаційної лінії існувала «нейтральна зона» завширшки від 10 до 40 км, яка роз'єднувала воюючі армії. Пропозиція про її створення виходила від російської сторони. Офіційно вона була потрібна, аби унеможливити зіткнення патрулів чи військових частин ворогуючих армій. Проте відсутність подібних зон на інших ділянках російсько-німецького фронту, а також розгортання подальших подій показало, що саме на терені «нейтральної зони» Росія планувала сформувати і озброїти військові частини, які згодом склали її «п'яту колону» у боротьбі з незалежною Україною — дві Українські радянські дивізії.

Мирні переговори між РСФРР та Українською Державою розпочалися 23 травня у Києві в приміщенні Педагогічного музею. За постановою РНК РСФРР російську делегацію очолили Х. Раковський та Д. Мануїльський, до її складу увійшло 37 осіб — експертів у певних галузях економіки, політики, культури, військової справи. Серйозну

²¹ ЦДАВО України. Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 168.

²² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 241, 346.

²³ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Вказ. праця. — С. 22.

підготовку до організації і проведення переговорів здійснив уряд Української Держави, який затвердив склад української делегації та розробив головні напрямки і принципи її роботи. Українську делегацію очолив С. Шелухин, до неї були включені І. Кістяковський, П. Стебницький, О. Сливинський, О. Ейхельман, Х. Барановський, А. Свічин, П. Линниченко. Уже в ході переговорів при українській делегації було засновано сім комісій, до роботи в яких були залучені досвідчені правники, економісти, військові діячі.

Серед комплексу питань, представлених для обговорення на мирній конференції, найважливішим, нагальним було укладання договору про перемир'я та розмежування території. Далі йшли проблеми міждержавних стосунків: підданство громадян, дипломатичні, економічні і торговельні відносини, поділ державного майна, взаємне відшкодування збитків і т. ін. Вже перші засідання конференції засвідчили протилежні позиції української та російської делегацій практично з усіх питань, включених до порядку денного.

Долаючи різні підходи до їх вирішення і численні затримки, 12 червня сторони уклали прелімінарну мирну угоду, за якою між обома державами до закінчення переговорів припинялися воєнні дії, а розмежування військ проходило по демаркаційній лінії. Договір визначав умови репатріації громадян обох держав, відновлення залізничного сполучення, повернення Україні рухомого залізничного складу, налагодження поштово-телеграфного зв'язку. В обох державах мали відкритися консульські представництва²⁴. Фактично це був єдиний позитивний результат роботи конференції.

Надалі в переговорах центральне місце посіла проблема встановлення взаємних державних кордонів. Майже всі наступні пленарні засідання конференції звелися до гострих дискусій з цієї проблеми. При визначенні основних критеріїв та принципів у проведенні державних меж українська делегація запропонувала взяти за основу етнічний принцип з урахуванням політичних, географічних і економічних аспектів. У відповідь російська делегація, в зону окупації якої потрапила значна частина українських етнографічних земель, заявила, що така позиція ігнорує принцип самовизначення народів. Вона зажадала, аби питання встановлення кордонів вирішувалося згідно з волею населення і запропонувала вдаватися до плебісциту в кожному окремому населеному пункті.

Після довготривалих дискусій 22 червня делегації дійшли спільної думки, що при визначенні кордонів вони будуть однаково рахуватись з політичними, економічними та іншими інтересами народів і опиратися на етнографічний принцип. В окремих випадках сторони погодилися в спірних місцевостях проводити вільне опитування на-

²⁴ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. 1918 р.: Збірник документів і матеріалів. — Київ—Нью-Йорк—Філадельфія, 1999. — С. 300–301.

селення під наглядом спільних комісій при умові звільнення цих територій від військових сил як однієї, так і іншої сторони. Питання, які не будуть вирішені шляхом переговорів, передбачалося розглянути в міжнародному суді²⁵. Далі цих домовленостей піти не вдалося.

З урахуванням етнічних, економічних, стратегічних, географічних, політичних чинників українською стороною було запропоновано лінію українсько-російського кордону, що включала й українські етнографічні території у складі Мінської, Могилівської, Курської, Воронежської губерній. Російська делегація висунула свій проект кордонів, за яким до Росії мали відійти 5 повітів Волині, 4 повіти Чернігівщини, а також українські частини Курщини, Воронежщини, Харківщини та Катеринославщини. Ця лінія відступала від української етнографічної межі на 125–200 верст. Оцінюючи російський проект, голова української політичної комісії О.Шульгин відзначав, що «в тому визначенні кордонів не малося на увазі ніякого принципу, яким би можна було виправдати ці кордони. З точки зору політичної, як і з точок зору етнографічної, стратегічної й економічної ці кордони є цілком безґрунтовні і безпринципні..., що повністю суперечить і не відповідає нашим бажанням і сподіванням»²⁶.

Подальший безрезультатний хід переговорів засвідчив, що формально погодившись із правом українського народу на самовизначення, радянська Росія водночас і далі вороже ставилася до існування самостійної Української Держави. Уклавши мир з Україною й формально виконавши Брестські угоди, радянська делегація всіляко зволікала з подальшими домовленостями, втягнула українську сторону у довгі й безплідні переговори, а своє тривале перебування в українській столиці дедалі більше використовувала для більшовицької пропаганди. Переговори безрезультатно тривали до жовтня і були припинені за ініціативою української сторони.

Переговори з РСФРР поставили перед Українською Державою питання про розмежування її території з державними утвореннями, що виникли після розпаду Російської імперії і безпосередньо межували з Україною. Це питання постало з початком українсько-російських переговорів, ставши одним з каменів спотикання у досягненні взаєморозуміння сторін. Російська делегація претендувала на те, щоб представляти всю колишню Російську імперію. Тобто радянська Росія не хотіла визнавати факту відокремлення від неї Прибалтики, Дону, Кубані, Криму, Грузії, Азербайджану, які прагнули стати на шлях державного самовизначення, і вважала їх за тимчасові антирадянські «контрреволюційні» утворення.

Принципи, якими керувалася українська сторона у відносинах з новопосталими державами, були викладені в аналітичній записці

²⁵ Там само. — С. 304–305.

²⁶ Цит за: Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. — С. 15.

«О границях Української Держави під взглядом політичним», підготовлений Д. Донцовим, що брав участь у мирних переговорах як експерт української політичної комісії. Цей документ, обговорений і схвалений комісією 7 червня, охоплював велике коло питань і був покладений в основу визначення позиції України щодо її кордонів з колишньою Росією. Українська Держава виходила з факту розпаду старої Російської імперії і визнавала за окремими її частинами, які самовизначились, право на суверенітет.

Враховуючи непевність політичної ситуації в цих регіонах, українська сторона повинна була провадити гнучку політику. «Але, підкреслював Д. Донцов, — на першій плані при розв'язанні всіх граничних справ має стояти інтерес української держави»²⁷. Так, він зазначав, що у Всевеликому війську Донському треба вбачати союзника, що, на його думку, мало б стати «найпершим і найважливішим завданням нашої східної політики. За ціну цього приятельства могла б Україна зрезигнувати з українських національних окраїн Донщини. Анексія Донщини з Кубанню була б шкідлива і неможлива до проведення»²⁸.

Відносини Української Держави з Доном розвивалися динамічно і носили добросусідський рівноправний характер. Донські козаки майже одночасно з Україною і так само за допомогою німців визволилися з-під більшовицької окупації й створили свою державність — Всевелике військо Донське. 16 травня 1918 р. представницьке зібрання «Круг порятунку Дону» створило уряд та обрало військовим отаманом генерала П. Краснова. Майже одразу між Україною і Доном розпочалися переговори про взаємне визнання та встановлення кордону. Вони ускладнювалися наявністю у сторін взаємних територіальних претензій. Україна претендувала на Таганрозький округ та на західні волості колишньої Облaсті війська Донського понад річкою Калитва, мотивуючи це тим, що до 1887 р. ці території, населені українцями, входили до складу Катеринославської губернії. Всевелике військо Донське мало претензії щодо Старобільського повіту Харківської губернії та Луганська, які перебували в зоні інтересів Донського козачого війська. Переговори тривали близько двох місяців. З боку Дону їх очолювали міністр торгівлі В. Лебедев та посол в Україні генерал О. Черячукін, від Української Держави — міністр закордонних справ Д. Дорошенко.

Політичні обставини змушували обидві сторони йти на взаємні поступки. Встановлення кордону між Україною і Доном зміцнювало позиції української делегації на переговорах з РСФРР. Донському уряду порозуміння з Україною давало можливість вивільнити свої військові сили для боротьби з більшовиками та отримати матеріальну допомогу від Української Держави. Були й інші причини, в тому числі й економічного характеру, які робили договір з Доном конче по-

²⁷ ЦДАВО України. Ф. 2607. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 76.

²⁸ Там само. Арк. 78.

трібним. 8 серпня 1918 р. уряди Української Держави і Дону підписали договір про основні принципи двосторонніх відносин. Сторони обмінялися визнанням суверенності й незалежності одна одної. Договором передбачалося, що обидві держави зрікаються територіальних претензій й кордоном між ними буде слугувати адміністративна межа між Областю війська Донського та Воронезькою, Харківською і Катеринославською губерніями. В районі Маріуполя до України прилучалася певна територія на схід для забезпечення цілісності адміністративно-господарського управління містом та портом.

Окремий пункт договору стосувався становища українського населення на території Всевеликого війська Донського. У ньому зазначалося, що воно «дістає всі права щодо своєї мови, школи, культури, як і всі інші громадяни, а політичні права дістає такі, які прислужують тим громадянам, які належать до козацького стану»²⁹. 18 вересня між обома урядами була укладена окрема угода стосовно господарського життя Таганрозького промислового району. Керівництво ним мала здійснювати спеціальна Доно-українська комісія, яка знаходилася у Харкові. Сторони мали у ній паритет голосів. Підтверджуючи думку Д.Донцова, Д.Дорошенко пізніше зазначав, що «українське правительство вважало, що краще мати на Дону українську іриденду і тим самим розбуджувати національну самосвідомість серед українського населення Дону, ніж мати в себе донську і тим самим російську іриденду»³⁰.

Кубанське козацтво також стало на шлях самовизначення. У січні 1918 р. було проголошено Кубанську Народну Республіку як складову федеративної Російської республіки, 16 лютого 1918 р. — самостійну Кубанську Народну Республіку. Українські уряди провадили лінію на зближення з національно близьким до українців кубанським козацтвом з метою схилити його до злуки з Україною. Протягом 1918 р. між українським і донським урядами велася таємна, а часом і відверта боротьба за вплив на Кубань. Маючи в Кубанському крайовому уряді своїх прихильників, і Україна, і Дон в перспективі планували приєднати Кубань до себе.

Серед кубанського козацтва існували дві політичні течії: «чорноморці» (нащадки запорізького козацтва) — прихильники козацької самостійності та утворення союзу козачих земель, України та Кавказу — та «лінійці» (нащадки донського козацтва) — прихильники «єдиної та неділимої» Росії. Становище в регіоні було складним. Під тиском більшовиків 28 лютого 1918 р. Кубанська крайова рада та уряд залишили свою столицю Катеринодар. 17 березня вони уклали угоду з командуванням білої Добровольчої армії про спільну боротьбу з більшовиками. Кубанський уряд перебував у союзницьких стосунках з Доном, який був проти прилучення Кубані до України й наполягав на збереженні Доно-Кавказького союзу.

²⁹ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. XLII.

³⁰ Там само. — С. 193.

Гетьманський уряд весь час наголошував, що всі кубанські козаки є нащадками запорожців, а тому єдинокровними братами українців. Таку позицію активно підтримувала частина керманічів кубанського козацтва, серед яких був голова Кубанського крайового уряду Л. Бич. 28 травні 1918 р. до Києва прибула офіційна делегація на чолі з головою Кубанської крайової ради М. Рябоволом. М. Рябовол, а також члени делегації К. Безкровний та Г. Омельченко були відомими українськими національними діячами і патріотами. Українською стороною кубанцям був влаштований теплий і дружній прийом, вони також були прийняті гетьманом П. Скоропадським. На офіційних переговорах, що розпочалися невдовзі, були розглянуті питання встановлення міждержавних відносин та надання Україною допомоги Кубані в боротьбі проти більшовиків.

Офіційною частиною контакти з кубанцями не обмежувалися. М. Рябовол та його оточення розпочали таємні переговори з представниками міністерства закордонних справ УД, на яких дійшли згоди вести справу в напрямку прилучення Кубані до України. Але хтось із кубанської делегації повідомив представників Дону про характер таємних контактів з українськими дипломатами. І через деякий час під тиском Донського уряду Кубанський уряд надіслав своїй делегації у Київ інструкцію з заборону вести переговори про приєднання. Натомість пропонувалося головну увагу в українсько-кубанських контактах приділити забезпеченню Кубанського крайового уряду зброєю. Прохання кубанської сторони про допомогу у спорядженні армії було зустрінуте з розумінням. Вже наприкінці червня на Кубань з України було відправлено 9 700 рушниць, 5 млн. набоїв, 50 тис. снарядів для 3-х дюймових гармат тощо. Такі транспорти висилалися кубанцям майже кожного місяця³¹.

Незважаючи на заборону, таємні контакти між кубанцями і українським урядом тривали. В цей час біла Добровольча армія під проводом генерала А. Денікіна готувалася до походу на Катеринодар. Було зрозумілим, що той, хто визволить Кубань від більшовиків, здобуде прихильність кубанського козацтва. Тому українська сторона запропонувала висадити морський десант на азовському узбережжі Кубані. Одночасно в самій Кубані мало вибухнути підготовлене повстання. Таким чином, більшовики з цієї території були б вигнані за допомогою українського війська. А згодом планувалося проголосити злуку Кубані з Україною³².

План носив усі ознаки відвертої авантюри. Навіть у разі успіху Україна ризикувала опинитися у скрутному становищі. Могли розпочатися прямі воєнні дії з Добровольчою армією та гірськими народами Кавказу, які не визнали б приєднання Кубані до України. І все ж українська сторона розгорнула активну підготовку військової операції, на яку уряд виділив значні кошти. За згодою з німецьким коман-

³¹ Там само. — С. 197.

³² ЦДАВО України. Ф. 1077. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 3.

дуванням з Харкова до Азовського узбережжя була перекинута дивізія генерала О. Натієва у складі 15 тис. вояків. Справа провалилася через подвійну політику німців та зволікання високих чинів військового міністерства. Поки підготовка десанту затягувалася, розпочався наступ Добровольчої армії, і 16 серпня нею був взятий Катеринодар. Таємний план приєднання Кубані залишився нездійсненим.

Політика Української Держави щодо вкрай важливого у стратегічному відношенні Кримського півострова навіть сьогодні, коли минуло більше 90 років, залишається цілком актуальною. Визначимо її мовою тогочасних документів — наведемо уривок з вищезгаданої записки Д. Донцова «О границях України під взглядом політичним»: «Крим не був окремою адміністративною одиницею. Північна частина півострова своїм етнічним і географічним характером зливалася з континентальною частиною Таврії. Ся обставина позбавляла півострів характеру чогось одноцільного, роблячи з нього не лише де-юре, але й де-факто частину Таврії. Стоячи на ґрунті беззаперечного права націй на самовизначення, Українська Держава може це право надати яскраво вираженим національно або адміністративно територіям, але не їх довільно викраямним частинам, що повело би лише до карикатурування вищезгаданого права. ...Опріч того, подібні карликові держави (як Крим) яко важні стратегічні пости ніколи не затримують своєї незалежності. Відділений від України, до котрої він є органічно прив'язаним, Крим зробився іграшкою в руках других сил. Все се промовляє за тим, що Українська Держава може признати право Криму на самовизначення, але не політичне, лише культурно-національне. Права татарського народу мусять бути забезпечені. Але політично Крим є інтегральною частиною України і таким мусить лишитися і далі. Так само втручання якогось третього чинника (крім Криму і України) в стосунки між ними, з точки зору права, є абсолютно неприпустимим»³³. Українська Держава не повинна робити жодних компромісів у справі Криму, бо приналежність Криму до України, вважає Донцов, є необхідною умовою української незалежності. Український уряд мав добиватися суверенітету над Кримом і вести переговори про його статус в Українській Державі, виходячи з того, що півострів є її складовою і невід'ємною частиною.

Свого часу Українська Центральна Рада не включила Крим до складу УНР, оскільки він не був українською етнографічною територією. У III Універсалі та Законі про адміністративно-територіальний поділ УНР йшлося про Таврійську губернію (без Криму). Як виявилося згодом, відмова від претензій на стратегічно важливий, територіально і економічно пов'язаний з Україною Крим була політичною помилкою керівництва УНР. Почасті її можна пояснити сподіваннями української влади на федерацію з демократичною Росією. Кримське питання не піднімалося на мирних переговорах у Бресті.

³³ Там само. Ф. 2607. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 77–77 зв.

Оскільки Крим не був згаданий у Брестському мирному договорі в числі територій, на які розповсюджувався суверенітет УНР, більшовики сподівалися, що він залишиться у складі радянської Росії. Для цього вони на всяк випадок зробили Крим «самостійним» і «незалежним», проголосивши наприкінці березня 1918 р. квазідержаву — Радянську соціалістичну республіку Тавриди.

Проголошення державної самостійності України ускладнило стосунки з Кримом. Під час вигнання більшовицького війська з території УНР українська влада намагалася виправити свою помилку. Наприкінці квітня українське військо під проводом полковника П. Болбочана вирушило в похід на Крим, але німецьке командування не дозволило йому просунутись далі Джанкою.

Приєднанню півострова до України противилася частина діячів кримсько-татарського руху, російські шовіністичні кола Криму та на перших порах Німеччина, яка до кінця літа 1918 р. не могла визначитися зі своїм ставленням до майбутнього цієї території. Спочатку у Берліні розглядалася можливість встановлення протекторату над Кримом³⁴. На півострові перебували німецькі війська, які у квітні вигнали звідти більшовиків. У травні–червні за згодою з німецьким командуванням тут був утворений Кримський крайовий уряд. Серед його членів переважали урядовці Російської імперії, на чолі стояв генерал С. Сулькевич. І хоча в кримському уряді боролися різні політичні течії, головним напрямком його діяльності було визначено створення незалежного від України державного утворення, яке в майбутньому мало увійти до складу відновленої «єдиної Росії».

Проте Німеччина від офіційного визнання створеного за її ініціативи уряду утримувалася. Німецькі дипломати і посол А. фон Мумм в їх числі були не проти передати півострів до складу Української Держави навіть без жодних умов. Українська Держава не визнавала «самостійності» Криму і вела наполегливу боротьбу за приєднання півострова. Гетьман П. Скоропадський та міністерство закордонних справ неодноразово зверталися до німецького командування та дипломатів з проханням посприяти у справі приєднання Криму до України. Український уряд надавав широку допомогу українофільським течіям на півострові. Були виділені кошти на підтримку українських газет, громадських організацій, зокрема, спеціально створеного «Комітету степової України», українських кооперативів та інформаційного бюро МЗС України у Сімферополі³⁵.

Тим часом у кримському уряді все більше брали гору проросійські сепаратистські настрої. У відповідь на антиукраїнську політику Рада Міністрів розпочала митну блокаду Криму. Було припинено поста-

³⁴ Зарубин А.Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. — Симферополь, 2008. — С. 384.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 16.

чання товарів залізницею та морські перевезення³⁶. Митні санкції яскраво продемонстрували повну економічну залежність півострова від України. Під тиском економічних санкцій уряд Криму почав шукати компромісів. До цього його спонукала також і зміна позиції Німеччини, яка в ході візитів до Берліна прем'єр-міністра Ф. Лизогуба та Гетьмана П. Скоропадського погодилася з українською точкою зору на шляхи вирішення кримської проблеми. 29 серпня міністр закордонних справ Криму В. Татіщев повідомив Ф. Лизогуба про готовність йти на переговори, але за умови визнання Криму автономним і негайного припинення економічної блокади. Аналогічні умови кримський уряд висунув і до німецької сторони³⁷.

Таким чином, шляхом цілого ряду політичних і дипломатичних зусиль справу було зрушено з місця. На початку жовтня у Києві розпочалися переговори між Україною і Кримом. Кримську делегацію очолював міністр юстиції А. Ахматович, українську — прем'єр-міністр Ф. Лизогуб. У ході вкрай важких переговорів було досягнуто угоди про входження Криму до складу України на правах автономної одиниці. Однак повстання Директорії проти влади гетьмана П. Скоропадського, що розпочалось в половині листопада, поклато край намірам приєднати Крим до України.

У коротку добу Української Держави гетьмана П. Скоропадського було досягнуто найбільших в часи Української революції успіхів у вирішенні територіальних питань. Юридичні науки і політологія першої третини ХХ ст. визначали такі фактори, необхідні для виникнення та існування держави, як встановлена територія; стале населення; влада, що самостійно править територією та населенням; дипломатичне та міжнародно-правове визнання держави іншими державами, внаслідок чого вона стає суб'єктом міжнародного права³⁸. За часів Української революції усім цим факторам відповідала лише українська державність часів Гетьманату П. Скоропадського.

Шляхом військових, дипломатичних, політичних, економічних заходів українську владу було поширено майже на всі українські етнографічні землі у Східній Україні. Розповсюдити її не вдалося лише на невелику територію на сході. Із стратегічних міркувань на півночі була приєднана частина білоруських земель. На півдні було досягнуто принципової згоди на входження Криму до складу України на правах автономії. Адміністративно територія Української Держави поділялася на 9 губерній і 2 округи. У складі її було утворено нові адміністративно-територіальні одиниці — Холмську губернію, Таврійську та Поліську округи. До Чернігівської і Харківської губернії включено нові повіти.

³⁶ Там само. — Спр. 133. — Арк. 8.

³⁷ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Вказ. праця. — С. 385.

³⁸ Див.: В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — Київ-Філадельфія, 1994. — С. 15.

Олександр Кривобок

**ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ЯК ЧИННИК
ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ
І АДМІНІСТРАТИВНОЇ МЕРЕЖІ
НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(початок ХХ ст.)**

Серед багатьох питань, які опинились у полі зору регіональної історії, доволі незначне місце займає вивчення діяльності політичних партій. Частково це зрозуміло, оскільки політичні партії є структурами, що охоплюють значно більшу територію відповідно до особливостей своїх ідей та соціальної бази. Між тим, існуючі протиріччя між політичними уподобаннями жителів окремих регіонів України і спекулювання на цьому політичних діячів зумовлюють значні перспективи і потребу розвитку цього напрямку досліджень.

Зауважимо, що саме регіональний зріз проблеми на сьогодні є менш популярний і менш досліджений історичною наукою. Прикладом цього слугує історія місцевих партійних організацій півночі Лівобережної України на початку ХХ століття. Більшість дослідників партійної історії, навіть такі відомі, як А. Павко¹, О. Донченко², І. Омелянчук³, В. Головченко⁴, наводять у своїх працях про діяльність політичних партій у цьому регіоні лише загальні відомості або використовують факти з їхнього життя як ілюстративний матеріал. На протипагу дослідженням загальноукраїнського масштабу місцеві історико-краєзнавчі роботи в центрі уваги, як правило, ставлять повсякденне життя і розвиток окремих населених пунктів або окремих груп їхніх мешканців. Такими є, наприклад, праці В. Балабая⁵, С. Вої-

---

¹ Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні кінця ХІХ ст. — початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. — К, 1999. — 247 с.

² Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). — Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. — 379 с.

³ Омелянчук І. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914): Монография. — К.: МАУП, 2006. — 744 с.; Омелянчук І. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914гг.). Монография. — К.: НИУРО, 2000. — 168 с.

⁴ Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. — Х. : Майдан, 1996. — 190 с.

⁵ Балабай В. І. На землі ічнянській. — Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2004. — 288 с.

нова⁶, збірники статей про національні меншини краю⁷. Більше інформації про політичну історію в енциклопедичних і довідкових краєзнавчих виданнях⁸, але тут вона подається несистемно і має описовий характер.

З існуючої літератури лише декілька робіт присвячені вивченню і узагальненню регіональної політичної історії Чернігівщини до 1917 р. Однією з перших стала робота В. Щербакова⁹, присвячена історії соціал-демократичних організацій краю, перш за все РСДРП. Ідеологічні позиції марксизму-ленінізму, характерні для неї, були ще більше загострені в наступних працях радянського періоду, зокрема в «Нарисах історії Чернігівської обласної партійної організації»¹⁰, де поза РСДРП діяльність інших політичних організацій зовсім не згадувалась. У виданій 1996 р. монографії Т. Демченко та В. Онищенко¹¹ було переглянуто ряд радянських ідейних стереотипів, але через невеликий обсяг висвітлення діяльності місцевих партійних організацій в ній несистемно і вибірково. Нарешті, роботи С. О. Наумова¹², найбільш об'ємні з існуючих, присвячені винятково українським політичним партіям, тоді як у регіоні діяли також загальноросійські та єврейські.

Діяльність місцевих відділів політичних партій важко уявити поза контекстом соціальної історії, історії тих груп, прошарків і верств населення, з яких комплектувалися їхні учасники. Завжди існує зв'язок і з територіальною структурою розміщення населення, оскільки партійні організації зазвичай характерні чіткою територіальною структурованістю. Водночас, якщо адміністративно-територіальний поділ важко піддається змінам, часто зберігає усталені форми, то партійні організації, менш обтяжені бюрократизмом, здатні швидше набувати нових форм, зручних для функціонування.

⁶ *Воїнов С.* Новгород-Сіверський: Нариси історії / Ред. О.Б. Коваленко. — Чернігів. Сіверянська думка, 1999. — 164 с.

⁷ *Євреї в Ніжині.* Науковий збірник. — Ніжин: Просвіта, 2001. — 179 с.

⁸ *Калібаба Д.* Відомі діячі науки, культури, політики Чернігівщини / І. Каганова, О. Астаф'єв. — Чернігів, Редакційно-видавничий відділ, 1998. — 256 с.; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. — К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. — 1006 с.; Чернігівщина incognita. — Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські оберіги», 2004. — 400 с.

⁹ *Щербаков В.* Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902–1917). — Харків: Пролетар, б/р. — 219 с.

¹⁰ Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. — К.: Політвидав України, 1970. — 414 с.

¹¹ *Демченко Т. В., Онищенко В. І.* Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900–1917 рр. — Чернігів, 1998. — 66 с.

¹² *Наумов С.* Глухівська організація РУП-УСДРП та її література // Сіверянський літопис. — 2005. — № 2–3. — С. 3–15.; *Наумов С. О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. — лютий 1917 р.) / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х.: ХНУ, 2006. — 344 с.: рис.

Метою нашого дослідження є вивчення можливого зв'язку між територіальною організацією місцевих політичних організацій у Чернігівській губернії на початку ХХ ст. з адміністративно-політичними змінами в роки формування Української Соціалістичної Радянської республіки, її кордонів та адміністративно-територіального поділу. Закономірно, що при цьому головну увагу буде надано порівняно великим партійним організаціям, осередки яких поширювалися на більшу частину території губернії.

Звернувшись до процесу виникнення осередків революційних політичних партій на півночі Лівобережної України, відзначимо їхній генетичний зв'язок із народницькими революційними товариствами 1870-х – 1880-х рр. та групами народників і марксистів, що існували в регіоні у кінці ХІХ ст. Але становлення власне партійних структур припадає тут на більш пізній період 1901–1903 рр., коли у містах і містечках губернії з'являються і налагоджують зв'язки між собою організації таких партій, як російські есери та соціал-демократи, Революційна Українська партія, Бунд.

Беззаперечним лідером у поширенні та розбудові партійних структур на Чернігівщині у першій половині 1900-х рр. була РСДРП. Основними центрами, що підтримували поширення партійних організацій на півночі Лівобережжя, були Київ, Гомель, частково Чернігів і деякою мірою Харків. На 1904 р., за відомостями В. Щербакова, осередки російських соціал-демократів з'явилися у Чернігові, Новозибкові, Клинцях, Конотопі, Ніжині, Стародубі, Сосниці, Суражі, Городні, Злинці, Погарі¹³. Звертає при цьому увагу зосередження більшості організацій РСДРП у північній частині губернії. Причиною, швидше за все, був тісний зв'язок активу утворених організації з білоруськими губерніями, де соціал-демократичний рух набрав сили ще у другій половині 1890-х рр. Головну роль у цьому підйомі відіграли бундівські організації, що на той час входили до складу РСДРП, які спеціально навчали єврейських робітників російської грамоти для роботи поза межею осілості з чисто слов'янським населенням¹⁴. Нові групи швидко встановлювали організаційні зв'язки із старшими організаціями, утворюючи спільні комітети. Так, уже у 1903 р. утворився об'єднаний комітет груп РСДРП у Новозибкові та Клинцях. Одночасно з відокремленням Бунду від РСДРП у 1903 р. бундівські партійні працівники розпочали активно проникати в губернію і створювати власні партійні осередки. Для російських соціал-демократів це загрожувало значними кадровими втратами, оскільки єврейські робітники та ремісники складали велику частку учасників їхніх пар-

¹³ Щербаков В. Вказ. праця. – С. 58–63; ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од. зб. 100. – Арк. 4 зв.

¹⁴ Бухбіндер Н. А. История еврейского рабочего движения в России. – М.: Академическое издательство, 1925. – С. 57, 62.

тійних груп. Для протидії бундівським впливам у південній Білорусі і на Лівобережжі України у січні 1904 р. РСДРП утворила Поліський комітет на основі організацій Новозибкова, Гомеля і Клинців, до складу якого увійшли соціал-демократичні групи Могилівської, північних повітів Чернігівської губернії, окремі осередки Мінської губернії та Ромен¹⁵. Сам комітет розташувався в Гомелі, а однією з провідних організацій стала Новозибківська група, де знаходилась друкарня комітету і друкувались партійні видання від його імені¹⁶.

Фактично навіть на 1905 рік єдиної організації російські соціал-демократичні групи Чернігівської губернії не склали. Північні повіти — Суразький, Новозибківський, Мглинський, Стародубський, Новгород-Сіверський і частково Городнянський — були включені до сфери діяльності Поліського комітету. Ніжинська група тяжіла до Києва, звідки ще в 1905 році надсилались лектори та партійні робітники¹⁷. Конотопська організація діяла відносно самостійно, налагодивши зв'язки як з групами Поліського комітету, так і з київською та харківською організаціями РСДРП. Водночас вона займалась роботою в прилеглих повітах. Чернігівська група стала на ноги досить пізно, у 1904 році, і порівняно з вищеназваними була слабшою, досить мало працювала з селянством і не мала, на відміну від Конотопської організації та Поліського комітету власної друкарні, видаючи листівки на гектографі.

Як же складалась організаційна структура інших революційних об'єднань регіону? Організації Бунду, найбільші з яких у 1904 р. існували у Чернігові, Стародубі, Городні і Ніжині, були пов'язані з двома головними центрами поширення — Гомелем і Києвом. У 1905 р. бундівські групи південних повітів належали до київського району і підпорядковувались київському комітету партії. Так, на початку квітня 1905 р. представники Ніжина і Прилук були присутні на конференції київського комітету Бунду. Гомельські бундівці підтримували зв'язок і доставляли літературу для організацій північних повітів. Крім зручного сполучення з північними повітами губернії, гомельська організація мала для цього і фінансові можливості: її щомісячний прибуток у 1903–1904 рр. становив 300 руб. і мало поступався доходам київської групи (325 руб.)¹⁸.

Організація есерів протягом 1905 р. залишалась найменшою з соціалістичних партійних організацій північного Лівобережжя. На середину 1905 р. її осередки діяли лише у Новозибкові, Конотопі і

¹⁵ 1905. Еврейское рабочее движение. Обзор, материалы и документы /Сост. А. Д. Киржниц. — М.-Л.: Госиздат, 1928. — С. 341.

¹⁶ Нариси історії Чернігівської обласної ... — С. 17.

¹⁷ Равич-Черкасский М. Мои воспоминания о 1905 годе // Летопись Революции. — 1925. — № 5–6. — С. 316–317.

¹⁸ 1905. Еврейское рабочее движение... — С. 49.

Глухові, як про те свідчать матеріали жандармських звітів і спогадів¹⁹, хоча література активно поширювалася в губернії. Найбільшою була чернігівська організація есерів (яка кількісно поступалась чернігівській групі РСДРП), але немає відомостей про те, що в цей час вона відігравала центральну роль. Слабкість чернігівських есерів відбиває і той факт, що вони не були представлені у кінці грудня 1905 р. на I з'їзді партії, на який приїхали делегати есерівських організацій Гомеля, Харкова, Києва²⁰.

Досить розгалужену організацію зуміли створити у 1902–1905 рр. активісти РУП. Крім найбільшого центру в Ніжині, восени 1905 р. осередки партії діяли в Глухові, Конотопі, Кролевеці, селах і містечках Ніжинського, Борзенського, Кролевецького, Остерського, Сосницького, Глухівського, Конотопського, Козелецького повітів. Щоправда, у більшості з цих повітів існувало лише по 1-2 сільських групи (так, у Козелецькому повіті — у с. Бикові і Петрівці, у Сосницькому — в містечку Макошине). Найбільшою сільська партійна мережа була в Ніжинському повіті. Загалом же вплив партії відчувався у більшій частині губернії, головним чином у південних та східних повітах²¹. Порівняно з організаціями інших партій, партійна мережа РУП у момент найвищого розвитку відзначалась централізованістю і підпорядковувалась єдиному комітету, що складався із трьох осіб і перебував у Ніжині. Варто, однак, відзначити, що діяльність головних рупівських осередків контролювалась і скеровувалась членами ЦК М. Поршем та А. Гуком і їх довіреними особами. У Чернігові група РУП виникла лише восени 1905 р. і залишалась малочисельною і не-впливовою.

РУП і Бунд тісно взаємодіяли на території губернії. Зокрема спільними зусиллями обох партій було утворено порівняно численні організації у Глухові і повіті в 1905 р., причому обидві ці групи встановили зв'язок з київськими партійними комітетами (осередок РУП згодом підпорядкувався ніжинському комітету), звідки постачалась література. Зауважимо, що коли частина членів бундівських організацій вирішила перейти до РСДРП, їхній представник теж їздив до Києва, а не до Чернігова²².

¹⁹ ЦДАУК. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 367. — Арк. 9; Васильченко С. Мій шлях // Твори. — Том 4. — К.: вид-во АН УРСР, 1960. — С. 41; Минц С. Из воспоминаний о 1905 годе в Конотопе // Летопись революции. — 1925. — № 4. — С. 21–22.

²⁰ Общественное движение в России в начале XX века. — Т. 3, Кн. 5. — СПб, 1914. — С. 113.

²¹ *Кривобок О. П.* Нарис історії РУП-УСДРП на Чернігівщині на початку XX століття — штрих до політичної історії регіону // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Випуск X. — К.: Інститут історії України, 2005. — С. 73, 75.

²² *Кривобок О. П.* Документи про партійне життя Чернігівщини у 1905 році // Сіверянський літопис. — 2004. — № 4. — С. 59–60.

Після погромів і масових арештів кінця 1905 р. партійна мережа РУП (з грудня 1905 р. — УСДРП) на Чернігівщині занепадає. Судячи з листування, у 1906 р. комітет УСДРП на Чернігівщині, що діяв у Ніжині, перетворився у суто міську організацію, втративши контроль над іншими повітовими групами в губернії, які переходять безпосередньо у підпорядкування ЦК партії. Правда, ніжинські активісти використовувались Центральним комітетом для відвідування інших груп у нагальних справах²³.

Діяли на території губернії радикальні групи анархістів, головним осередком яких був Ніжин. Але їхні об'єднання мали досить аморфну організаційну структуру.

У есерів у 1906 р. центральну роль відігравав Чернігівський комітет. Однак його вплив на організації партії у повітах був невеликий. Про це свідчать паралельні процеси формування в краї селянських спілок українськими есерами, невизначений характер партійних організацій Ніжинщини та Борзенщини, активісти яких виявляли яскраві національні симпатії. У той же час спільне видання листівок ніжинською та чернігівською групою вказує на тісний зв'язок між ними.

На зміну Поліському комітету РСДРП влітку 1906 р. постало Перше Чернігівське районне бюро РСДРП, обране представниками 5 північних повітів губернії²⁴ (делегатів надсилали організації Клинців, Новозибкова, Злинки, Семенівки і Новгород-Сіверська, Стародуба, Унечі, Суража і Мглина). Конференція делегатів цих організацій збиралась раз на три місяці²⁵. Хоча бюро мало назву чернігівського, воно діяло цілком окремо від губернського центру, оскільки єдиної партійної організації в краї не було створено. Чернігівський комітет намагався відігравати провідну роль, але практично не мав зв'язків з північною групою організацій. Групи в південних повітах теж були йому не підконтрольні, тому що з літа 1906 р. втягуються в орбіту впливу «Спілки».

Незважаючи на створення її на початку 1905 р., фактичну діяльність на Чернігівщині «Спілка» розгорнула лише в середині 1906 р., переважно у південних районах. На осінь 1906 р. до неї увійшли конотопська та ічнянська організації, групи в Бахмачі та Ніжині²⁶. У деяких містах організації РСДРП і «Спілки» існували певний час окремо. Так, у Чернігові об'єднання цих осередків сталось лише у січні 1907 р. перед виборами до II Державної думи. У Глухові групи «Спілки» і РСДРП ще влітку 1907 р. існували окремо. Можливою при-

²³ ЦДАВОВУ. — Ф. 3807. — Оп. 1. — Од. зб. 12. — Арк. 146.

²⁴ Флеров В. С. Боец революции. М. И. Сьчев (Франц Суховерхов). — М., Госполитиздат, 1962. — С. 8–9.

²⁵ Щербаков В. Вказ. праця. — С. 157–158.

²⁶ Риш А. Очерки по истории «Спилки» // Летопись Революции. — 1925. — № 2. — С. 140.

чиною цього було утворення організації «Спілки» на основі осередку місцевих есерів²⁷. Однак в інших повітах практично без перешкод групи РСДРП перейшли до «Спілки», яка стала найбільшою політичною організацією регіону серед лівих партій.

Напередодні виборів до II Державної думи «Спілка» включила до свого складу не тільки організації північних повітів Чернігівщини, але й сусідньої Гомельщини. На початку 1907 р. в Чернігівській губернії утворюються підрайони, що частково повторювали колишній вигляд територіальної організації РСДРП. Утворився, точніше зберігся, Новозибківсько-клинцівський або північний Чернігівський район у складі Новозибківського, Мглинського, Суразького і Стародубського повітів, сформувались Глухівський район, Конотопський, південний Чернігівський райони (останній включав осередки в Остерському, Козелецькому, Борзенському, Ніжинському, Городнянському і Сосницькому повітах)²⁸. Але й «Спілка» не консолідувала ці райони в єдину губернську організацію, до того ж, і всередині районів групи діяли не завжди узгоджено. За визнанням А. Ріша, порівняно згуртованими були лише південні організації Чернігівщини, а також північний район із Шосткою. Новозибківсько-клинцівський район, до речі, найдовше зберігав зв'язок між власними осередками в умовах реакції. Ще у вересні 1907 р. тут була скликана конференція груп, яка обрала районний комітет і висловила за відновлення Головного комітету «Спілки»²⁹.

Досить правильну будову мала губернська організація Сіоністсько-соціалістичної робітничої партії, сформована у 1905–1906 рр. Очолював її чернігівський комітет, через який місцеві організації підтримували зв'язок із вищим комітетом. У 1907 р. чернігівські сіоністсько-соціалісти входили до Києвополтавського району партії, центр якого тимчасово знаходився у Черкасах³⁰. Своєю упорядкованістю партія завдячувала незначним репресіям каральних органів в силу непомітності її партійної діяльності. У політичних виступах чернігівський комітет ССРП нерідко об'єднувався з чернігівськими есерами.

Формально стрункою виглядала і губернська організація есерів. Однак її внутрішня консолідація була незначною, що проявилось у розмежуваннях і розколах взимку 1906–1907 рр. за ідейним і національним принципами. З одного боку, від центральної течії есерів відійшли групи народних соціалістів та есерів-максималістів. З іншого, на початку лютого 1907 р. у Києві відбувся установчий з'їзд (за іншими даними — конференція) Української партії соціалістів-революціонерів з участю чернігівських представників. Утворений ЦК

²⁷ ЦДАУК. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 367. — Арк. 76.

²⁸ Ріш А. Очерки ... — С. 141.

²⁹ Ріш А. Очерки ... // Летопись Революции. — 1925. — № 3. — С. 93.

³⁰ ЦДАУК. — Ф. 274. — Оп. 1. — Од. зб. 2061. — Арк. 6, 19.

партії розіслав своїх агітаторів і на Чернігівщину, де утворилась партійна група в Глухові³¹. Ряд фактів дозволяє стверджувати про близькість до українського руху есерівських організацій Ніжинського, Борзенського та Конотопського повітів. Про це, зокрема, свідчить приєднання до української фракції в II Державній думі депутатів з Борзенщини есера В. Хвоста, В. Вовк-Карачевського та трудовика Т. Веремієнка, а також спільна діяльність у ніжинській філії «Просвіти» есерів та членів УСДРП³². Організації останньої продовжували діяти у 1907 р. у Ніжині, Чернігові та Козелецькому повіті.

Осередки есерів-максималістів виникли у першій половині 1907 р. з колишніх учасників есерівських та соціал-демократичних груп у Клинцях, Новозибкові, Шостці, Семенівці, Конотопі, Кролеві, Стародубі. Зауважимо, що серед північних організацій максималістів спостерігались тенденції до об'єднання, аналогічні об'єднанню соціал-демократичних осередків. Так, найбільша група у Новозибкові підпорядкувала собі семенівську, підтримувала тісний зв'язок із клинцівською, стародубською групами, а також із максималістами Гомеля, і навіть спробувала провести конференцію у Сновську з гомельськими однопартійцями для узгодження дій у спільній боротьбі. З есерами-максималістами Новгород-Сіверська, Шостки і Гомеля контактувала семенівська організація³³.

У 1908–1909 рр. колишні ліві партійні організації розпались під ударами репресій, і до нового революційного вибуху вже не змогли досягти попереднього рівня організації. Хоча на території губернії напередодні і в роки Першої світової війни існували поодинокі осередки РСДРП, українських та російських есерів, поалей-ціоністів, а подекуди, як у Чернігові, вони були досить численними. Однак до тривалих форм організаційного об'єднання ці осередки не вирости. Але показово, що й у 1914 р. делегатів від новозибківської соціал-демократичної організації запрошували на районну конференцію в Гомель для обрання делегатів на міжрайонну нараду в Києві, представники якої мали поїхати за кордон³⁴.

Досить централізовану структуру мала губернська організація Конституційно-Демократичної партії. Вона була створена на основі осередків опозиційних до уряду ліберальних організацій — «Союзу Визволення» та союзу земців-конституціоналістів. На Чернігівщині переважна частина їхнього активу, що складався в основному із зем-

³¹ Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). — К.: ІПі-ЕНД, 1999. — С. 31–32.

³² Давиденко Ю. З історії ніжинської «Просвіти» (1907-1920рр.)// Сіверянський літопис. — 1997. — № 4. — С. 75–76.

³³ Коломієць С. Організації есерів-максималістів на Чернігівщині (1904–1917 рр.)// Український історичний збірник. — Вип. 10. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 123–124.

³⁴ ЦДІАУК. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 1546. — Арк. 13 зв, 14.

ських працівників, гласних та вищих верств інтелігенції, брала участь одночасно в обох організаціях. Є всі підстави стверджувати, що вже у 1904–1905 рр. представники цих опозиційних груп досягли більшості в губернському земському зібранні, мали великий вплив практично в усіх повітових земствах та багатьох муніципалітетах. Завдяки цьому утворення осередків партії кадетів відбулося швидко і до весни 1906 р. вони діяли майже в усіх повітових містах губернії³⁵. Як свідчать повідомлення чернігівської газети «Десна» за березень 1906 р., яку видавали кадети В. Хижняков та Н. Галімський, у кожному повіті вже навесні 1906 р. кадетські кандидати брали участь у виборах до Державної думи по всіх куріях виборщиків, крім робітничої.

У 1906–1907 рр. кадетська партійна організація була однією з найвпливовіших у регіоні, що підтвердили результати виборів до I та II Державної думи. Однак її соціальна база залишалась досить обмеженою. Членами партії кадетів були земські дворяни, юристи, зокрема адвокати, інженери, лікарі та поодинокі вчителі і священники. Як і раніше, в період «Союзу Визволення», прихильники партії групувались навколо земських установ та муніципалітетів. Про це красномовно свідчить керівний склад губернського комітету, який майже не змінювався до 1914 р. До нього входили О. Муханов, губернський предводитель дворянства до 1905 р., О. Свечин, голова губернської земської управи у 1901–1906 рр. (обидва великі поміщики), адвокати О. Сац та І. Шраг, які також були гласними міської думи Чернігова і губернських земських зборів, інспектор земського страхування Н. Галімський та завідуючий оціночно-статистичним відділом земства Є. Добровольський, колишній голова земської управи і гласний губернських земських зборів В. Хижняков, а крім них І. Полторацький, М. Імшенецький та адвокат І. Соколовський³⁶. Зауважимо також, що до кадетів належали міські голови Чернігова, Новгород-Сіверська та значного промислового посаду Клинців Суразького повіту.

Незважаючи на зниження активності і зникнення багатьох організацій партії кадетів у міжреволюційний період, її прихильники залишались у більшості повітів губернії і брали активну участь у політичному житті. Так, у 1912 р. кандидатом у депутати до IV Державної думи в Новозибківському повіті від лівих сил та старообрядців був колишній депутат II Державної думи, кадет, інженер П. П. Юренев³⁷. У Стародубському повіті були обрані у виборщики прихильник кадетів, голова повітової земської управи Д. Рогович, а також власник заводу в Клинцях, лівий кадет М. Федотов. У Сосницькому повіті від міських виборців обрали лівого кадета П. Ольденбурга³⁸.

³⁵ І. Л. Шраг. Документи та матеріали. — Чернігів, 1997. — С. 51.

³⁶ ЦДІАУК. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 369. — Арк. 7–12; Од. зб. 892. — Арк. 2.

³⁷ ЦДІАУК. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 1388. — Арк. 19.

³⁸ Там само. — Арк. 36, 39–40.

З кадетами тісно пов'язана була губернська організація Української Демократично-Радикальної партії, що утворилась на основі чернігівської української Громади, а після поразки революції 1905–1907 рр. перетворилась на відділ Товариства українських поступовців. Лідер її, І. Шраг, входив до складу губернського комітету кадетів. Однак, як зазначає С. Наумов, формування повітових комітетів УДРП на Лівобережжі «зупинилось на півдорозі»³⁹, чому сприяли як практика подвійного членства в інших партіях, так і мала чисельність чернігівського осередку, який фактично включав 2–3 десятки осіб. До того ж, і в цій невеликій групі відбувся розкол у 1906 р. на поміркованих і радикалів⁴⁰. Товариство «Просвіта», засноване членами і прихильниками партії, діяло протягом 1906–1911 рр. у Чернігові, Ніжині та Козельці, тобто на півдні губернії. Фактично північні повіти Чернігівщини зачіпались впливом українських лібералів лише настільки, наскільки тісним був їхній зв'язок з кадетами, що мали тут значну кількість прихильників серед громадськості. Варто додати, що і в 1917 р. колишні провідники чернігівських кадетів та українських лібералів О. Свечин і І. Шраг користувались значним авторитетом серед земської громадськості краю і партійної організації Української партії соціалістів-федералістів⁴¹.

Розгалуженою в регіоні була також партійна організація «Союза 17-го октября». Як і кадети, октябристи гуртувались навколо установ місцевого самоврядування, однак їхні прихильники були менш численні і активні, тому формування губернської партійної організації затягнулось до осені 1906 р. За територіальним поширенням осередки октябристів у 1906 р. діяли, за даними М. Ясира, у Новожибкові, Борзні, Глухові, Ямполі, Конотопі, за інформацією ж В. Шелохаєва також у Сосниці та Козельці (можливо, вони з'явилися тут пізніше)⁴². Крім того, з березня 1906 р. діяла організація октябристів у Чернігові. Найбільшою була глухівська організація партії під проводом П. Дорошенка, яка зосереджувала близько 150 членів (третину від загальної кількості партійців губернії).

У 1907 і 1912 рр. октябристи відіграли значну роль під час виборів до Державної думи, причому значна частина обраних депутатів-

³⁹ Наумов С. О. Український політичний рух... — С. 147.

⁴⁰ Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада. Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. — К., Державне вид-во України, 1928. — С. 4?

⁴¹ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 роки). — К.: Темпора, 2007. — С. 166–167.

⁴² Ясир М. З діяльності партійних осередків октябристів на Україні в 1905–1907 рр. // Наукові праці з питань політичної історії. — К., 1992. — Вип. 172. — С. 57; Шелохаєв В. В. Численность и состав партии октябристов // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. — М.: Институт истории АН СССР, 1987. — С. 169.

октябристів зберігала зв'язок із земством. Так, гласними повітових і губернських земських зборів були А. Гамалія, Г. В. Скоропадський та А. Ракович, депутати III та IV Державних дум, повітовим гласним і почесним мировим суддею Новокиївського повіту С. Розенбах, депутат IV Державної думи⁴³. Як відомо, напередодні 1917 р. «Союз 17-го октября» фактично розпався внаслідок внутрішніх чвар та зміни політичних умов. Однак це не завадило його колишньому члену, депутату II Державної думи, стародубському поміщику М. Іскрицькому кілька місяців весною 1917 р. перебувати на посаді губернського комісара Тимчасового уряду, доки його не змістив Д. Дорошенко.

Разом з тим, територіальна організація ліберальних об'єднань, не пов'язаних із земськими структурами, складалась дещо інакше. Так, прихильники Єврейської народної групи — поміркованих єврейських лібералів, що прагнули до повної інтеграції єврейського народу в склад російської держави, — утворили власні осередки в Чернігові і ряді інших повітів губернії. Але їхня губернська організація, на противагу кадетській і правим, не тяжіла до київської, а об'єднувалась в один район з однопартійцями Мінської і Могилівської губерній, причому два рази, у січні і червні 1907 р. партійні наради представників цього району відбувались у Гомелі⁴⁴.

Праві партії зійшли з політичної сцени регіону ще в середині 1910-х рр. Зазначимо, що серед прихильників цього напрямку на території губернії поширеними були лише два об'єднання: Союз руського народу та Всеросійський союз націоналістів. Перший з них став найбільшою політичною організацією на Чернігівщині. У 1907–1908 рр. його осередки діяли в усіх повітах, крім Мглинського, Сосницького, Козелецького і Новгород-Сіверського, а найбільші — у Чернігівському, Ніжинському, Городнянському повітах. Однак у першій половині 1910-х рр. відділи союзників поступово зникають під впливом різних причин, і на 1915 р. зберігся лише ніжинський осередок⁴⁵. Всеросійський національний союз проник на Чернігівщину незабаром після свого виникнення у 1911 р. Але його організації діяли лише у Чернігові та Ніжині, правда, окремі прихильники були і в інших повітах, як показало обрання націоналістів депутатами Державної думи у 1912 р. На противагу відділам СРН, осередки цієї партії були нечисленні і мали яскраво елітарний характер, зосереджуючи верхівку місцевого духовенства, чиновників, відставних офіцерів⁴⁶. Само собою, з настанням революції 1917 р. ці соціальні категорії населення опинились на узбіччі політичних процесів.

⁴³ Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. — СПб: тип. «Ш. Буссель», 1913. — С. 45, 160, 166, 180.

⁴⁴ ЦДАУК. — Ф. 276. — Оп. 1. — Од. зб. 90. — Арк. 38; Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 482. — Арк. 30.

⁴⁵ ЦДАУК. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 1648. — Арк. 8, 9.

⁴⁶ ЦДАУК. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 1481. — Арк. 13 і зв.

У підсумку стає очевидним той факт, що в діяльності найбільших ліворадикальних партій в регіоні північного Лівобережжя України чернігівський центр завжди виступав як окремий великий осередок, але він ніколи не був центром партійної організації для своєї губернії. Більше того, на прикладі структурної організації Бунду, РСДРП, а потім «Спілки», дещо меншою мірою — РУП-УСДРП та есерів-максималістів ми бачимо формування в Чернігівській губернії двох територіальних районів, організації яких діють майже завжди відокремлено від чернігівських осередків: це район північних 4–5 повітів (Новозибківський, Суразький, Стародубський, меншою мірою Мглинський і Новгород-Сіверський, оскільки партійна діяльність у цих двох повітах була менш активною), і район південних та східних повітів (Ніжинський, Конотопський, Борзенський, Глухівський, Козелецький і Кролевецький).

Головними причинами такого явища, на нашу думку, були наступні. Нелегальне становище ліворадикальних груп, члени яких постійно знаходились під загрозою арештів, яких вистежували правоохоронні органи, змушувало їхнє керівництво шукати найлегших, найпростіших способів зв'язку між собою. Відповідно, при утворенні територіальних районів головну увагу доводилось звертати не на адміністративний поділ, а зручність комунікації організацій. Чернігів не був на той час великим транспортним вузлом, так само як і промисловим центром. Натомість залізниця Гомель-Брянськ та її відгалуження Новозибків-Новгород-Сіверськ зв'язувала між собою Новозибків, Клинці, Семенівку і Гомель. Тому природно організації північних повітів губернії весь час свого існування тяжіли до Гомеля, а не до Чернігова. Навпаки, зв'язок по ширококоліїних шляхах між Ніжином, Києвом і Конотопом і навіть Глуховом був кращим, ніж по вузькоколіїній залізниці між Ніжином і Черніговом. Організаціям РУП-УСДРП і Бунду, а потім «Спілки» було зручніше підтримувати зв'язок із київськими комітетами власних організацій. З іншого боку, порівняно малоактивним в регіоні організаціям, які не привертали особливої уваги поліції, як наприклад, сіоністи-соціалісти, вдавалось підтримувати більш-менш чітку губернську організацію.

Що цікаво, цілком збігалась із таким районуванням Чернігівської губернії і мережа чернігівського жандармського управління, сформована ще в кінці XIX ст. Одна з її філій, у Стародубі, керувала діяльністю жандармських співробітників у Новозибківському, Стародубському, Мглинському, Новгород-Сіверському і Суразькому повітах. Інша філія, з центром у Ніжині, керувала охоронною діяльністю в Ніжинському, Борзенському, Конотопському, Глухівському і Кролевецькому повітах. Жандарми решти повітів підпорядковувались безпосередньо керівнику чернігівського управління.

Отримані дані дозволяють стверджувати, що вже за 10–15 років напередодні революції 1917 р. закладалась майбутня зміна адміні-

стративно-територіальних кордонів Чернігівської губернії. Вона була тим більш невідворотною з огляду на перемогу політичних сил, організації яких задовго до громадянської війни ігнорували значення Чернігова як губерньського центру. Підтримувати зв'язки осередків північних повітів з Гомелем, а південних — з Києвом було просто зручніше. Цілковито закономірним з цієї точки зору виглядає відокремлення північних повітів від губернії і України влітку 1917 р. Тимчасовим урядом, а потім уже остаточно в 1919–1920 рр. радянською владою, яка приєднала їх до Гомельської губернії⁴⁷. Так само значною мірою транспортно-економічними міркуваннями, а не лише політичною кон'юктурою керувався уряд П. Скоропадського, відстоюючи включення як Гомельщини, так і північних повітів Чернігівської губернії до складу Української держави у 1918 р. До речі, таку ж тенденцію виявила й нарада Поліського та Гомельського комітетів РКП, яка висловила за приєднання Гомеля до Чернігівщини, внаслідок чого ще у жовтні 1918 р. гомельські делегати брали участь у II з'їзді КП(б)У⁴⁸. З цих же причин Гомельщину було приєднано спочатку до РРФСР, а не до Білоруської Соціалістичної Радянської республіки, і лише у 1927 р. з етнічних міркувань райони Новозибківщини і Гомельщини було роз'єднано між БСРР і РРФСР.

З іншого боку, розглянемо відомі факти звертання до Центральної Ради з боку населення Стародубського та інших повітів у листопаді-грудні 1917 р. з проханням про включення цих територій до складу Української Народної республіки. Хто саме, які органи звертались? Як відомо, це були повітові земські зібрання Мглинського, Новозибківського повітів, а також волосні земські збори та міські думи Суразького, Мглинського, Новгород-Сіверського та Стародубського повітів. Під документами звернень стояли підписи губернських та земських чиновників, громадських діячів⁴⁹. Жодна рада робітничих чи солдатських депутатів не підтримала ці звернення. Більше того, 20 грудня 1917 р. на Новозибківському земському повітовому зібранні праві есери, есери-інтернаціоналісти і більшовики висловились проти входження повіту до УНР. Таким чином, можна виділити два фактори, що стояли за цими зверненнями: соціально-політичний, зумовлений негативним відношенням заможного населення і поміркованих партій до більшовицького перевороту, і фактор усталених партійно-адміністративних зв'язків місцевих кадетських кіл та близької до них громадськості, які контролювали земські органи та міські думи. Це пояснює той факт, чому після зникнення ліберальних

⁴⁷ *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. — К.: Українська видавнича спілка, 2000. — С. 39, 417–418; *Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К.: Основи, 1994. — С. 51.

⁴⁸ *Сергійчук В.* Вказ. праця. — С. 414.

⁴⁹ Там само. — С. 415–416.

політичних партій і заміни земства структурами рад робітничо-селянських депутатів питання про повернення 4-х колишніх північних повітів Чернігівської губернії до України вже не піднімалось, на відміну від ряду волостей українських повітів Курської і Воронежської губерній, де з'їзди рад на початку 1920-х рр. неодноразово, хоч і безуспішно, звертались із проханнями включити їх до УСРР⁵⁰. Та й уряд УСРР навіть не виносив цього питання на розгляд комісії по урегулюванню кордонів УСРР і РРФСР у 1924 р.

Отже, складне питання формування територіально-політичного та адміністративно-територіального розподілу півночі Лівобережної України після революції 1917 р. визначалось багатьма транспортно-економічними, соціальними і політичними чинниками, більшість яких були закладені ще у кінці XIX — на початку XX ст. Особливості територіальної організації місцевих партійних організацій ліворадикальних партій яскраво проявили невідповідність існуючих кордонів Чернігівської губернії соціальним та економічним змінам у регіоні. Водночас сформовані в роки Першої російської революції традиції партійно-політичної організації політичних симпатій населення уже перед революцією 1917 р. заклали потенційну слабкість зв'язку північних повітів губернії з революційним і зокрема українським рухом у Чернігові та інших повітах краю. В умовах сходження з політичної сцени поміркованих ліберальних партій, губернські організації яких відзначались консолідованістю навколо земських та муніципальних органів, і перемоги більшовиків у громадянській війні зникли місцеві громадсько-політичні осередки, які могли б мобілізувати населення для збереження традиційних зв'язків історичного козацького краю з Лівобережжям України. Водночас територіальний розподіл партійних соціал-демократичних груп на Чернігівщині певною мірою проявився і під час розподілу колишньої губернії на округи на початку 1920-х рр.

Поряд із цим, слід зауважити бажаність подальшого вивчення особливостей територіальної організації політичних партій в регіоні у 1917–1920 рр. а також історії громадських об'єднань і товариств, зокрема кооперативного руху, на початку XX ст., що дасть змогу більш всебічно і зважено розглянути питання про необхідність і причинну зумовленість адміністративно-політичних територіальних змін на півночі Лівобережжя України у 1920-х рр.

⁵⁰ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Вказ. праця. — С. 51–52.

Розділ 4 ІСТОРИЧНА УРБАНІСТИКА

*Журба Олег, Портнова Тат'яна, Чернов Євгеній
(Дніпропетровск)*

**Еще раз о начале времени URBIS
(датировка начала Города как проблема
исторической урбанистики)**

Бабюх Віталій (Казань)

**Методологічні критерії та принципи
датування виникнення міст**

Бушин Віктор (Дніпропетровськ)

**До питання про функціональну типологію
південноукраїнських повітових міст
кінця XVIII – початку XX століття**

Долинська Мар'яна (Львів)

**Елементи просторової локації
на Краківському передмісті
пізньосередньовічного Львова**

**ЕЩЕ РАЗ О НАЧАЛЕ
ВРЕМЕНИ URBIS**
*(датировка начала Города
как проблема исторической
урбанистики)**

Участники обсуждения:

Журба О. И. (доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой историографии, источниковедения и архивоведения Днепропетровского национального университета им. О. Гончара)

Портнова Т. В. (кандидат исторических наук, младший научный сотрудник НДЛ истории Приднепровского региона кафедры историографии, источниковедения и архивоведения Днепропетровского национального университета им. О. Гончара)

Чернов Е. А. (старший преподаватель кафедры историографии, источниковедения и архивоведения Днепропетровского национального университета им. О. Гончара).

Секретарь:

Леонова А. В. (магистр истории).

Журба О. И.: Поводом для организации нашего микросеминара послужила известная каждому из вас брошюра, в которой поднимаются вопросы и по конкретной истории нашего города, и в целом по проблемам исторической урбанистики¹. Как мне кажется, все это заслуживает обсуждения под углом зрения региональной истории. Так как в перспективе мы планируем представить материалы дискуссии для публики, то считаю уместным объяснить, почему мы собрались именно в таком составе. Не случайно рабочее название нашего семинара отталкивается от публикации Е. А. Чернова «Начало времени URBIS в истории Днепропетровска»². Т. В. Портнова — автор монографии, посвященной формированию современного городского пространства Екатеринослава³. В этом треугольнике, пожалуй, наиболее

---

* Материалы микросеминара на кафедре историографии, источниковедения и архивоведения Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара.

¹ Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. / За заг. ред. В. Г. Панченка. — Д.: Герда, 2008. — 88 с.

² Чернов Е. А. Начало времени URBIS в истории Днепропетровска // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. — Д., 1998. — Вип. 1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8–9 жовтня 1998). — С. 110–144.

³ Портнова Т. В. Миське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX — початку XX ст.. — Д.: Інновація, 2008. — 104 с.

скромным урбанистом является сам организатор семинара, который, хотя и не имеет специальных работ, посвященных проблемам датировки начала истории нашего города и исторической урбанистики, разделяет довольно устойчивый интерес к истории формирования в городской среде локальных историографических социумов. Проблематика, затронутая в упомянутой брошюре, вызывает и определенный интерес, и потребность высказаться в контексте «региональная история — региональная историография».

Как инициатор и организатор обсуждения предлагаю высказываться в свободной беседе-дискуссии, отталкиваясь от основной проблематики, по широкому кругу вопросов, вызванных не только проблемами урбанистики, но и региональной истории. Кстати, «объективности ради и точности для» замечу, что на самом деле, «провокатором» дискуссии являюсь не столько я и даже не участники круглого стола, по материалам которого была опубликована упомянутая брошюра, сколько сборник «Регіональна історія України», а в персонологическом плане — Ярослава Владимировна Верменич, пригласившая нас к сотрудничеству.

Хотел бы заметить, что мы с вами — современники особой историографической ситуации, характеризующейся, с моей точки зрения, дисциплинарным пограничным состоянием, в котором история городов, городской жизни становится предметом изучения в двух (как минимум) дисциплинарных дискурсах: историко-краеведческом и регионально-историческом. Отражением такого состояния и является организация инициированных Институтом общественных исследований круглых столов осенью 2008 г. в Киеве и Днепропетровске по наиболее актуальным проблемам урбанистики, в том числе и касающихся города.

Характерно, что эти собрания привлекли внимание не только и даже не столько местных, естественным образом zaangażированных, специалистов, но и достаточно широкий круг историков, для которых прошлое Екатеринослава-Днепропетровска (Реплика **Е. А.**: Звучит концептуально!) стало не просто поводом «потусоваться», но и высказать принципиальные соображения по исторической урбанистике, методологии исторических исследований, в том числе в плане региональной истории. И поэтому этот микросеминар является для нас возможностью продолжить дискуссию, начатую Я. Верменич, В. Маслийчуком, А. Портновым, Н. Яковенко и другими...

Чернов Е. А.: Олег Иванович, я только хотел взять слово, как вот это напоминание о том, с кем мы продлеваем дискуссию, вызвало желание отказаться от участия в ней не столько в связи со значимостью авторитета названных имен, сколько с убежденностью, что живое высказанное слово, переданное затем в форме опубликованных текстов, намного богаче. Поэтому невозможность наблюдения за, условно говоря, мимикой, жестом, ситуацией, сложившейся в зале, лишает нас

понимания того контекста, который зачастую бывает важнее самого текста. И хотя издатели материалов дискуссии киевского круглого стола стремились, насколько об этом удастся судить, к максимальной точности, все же подозреваю, что если буду дискутировать, например, с Натальей Николаевной Яковенко, то на самом деле — с конспектом ее выступлений. Впрочем, высказанное мной имеет отношение не только к тому круглому столу, но и обращено к эвентуальным читателям материалов нашего семинара. Но чувствую по вашим взглядам, что этими оговорками не удастся ограничить своё выступление, поэтому позволю себе высказаться более содержательно.

Здесь уже О. И. — инициатор, или, как выяснилось, разбуженный инициативой Ярославы Владимировны Верменич, упомянул (обидно, что всуе) моё имя в связи с публикацией 1998 г., которая была выжимкой из доклада на конференции с очень характерным названием — «Перша регіональна історико-краєзнавча». Говорю «очень характерным» (или, как подсказывает О. И., симптоматическим), потому что в этом названии сознательно или подсознательно, на мой взгляд, и отражались те изменения в историографической ситуации, о которых уже высказался О. И. Симптоматическим признаком этих изменений для нашей научно-гуманитарной среды в последние десятилетия является вхождение в какую-нибудь новую проблематику через терминологическую интервенцию. Пожалуй, и вчера, и еще сегодня региональная история, по крайней мере, на отечественной почве, прививается или же средствами конформизма с историческим краеведением, или же принципиального отталкивания от него, тем самым демонстрируя вольно или невольно свою зависимость. В этом отношении особенно иллюстративным являются публикации наших российских коллег, позиционирующих себя как принципиальных «историков-регионалистов» — М. П. Мохначевой, С. И. Маловичко, Т. А. Бульгиной. Из этих публикаций, а также из непосредственного общения на конференциях, с одной стороны, отчетливо проявляется, что они остаются еще историко-краеведчески зависимы, хотя бы в своем стремлении избавиться от этой зависимости, с другой — историко-краеведческий дискурс, а еще более историко-краеведческий социум, выражаясь языком наших студентов, «достал их по полной программе». Наблюдения за украинской историографией могли бы дать подобные результаты с той лишь существенной разницей, что у нас это все проходит в более мягких, я бы сказал, в «малороссийских» формах, и даже принципиальные историки-регионалисты не проявляют в открытом виде стремлений не только интеллектуально, но и социально отмежеваться от исторического краеведения.

Не знаю, насколько адекватно я воспринимаю сигналы от вас, коллеги, но прочитываю в ваших глазах вопрос: в связи с чем и какая необходимость в рамках предложенной проблематики заставляет столь подробно останавливаться на взаимоотношениях реально

функционирующего исторического краеведения с еще достаточно эфемерной региональной историей, и уж воистину вы справедливы, коль считаете, что я незаслуженно нападаю на историков-краеведов. Если действительно такой вопрос возникает, а судя по отсутствию реплик, это так, то позволю себе, не дожидаясь озвучивания этих вопросов, попытаться дать на них ответ. На мой взгляд, сказанное мной об историографической ситуации имеет самое непосредственное отношение к обсуждаемой теме и могущих вытекать из нее вопросов; так как, по моему убеждению, все высказавшиеся участники на круглом столе в Киеве (насколько я могу судить это по публикациям) и представляют собой носителей двух выше названных вариантов субисториографического сознания, но, кажется, не демонстрируют готовности выйти на третий вариант, применив по отношению к историографической традиции (с историко-краеведческой доминантой в ней) старый испытанный «метод А. Ф. Македонского». В этой традиции настолько запутаны узлы, что их нужно «не развязывать, а разрубывать». На научном языке это можно было бы обозначить как утверждение новой парадигмы (парадигм)...

Портнова Т. В.: Евгений Абрамович, в Ваших высказываниях мне наиболее сомнительным показался тезис об отсутствии между краеведческой и академической традициями конфронтации в украинской историографии. По-моему, совсем наоборот..

Журба О. И.: У меня несколько иное представление о позиционировании участников дискуссии. Знаковым вопросом, свидетельствующим о функционировании, и быть может доминировании, еще одной «парадигмы», стал навязчивый вопрос одного из участников дискуссии о *точных, неоспоримых критериях* определения даты возникновения города для предоставления их местным властям с целью воздействия на общественное сознание. Такая активная общественно-политическая позиция продолжает настойчиво стимулировать обсуждения городской истории, в то же время являясь фактором давления на академическую позицию.

Е. А. говорил о специфике российской историографии, но в своем желании преодолеть историко-краеведческий подход украинская историография, как мне представляется, является более органичной и продвинутой. Региональная историография, например Вольни, Галичины, Закарпаття, демонстрирует специфическое видение истории, не искусственно сконструированное, а вызванное почвой. Поэтому мне представляется, что «украинский краевед» более «стихийный регионал», чем российский профессионал, позиционирующий себя как региональный историк. Проекты региональных историков, представленные в российском историографическом пространстве известными работами, например, А. Севастьяновой и В. Бердинских, носят характер осмысления целостного пространства отечественной историографии как механической совокупности фрагментов.

Чернов Е. А.: Олег Иванович, вы можете назвать, кроме себя, украинских историков, которые бы работали в ключе изучения целостного историографического пространства под региональным углом зрения?

Журба О. И.: Да, но скорее это делается стихийно, нежели методологически осознанно.

Чернов Е. А.: Тогда скажите, пожалуйста, являются ли правыми Ваши оппоненты, когда упрекают Вас в том, что реализуемый Вами подход способствует консервации элементов разрушенности украинской историографии, дискретности того процесса, который называется «история Украины»? Ведь в отличие от российских историков украинские стоят перед дилеммой — ткнут ли они целостное историографическое полотно из отдельных региональных лоскутков либо разрушают его? Этот вопрос стоит в связи с тем, что мы имеем дело с *конструируемой* украинской историографией, в отличие от уже *ставшей*, — российской...

Журба О. И.: С одной стороны, мы, кажется, рискуем подменить тему обсуждения, с другой, именно в этих вопросах и скрываются методологические ключи к пониманию подходов к началу «времени URBS». Поэтому попытаюсь дать ответы на поставленные вопросы.

Если иметь в виду наиболее радикальных оппонентов из круга Института археографии, в том числе и наших с вами земляков, то, безусловно, в своих инвективах в мой адрес они правы, точно так же, как правы они и иже с ними в не менее острых дискуссиях о начале истории Днепропетровска и других украинских городов с похожей исторической судьбой. Им можно позавидовать, так как в них синкретично функционируют идеологическое и научное мышление, позволяющее им ткать целостное полотно вменяемой ими нам «нашей истории». В то же время, за этим стоит неизбежное упрощение и обеднение многообразия истории вообще, а уж такой как украинская, — особенно.

Чернов Е. А.: Уважаемые коллеги, я выслушал высказанные вами соображения, которые позволяют мне продолжить высказываться по существу. Интересно, что вы солидарны в восприятии исторического краеведения как внеакадемического дискурса. И поэтому мое деление диспутантов на две группы вам кажется сомнительным, так как они все, несомненно, принадлежат, если не «душой», то уж «телом» точно, к академическому (читай — научному) сообществу, но в своих размышлениях я исхожу из принципиально иной дихотомии. Я не случайно говорю об историческом краеведении, а точнее об историко-краеведческом подходе, а не об историках-краеведах. И поэтому полагаю, что мы в настоящее время преимущественно имеем дело с двумя типами носителей субисториографического сознания, которые оба принадлежат к академическому научному дискурсу. Те, кто к нему не принадлежат, может быть, заслуживают особого

разговора и особой классификации. Поэтому вернусь к «принадлежащим». Те историки и не только, кстати, историки, а гуманитарии в целом, мыслящие в конкретном или в теоретическом вариантах (вернусь к обсуждаемой тематике) по вопросам исторической урбанистики и в частности урбанистического летоисчисления, мыслят или же историко-территориально, или же квалифицируют такого рода исходную позицию как глубоко ошибочную, и стараются её преодолеть в формах корректной дискуссии (а зачастую — не очень), прибегая к универсальной маркировке своих оппонентов: («ненаучный», «квазинаучный»). Сказанное имеет смысл, конечно же и в этическом отношении, однако не об этом в данный момент веду речь. Все дело в том, что над украинской историографией висит своеобразный «дамоклов меч», причем в ролях Прокруста и Дамокла выступают сами украинские историки, которые сформулировали в качестве основной «вади» всей малороссийско-советской историографии концепцию истории Украины как истории края. Соответственно, основная сверхзадача и заключается, в том числе и для противников «державницького» подхода, преодолеть этот историко-краеведческий угол зрения. Но тогда украинская история или то, что может быть к ней отнесено, и оказывается в прокрустовом ложе, в котором или же не помещается голова — «держжава», или нет места рукам, ногам и другим отросткам туловища — отдельным конкретно-историческим сюжетам, подходам. Это достаточно ярко проявилось в упомянутой нами дискуссии, связанной с датировкой начала годов. Принципиальный отказ от стремления к континуитету разрушает надежду на создание крепко дидактически сшитой истории Украины и её органических частей — территорий со своей урбанистической традицией. Пикантность историографической ситуации заключается еще и в том, что мы сталкиваемся с конфликтующими образами континуитетов: национально-государственного и локально-территориальных.

Принятие последней позволяет вписываться в современную европейскую историографию, но вредоносно влияет на идеологию целостности, единства, что, во-первых, вступает в противоречие с политико-идеологическим сознанием, наверное, значительной части носителей и выразителей этого подхода (о чем уже было сказано О. И.), а во-вторых, мешает проводить «внутреннюю грантовую политику», а значит, подрывает экономические устои и так не цветущей в этом отношении науки. И поэтому как в России, так и в Украине в терминах региональной истории, О. И., полемика, направленная против исторического краеведения, проводимая под флагом борьбы за научную чистоту, и есть проявление историко-краеведческой зависимости. Если воспользоваться известной формулой: «Мыслители и Казначей» (Данем), то местные «казначей» и прошлого, и настоящего готовы развязать муниципальные и спон-

сорские кошельки как здесь, так и везде под программы с историко-краеведческой идеологией, припорошенные современной научно-историографической пылью.

Не будем лицемерить, упомянутое неоднократно противостояние краеведов-некраеведов имеет свою глубокую экономическую подоплеку и поэтому, Т. В. и получается почти по Довлатову: «Советский? Антисоветский? Какая разница?», и чтобы эта разница была заметна, я и говорил о «методе А. Ф. Македонского», суть которого в данном конкретном варианте в четкой фиксации принципиально иных исходных методологических позиций, о чем, собственно говоря, в не столь пространном и радикальном виде и высказался в публикации 1998 года, где шла как раз речь о той проблеме, которая стала непосредственным предметом обсуждения киевского круглого стола осенью 2008 г. Во время его проведения, кстати, наш уважаемый коллега О. А. Репан попытался изложить свое видение сути предложенного мной подхода, что избавляет в значительной степени меня от необходимости останавливаться здесь на отдельных деталях, тем более что О. А. был и участником дискуссии, и соавтором сборника, и насколько я знаю, вы ознакомлены с ним (реплика **Т. В.**: А предполагаемый читатель знаком?). Учитывая, Т. В., интересы этого предполагаемого читателя, для которого сам сборник может быть труднодоступен, замечу, что в основе предложенных тогда соображений о подходах к изучению летоисчисления нашего города были апробированы некоторые идеи регионального исторического анализа, с которыми имели возможность ознакомиться читатели второго выпуска сборника «Регіональна історія України»⁴. А в контексте той публикации речь шла о том, что тогда не было названо, а сейчас считаю уместным назвать — сознательное применение ретроспективного взгляда на изучение этой проблемы. Суть этого взгляда в вопросе: начало истории какого города мы хотим обнаружить? (что, на мой взгляд, не было замечено О. А. Репаном, как кажется, и другими, например, М. Э. Кавуном). Более чем через десятилетие именно это мне представляется основным и значимым, что, выражаясь языком старых диссертационных диспутантов, я мог бы вынести на защиту в качестве основного тезиса, при этом осознавая, что ретроспективный взгляд пользуется самой дурной репутацией в академической науке...

Журба О. И.: Ключевым моментом в дискуссии об основании городов является, на мой взгляд, образ территориальной истории в сознании историков, а для украинских историков и отечественной урбанистики вообще — выбор идеального целостного, куда бы вписывались региональные украинские пространства. Можно утверждать, что украинские регионы — это постоянно меняющиеся,

⁴ Чернов Е.А. Региональная история и историософия // Региональна історія України. — К., 2008. — Вип. 2. — С. 59 — 66.

«плавающие» регионы, что связано с геополитическими изменениями и следующими за этим наслаивающимися интеллектуальными пластами, которые, например, в Южной Украине, не успевали устояться, законсервироваться, а находились в постоянно меняющемся, динамичном состоянии (Реплика **Е. А.**: И именно поэтому, возможно и не регионы). Если иметь в виду Ваше понимание термина, то вполне возможно.

Но, позволю себе не согласиться с утверждением об отсутствии ретроспективного подхода в изучении украинских городов. У каждого региона, территории, макрорегиона, — свои конкурирующие образы истории, формирующиеся на вполне ретроспективной основе. Поэтому часть диспутантов вписывает историю Екатеринослава в славное казацкое прошлое, другая часть накладывает европейские лекала на измерение датировки. На мой взгляд, самое интересное, не вдаваясь в детали дискуссии, — то, что все эти подходы могут быть в определенных методологических координатах оправданы, за исключением одного — позиции принципиальной историографической глухоты. С другой стороны, механическое соединение этих позиций невозможно (Реплика **Е. А.**: На практике это возможно на пленарных заседаниях!), поэтому осмысление стратегий изучения «начала времени URBIS» представляется научно актуальным, а значит использование таких терминологических неологизмов, как, например, «предгородская история», «нереализованный урбанистический потенциал» в контексте с Кодаками, Половицей, Старым Самаром и другими поселениями-претендентами на начало нашего города, можно, с моей точки зрения, характеризовать как движение в сторону формирования эффективной научной стратегии...

Портнова Т. В.: Мне показалось, что лейтмотивом этого сборника стало утверждение того, что проблема датировки городов всегда является идеологизированной. И ретроспективный подход будет воспринят именно под этим углом зрения. К тому же, представляется, что ретроспективный подход, применяемый по отношению к истории конкретных городов по своей сути — контр-ретроспективный, что и является как раз иллюстрацией слов Е. А. о конфликтующих образах континуитетов. Вместо того, чтобы переносить на прошлое карту современной Украины, сторонник региональной истории обращает внимание на регионы, не всегда с этими границами совпадающие...

Чернов Е. А.: Уважаемые коллеги, когда я говорю о ретроспективном методе, то имею в виду, что в нашу эпистемологическую эпоху на метод может претендовать в науке только осознанное, отрефлектированное. Поэтому, если вы приведете хоть один известный вам пример из практики современной историографии (не только отечественной), в которой историк сознательно и открыто определяет свою исходную позицию как ретроспективную, то меня это только порадует. Попытки же вменить другим использование

ретроспективного метода обычно являются в историографии только лишь средством разоблачения с отчетливо выраженным привкусом инвективности. Я же в данном случае утверждаю необходимость применения к проблеме датировки начала города именно ретроспективного подхода, исходя из убежденного представления, о котором уже имел возможность высказываться, что в одном и том же хронологическом срезе мы можем иметь дело с несколькими «историями городов». И это зависит не только от хронологических масштабов среза, но и специфики функционирования урбанистических начал на разных этапах истории в рамках изучаемого пространства-территории. Надеюсь, что, по крайней мере, Т. В. помнит рассуждения, предложенные мной о Константинополе-Истамбуле, в которых предпринималась попытка обоснования того, что константинопольский период способствовал созданию исторически устойчивой урбанистической структуры, которая не могла быть стерта даже завоевателями, носителями принципиально иных цивилизационных основ и, поэтому, завоеватель мог переименовать город, снести купола Святой Софии, надстроить над ней минареты, что символизировало, на самом деле начало нового этапа в истории одного и того же города. В то же время, в модерной отечественной истории мы зачастую имеем дело с принципиально иной схемой исторического процесса. Дабы не утомлять вас и читателей аргументацией только от екатеринославско-днепропетровской истории, сошлюсь на прекрасный, на мой взгляд, пример, буквально на днях вычитанный мной из публикации мемуаров жандармского полковника Стогова: «— Батюшка, при Вас брали Одесс? Эх, братец, какой Одесс, мы брали Хаджибей. Мы с Дерибасом тихо подошли перед зарей, так тихо, что колеса у пушек были обмотаны паклей. Пришли и стоим, никто и шепотом не говорил. Только встало всходить солнце, смотрим: крепость тихо поднялась на воздух, покачалась, покачалась, да и развалилась надвое. После мы и строили Одесс»⁵. Эти слова и могут служить иллюстрацией на тему о «нескольких историях». Ваши же «оппоненты», О. И., в них в первую очередь обратят внимание на то, что задолго до Одессы, был «наш украинский» (или, кажется, татарский? Но уж точно, — не русский!) город Хаджибей.

Возвращаясь к началу истории Днепропетровска, считаю необходимым подчеркнуть, что в историко-генетическом отношении мы обязаны понять генетическую структуру какого «живого существа» мы хотим изучить. Близость генома высших приматов и современного человека только с очень большими оговорками позволяет неоеволюционистам говорить о единстве этих видов. По аналогии, конечно же, можно с еще большими основаниями видеть генетиче-

⁵ Стогов Э. И. Записки жандармского штаб-офицера эпохи Николая I. — М.: Индрик, 2003. — С. 33.

скую преемственность между любым поселением на территории современного Днепропетровска, обнаруженным в разных временных отрезках. Но в эпоху появления на карте Екатеринослава, как, впрочем, и многих других городов, на территории его возникновения происходил очевидный цивилизационный сдвиг, осуществляемый в пространстве, где не сложилась еще до этого устойчивая городская структура, а, следовательно, это позволяло «цивилизаторам» осуществлять стирание тех элементов, которые в форме тенденций здесь уже себя проявляли, и начинать историю города в этой системе координат с «чистого листа». Хаджибеи можно было стереть, константинополи и киевы — нельзя! Там, где модернизация осуществлялась на почве сложившейся домодерной городской культуры (традиционного общества), там возможна претензия на подлинный континуитет. Где же она не успела сложиться, там эта претензия сомнительна по отношению к истории точно поименованного пространства, но вполне обоснованна при изучении истории территории (истории края). Так как региональная история в современном дисциплинарном пространстве исторической науки может иметь свою особую предметную область только в случае отказа от историко-территориального изучения, в котором территория изначально наделяется историком статусом региона, то и предлагаемый мною подход и может отвечать принципам регионально-исторического анализа в определениях начала «времени URBIS». В этих утверждениях безболезненно можно пожертвовать личными местоимениями...

И в заключение своего выступления считаю необходимым обратить внимание еще на один существенный момент в дискуссии на обсуждаемом нами круглом столе. Уважаемая Наталья Николаевна Яковенко заметила (цитирую по памяти), что невозможно в историю Рима (города) внести представления об историческом небытии Ромула и Рема. Меня особенно позабавила чья-то безымянная реплика: «Но их же действительно не было!». Признаюсь, что в момент прочтения мне очень захотелось увидеть автора этого возгласа, для которого действительно Ромула и Рема не было. Воистину сцена из «Мастера и Маргариты». Однако, не об этом речь, а о продолжении рассуждения Н. Н., «що людям потрібна забавка» и что не дело историков лишать их её. Это утверждение так же служит своеобразной «забавкой» для меня. Полагаю, что если бы в период формирования исторических мифов античного мира жили и действовали современные историки масштаба Н. Н., то тогда, действительно, можно было бы утверждать, что Ромул и Рем есть выдумка, придуманная волками и волчицами от власти, для «забавки» своих сограждан-подданных. Нам, живущим здесь и сейчас и носящим титул историка, действительно, вряд ли уместно бороться на уровне общественного сознания с устойчивыми историкотворящими мифами прошлого, но

наш долг и обязанность, насколько это возможно, способствовать если не разрушению или недопущению, то, по крайней мере, коррозии в общественном сознании искусственно создаваемых, а значит и сомнительно продуктивных новых мифологем, призванных способствовать созданию новых идеологических забавок...

Портнова Т. В.: С вашего разрешения мне хотелось бы вернуться к тезису Е. А. о краеведческой зависимости, тяготеющей над современными исследователями городов, и о возможных перспективах отечественных урбанистических исследований. Хотя первой реакцией сразу же становится желание возразить, отмежеваться от подобной характеристики, трудно не признать, что локальное видение в исследованиях городов продолжает доминировать. Даже несмотря на экспансию многочисленной теоретической урбанистической литературы, которую сегодня вроде бы уже невозможно не учитывать, а усвоить и адаптировать тоже не так-то просто. Поэтому среди поднятых в рамках киевского круглого стола, хотя и несколько вскользь, мне представляется значимым вопрос Н. Н. Яковенко о возможности применения исследовательских подходов, выработанных на материалах западноевропейского города, к городам украинским. Кстати, особый скепсис о правомерности их перенесения нередко высказывают именно относительно городов нашего региона, с их относительно непродолжительной урбанистической традицией и отсутствием на определенных исторических этапах ряда привычных элементов городского. Возможно, большее внимание к особенностям различных не вполне «классических» городских поселений и является одним из путей избавления от сугубо краеведческого видения?

Мне очень импонирует определение Е. А. «время URBIS» как процесс формирования собственно городского, складывание городоформирующих признаков, и представляется, что изучение сущности городского, в его украинском и региональных вариантах может стать важным компонентом современных урбанистических студий. Учитывая накопление значительного объема конкретной информации, следующим шагом, вероятно, станет изучение особенностей возникновения и развития городов определенных типов и регионов. Подобные исследования позволили бы причислить историческую урбанистику к региональной истории в самом академическом ее понимании, как дисциплину, стремящуюся подлинно показать общее через локальное, а не ограничивающуюся традиционной «биографией» города, интересной только его жителям.

Журба О. И.: Уважаемые коллеги, как мне представляется, наш разговор, хотя и вряд ли сможет оправдать ожидания тех, кто требует простых ответов на непростые вопросы, оказался полезным. Выявились и были уточнены важные исходные позиции, позволяющие расширить дискуссионное пространство по обсуждаемым вопросам. Прежде всего, мы оказались солидарны в том, что, несмотря

на общественное звучание урбанистической проблематики, её изучение требует максимального дистанцирования исследователя от «актуальных» идейно-политических задач на историческом фронте. Кроме того, в ходе нашего семинара, была предпринята, как мне кажется, плодотворная попытка предложить новые подходы, позволяющие преодолеть «детскую болезнь» состязания фактов, которыми конкурирующие позиции подкрепляют «свои» истории Города, механически заимствуя извне подходящие сюжеты.

Для нас оказалось важным не столько определение даты и поселения, с которых можно было бы вести отсчет истории конкретного города, а обсуждение и выработка подходов к поиску «городского» в специфической, особенной истории конкретного региона.

Считаю, что высказанная Е. А. мысль о «конкурирующих образах континуитетов», где непрерывность истории территории совсем не обязывает к непрерывности истории локальной и национально-государственной, заслуживает внимания, особенно в отношении истории регионов с быстро меняющимися цивилизационными характеристиками. Нельзя также не согласиться с тем, что предложенный Е. А. ретроспективный метод, хотя и требует, на мой взгляд, дальнейшего обсуждения, теоретической развертки, апробации на конкретном историческом материале, может быть одним из возможных путей преодоления теоретической немощи сегодняшних «городских историй».

Мне также представляется продуктивным призыв Т. В. сосредоточить усилия отечественных урбанистов не столько на «биографизации» городов, сколько на «изучении сущности городского в его украинском и региональном вариантах».

Со своей стороны, хотел бы отметить, что освоение украинскими историками урбанистической проблематики с претензиями на дисциплинарное становление урбанистики требует не только экстенсивных усилий, для которых найдется еще немало точек приложения, но и глубокой теоретической подготовки, а также высокой историографической культуры.

Віталій Бабюх

**МЕТОДОЛОГІЧНІ КРИТЕРІЇ
ТА ПРИНЦИПИ ДАТУВАННЯ
ВИНИКНЕННЯ МІСТ**

Міська історія створює майже неозоре предметне поле для вивчення проблем урбанізації, використання природно-географічного потенціалу міського простору і взаємовідносин міста та села. Увага дослідників акцентується переважно на місті як соціокультурному феномені, що організовує простір локальної історії.

Інша, не менш важлива, тема, яку вивчає історична урбаністика, — походження міст, їх початки, теорії походження, датування тощо. Встановити достовірну дату утворення міста не лише для проведення ювілеїв дуже важливо. Дата виникнення міста — один із опорних показників, необхідних для аналізу процесів урбанізації в часі і просторі, врахування динаміки міського населення, визначення рівня урбанізації країн і регіонів.

Визначення конкретної дати «народження» міста є питанням непростим, а в деяких випадках навіть дуже заплутаним. Справа у різноманітті способів встановлення такої дати, які не просто не співпадають, а іноді і заважають дослідникам. Саме тому дата «народження» міста — майже завжди річ в багатьох випадках умовна. Потрібно добитись зниження ступеня умовності, щоб прийнята дата була ближча до реальної.

Особливо гостро проблема літочислення міст стоїть на пострадянському просторі. Поряд із проблемами визначення віку міст, віднесення до категорії міст тощо, існують проблеми так званого «ура-патріотизму» та «політичних замовлень». Міста намагаються навмисно і необґрунтовано «зістарити» задля певних політичних, економічних цілей, чи просто для підняття власного престижу та престижу міста.

Саме тому дана робота покликана розглянути та проаналізувати світовий досвід літочислення міст, принципи та методи, які застосовуються вченими-урбаністами для визначення дат їх виникнення.

Тривалий час у світовій практиці застосовувалась універсальна методика для визначення дати заснування міста чи поселення. По-перше, про їх вік говорять за першою згадкою в письмових джерелах. По-друге, історія міста з того моменту не повинна перериватись, а саме воно має розташовуватись весь цей час на одному й тому ж місці.

На цих принципах в сучасній історичній урбаністиці вчені застосовують відповідні групи методів дослідження: письмові, картографічні-топографічні-лінгвістичні, археологічні.

Письмові методи. Зазвичай, в практиці визначення віку історично відомих міст перевагу віддавали першій згадці про них в літописах та інших письмових документах. Таким способом визначаються дати заснування переважної більшості європейських міст. Так, наприклад, Париж був заснований в середині III ст. до н.е. з кельтського поселення Лютеція племені паризейв на місці сучасного острова Сіте. Але перша згадка про нього зустрічається в 6-й книзі Юлія Цезаря про війну з Галлією в 53 р. до н.е. Так само і перші згадки про Лондон стосуються римського періоду — в 43 р. н.е. під час вторгнення військ імператора Клавдія в Британію і було засноване місто Лондініум (на місці сучасного Лондона).

Існують і інші відомості про заснування міст. Зокрема, це описи торгівців, мандрівників, різні документи монархів того часу тощо. Так, перша згадка про Франкфурт-на-Майні датується 22 лютого 794 р. в грамоті Карла Великого.

Своєрідність розуміння поняття давньоруських середньовічних міст, їх типологічно-хронологічних особливостей, теорій походження все ж виявилась недостатньою для вироблення якихось особливих практичних підходів до визначення дат їх заснування. Для давніх міст час утворення заведено вираховувати із дати першої згадки в письмових джерелах. Такі дати (особливо в Давньоруській державі) є умовними. Виключення складають лише ті випадки, коли літописи не просто згадують місто, а й вказують на дату будівництва та ім'я засновника. Так, наприклад, про місто Дмитрів написано, що в 6662 р. (1152 р.) Юрій Долгорукий заклав на річці Яхромі місто на честь новонародженого сина Дмитрія. Такі ж відомості містяться в літописі стосовно інших міст, закладених Долгоруким: Городець Мещерський (Касимів), Юр'єв-Польський, Переяславль-Заліський. Та найчастіше в першій згадці міститься повідомлення про подію, яка відбулась в уже існуючому місті, що істотно «омолоджує» його.

Недосконале і недостатнє вивчення всього комплексу письмових та картографічних джерел призводить інколи до плутанини із визначенням «точної» дати заснування міста. Зокрема, в одному із довідників по адміністративному поділу дата утворення Рильська відноситься до 1152 р., тоді як в примітках зазначено, що місто існувало раніше X ст. Така ж ситуація і з Костромою: «Заснування Костроми відноситься до 1152 р., відомості про місто з'являються в літописних джерелах на початку XIII ст. (1213 р.)», і з Рославлем (1400 р.): «В ряді джерел відноситься виникнення до 988, 1098, 1150 рр.»¹.

¹ Административно-территориальное деление союзных республик. М., 1987, с. 160.

Військова колонізація навколишніх земель руськими князями покликала до життя замкову теорію походження середньовічних руських міст, що дало підставу датою заснування міста вважати час виникнення фортеці.

Міста-фортеці були необхідністю для того часу і будувались, як правило, за наказом князів та царів. Так, в 1593 р. «повелінням Государя царя Великого Федора Івановича всієї Русі» було створено низку укріплень («городов») в степу, на кордоні з Кримом — Білгород, Оскол, Валуйки².

Однак, далеко не завжди в рамках замкової теорії послідовно проводиться принцип визначення дати міста внаслідок спорудження фортифікаційних споруд. Зокрема, Івангород як фортеця заснований в 1492 р., а датою утворення міста прийнятий 1594 р.³ Така ж ситуація склалась і з такими містами як Петрокрепость (Шлісенбург), Кінгісепп тощо. Так, Шлісенбург за даними довідника став містом в 1702 р., після оволодіння військами Петра I фортецею Нотебург, захопленою шведами у росіян в 1612 р. Тоді вона називалась Орешек, а її заснування новгородцями відносилось до 1323 р.⁴ Утворення міста Кінгісепп (Ям) датується 1703 р., хоча фортеця Ям заснована новгородцями в 1384 р., у 1610 р. захоплена шведами, а в 1703 р. повернута Росії під назвою Ямбург⁵.

Важливо, в такому разі, спираючись на археологічні розкопки, дослідити розвиток таких фортець на предмет розвитку ремесла і торгівлі, які є визначальними в становленні поселення як міста.

Саме така ситуація з датуванням утворення уральського міста Троїцьк. Троїцька фортеця заснована на Уйській оборонній лінії в 1743 р. і майже відразу стала важливим центром торгівлі з народами Казахстану і Центральної Азії, виконуючи, таким чином, міські функції. Під захистом фортифікаційних споруд був збудований Обмінний двір і митниця. І лише після впровадження губерній в 1784 р. фортеця була перетворена в місто Троїцьк⁶.

Та в усьому світі дуже мало міст, дата виникнення яких відома з документальною точністю, як наприклад, закладка Константинополя. Тому всі наведені вище приклади датування досить умовні. Насамперед тому, що в письмових джерелах місто могло згадуватись пізніше, ніж виникло, літописи могли не зберегтись. Не говорячи вже про те, що середні та малі міста могли потрапити в літописи через кілька століть після їх заснування.

² *Николов А. Н.* Старый Оскол (историческое исследование Оскольского края). Старый Оскол, 1997, с. 57

³ Административно-территориальное деление союзных республик. М., 1987, с. 171.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ *Ланно Г. М.* Возраст городов // Пространственные организмы, 2006, № 7. с. 15

З іншого боку, застосування письмового методу у визначенні датування європейських міст має право на існування. Це пов'язано з тим, що, незважаючи на численні війни та катастрофи, римські та середньовічні європейські письмові джерела дійшли до наших часів з найбільш повним та не переробленим змістом. Цього не можна сказати про давньоруські літописи та хроніки, які частково знищені, а частково переписані за наказами влади.

Окрім того, опрацьовуючи письмові джерела щодо визначення дати виникнення певного міста, потрібно враховувати його регіональні особливості. Це, зокрема, торгівельні відносини, місце розташування, підпорядкування території певному державному утворенню тощо. Виходячи з цього, вчені визначають відповідне коло країн, в яких можливо знайти згадки про заснування міста.

На думку сучасних вчених, письмовий метод не повинен обмежуватись пошуком конкретних згадок про місто. Вивчаючи джерела, дуже важливо встановити культурний фон епохи у відповідному регіоні. Бо виникнення міст безпосередньо пов'язане із загальними соціальними і культурними процесами. Міста — це певні центри культури, економічного життя. Визначаючи культурний образ регіону відповідних століть, можна буде говорити про можливість чи неможливість виникнення в цьому регіоні міських центрів.

Картографічні-топографічні-лінгвістичні методи. Методи, що дуже тісно пов'язані із географічними дослідженнями.

Оскільки у виникненні середньовічних міст велику роль відіграли ремесло і торгівля, тому вчені звернулись до старих *карт* купців. Велику частину таких карт, становлять ті, які уточнювали як місце, так і час появи великої частини європейських міст. Зокрема, це арабські та візантійські карти південної частини Західної Європи (Італія, Південна Франція, Іспанія тощо). Картографічний матеріал корисний для історичної урбаністики ще й в тому плані, що вказує не лише на великі міста, але й на незначні поселення поблизу цих міст та на торгівельних шляхах. Це дає змогу порівняти сучасні карти з середньовічними і визначити час заснування дрібних європейських міст.

Що стосується періоду IX–XII ст., то тут про європейські міста говорять карти, складені мандрівними монахами, пілігримами тощо або з їх слів. Ці карти відображають, як правило, становлення міст Північної та Східної Європи. Зокрема, вивчення карти італійських купців братів Піццигано дало можливість поволзьким історикам твердити, що деякі російські міста були засновані набагато раніше, ніж вважається зараз. Ця карта зберігалась в бібліотеці Палатина в Пармі, була складена купцями Франциском та Домініко Піццигано в 1367 р.⁷ На ній чітко зображена Волга та нанесені всі торгівельні

⁷ Древняя итальянская карта увеличит возраст городов Поволжья // Время и деньги, № 41–42, от 7 марта 2008 г.

пристані на ній. Поки що спеціалістам вдалось прочитати лише назву Самар, що дає підстави вважати місто Самару на 200 з лишнім років старшою від свого літописного «народження» в 1586 р.⁸ Та самарським вченим, окрім співпадання назв та місцезнаходження міст, потрібно буде довести відповідність наявного поселення найважливішим критеріям формування міста — ремісничо-торгівельному характеру занять населення та безперервності процесу його розвитку.

Поряд із тією інформаційною базою, яку несуть карти, необхідно чітко уявляти місце картографічного методу в комплексі інших методів, щоб аналіз карт не підміняв, а органічно доповнював інші спеціальні дослідження.

В сучасній медієвістиці та історичній урбаністиці поряд із картографією застосовують і *топографічне* дослідження. Не завжди археологічні розкопки можуть дати уявлення про те чи інше поселення. Тому, застосовуючи топографічні зйомки в історичній урбаністиці, можна чітко окреслювати межі поселення, стіни, брами, поділ його на райони (квартали) тощо. Зокрема, за допомогою топографічних досліджень визначено, що «бург» (укріплена частина міста) в старих містах, які виникали спонтанно, був у центрі міста. В поселеннях, створених «за чиеюсь волею», ці укріплення займали особливе положення, вигідне для оборони.

Топографічні матеріали італійських та південно-французьких міст (IX–X ст.) виявили ранню появу навколо них оборонних стін. В основній масі європейських міст стіни будуються в XII–XIII ст.

Топографічні карти районів середньовічних міст також вказують на період їх виникнення. Так, в ранньому середньовіччі поселення притягувались до якогось центру (замок, собор тощо), і забудова велась по колу. Та вже з XIII ст. міські поселення розбудовуються планомірно і мають вигляд прямокутної форми.

Поруч із картографічними та топографічними методами вчені застосовують і *лінгвістичні*. Так, наприклад, в дослідженнях датування виникнення міст вони користуються відповідними розділами лінгвістики, як то топоніміка (визначаються ойконіми, урбаноніми тощо), етимологія, порівняльно-історичне мовознавство, історична ономастика тощо. Ці розділи лінгвістики в процесі історичного дослідження датування міст не можуть не взаємодіяти.

Зокрема, німецьке місто Кельн, історія якого починається з 38 р. до н.е., спочатку називалось Опідум Убіорум. Після ряду історичних подій, пов'язаних із дочкою римського полководця Марка Віпсанія Агріппи Агріппіни (дружини імператора Клавдія і матері імператора Нерона), місто отримало назву Colonia Claudia Ara Agrippinensium

⁸ *Ишков С.* Древность — это модно. Самара может постареть на 200 лет. // Новые известия, 18 марта 2008 г.

(Колонія Клавдія вівтаря Агриппіни). Скорочено місто назвали Колонія Агриппіни, а до середньовіччя залишилось лише «Колонія», що на місцевому діалекті означало — Кельн.

Ще один яскравий приклад застосування лінгвістичного методу походження назви міста Антверпен. За легендою, на місці сучасного міста в часи пізньої римської імперії жив велетень Антигон, який брав велике мито з торгових суден, що проходили по Шельді. Хто відмовлявся платити, тому він відрубав руку. Римський лицар Брабо переміг велетня і за його злочини відітнув йому руку та кинув її на берег Шельди. Те місце, де рука впала, почали називати «ханд верпен» (по-фламандськи — «кидати руку»). Про існування тут купецького поселення (ринку) в ранньому середньовіччі свідчить і той факт, що вже в VII ст. герцог Брабантський надав право вільної торгівлі в Антверпені англійським, венеціанським та генуезьким купцям.

Виявлені в Новгороді «берестяні грамоти», датовані стратиграфічним, палеографічним, лінгвістичним та історичним методами, показали, що вже в XI ст. Новгород був справжнім містом, в якому навіть звичайні ремісники вміли писати та рахувати⁹.

Ці приклади характерні тим, що показують, яким чином лінгвісти, завдяки співставленню мовних особливостей окремих регіонів Європи в певний період їх розвитку, можуть визначити дату першої згадки про місто. Таке датування має досить незначну похибку, адже в лінгвістиці розроблена чітка система еволюції мов (особливо європейського регіону).

Археологічні методи. Історичні методи дослідження середньовіччя до недавнього часу вичерпувались лише вище перерахованими джерелами і залишались для вчених незмінною величиною. Хроніки, акти та інші письмові матеріали, що збереглися в архівах та бібліотеках, в усіх країнах Європи давно вивчені. На нові відкриття подібних матеріалів не доводиться сподіватись — усі сховища добре досліджені.

Археологічні розкопки до недавнього часу для дослідження середніх віків не застосовувались. Матеріальні джерела не були для істориків-медієвістів вагомими аргументами. Знайти в землі нові письмові джерела не уявлялось можливим: кам'яні написи були більш характерними для античних часів, а в середньовіччі вони якщо й були, то відрізнялись коротким змістом.

Саме вивчення античності вказало медієвістам на нові можливості для відкриттів. Розкопки античних міст дозволили вивчити за залишками будівель і речовими знахідками побут, культуру і господарство давніх народів. Археологічні дослідження середньовічних міст, поруч із іншими методами, можуть надати максимально

⁹ Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот / Отв. ред. д-р филолог. наук, проф. В. И. Борковский, М.: Изд. Академии наук СССР, 1955, 215 с.

вичерпні знання не лише про життя городян, а й про історію становлення самого міста¹⁰. Зокрема, як зазначає А. Хряков, в 1960–1970-ті р. європейська урбаністика переживає зміну пріоритетів — все більше дослідників у своїх працях звертаються до археології середньовічного міста та методів, які тісно з нею пов'язані¹¹.

Подібні тенденції були впроваджені в 1990-х рр. в процес вивчення міст Росії. Введена в науковий обіг велика кількість джерел і застосовані нові методи їх опрацювання¹². Для визначення датування середньовічних російських міст почали широко використовувати археологічні дослідження. Фронтальні археологічні розкопки середньовічних міст Північної Русі почалися в радянський час. Найбільші з них проводилися і проводяться в Новгороді, Старій Ладозі, Рязані, Москві, Казані тощо.

Оскільки польові роботи (розкопки) є основним способом виявлення археологічних матеріалів, то лабораторні дослідження служать головним засобом отримання інформації, необхідної для інтерпретації цих матеріалів.

В археології використовують сотні методів і прийомів, але в жодному дослідженні не застосовується вся їх сукупність. Тому, розглянемо лише ті методи, які найбільш ефективні для визначення датування заснування (виникнення) середньовічних міст¹³.

Календарне датування полягає у виявленні датованих написів — зазвичай на спорудах або монетах — і в їх використанні для визначення дати, що містить ці об'єкти комплексу або споруди. Воно ускладнене існуванням принаймні 80 різних календарів, що вживалися різними народами в різні епохи. Особливо допомагає даний метод у вивченні історії міст. Зокрема, наявність написів на спорудах (які вже свідчать про існування поселення) дає широкий матеріал для досліджень лінгвістам. Наявність монет, по-перше, свідчить про розвинуту торгівлю (а тому і ремесло), а, по-друге, кожна монета відповідає певному часу карбування. За цим і можна встановити відносну дату становлення міста. Велике значення мають в цьому плані знахідки монет та їхніх кладів¹⁴.

¹⁰ *Арциховский А. В.* Археологическое изучение Новгорода // Академия наук СССР. Материалы и исследования по археологии, 1961, № 39, с. 7.

¹¹ *Хряков А. В.* Происхождение средневекового города: развитие отечественной медиевистики в свете одной проблемы // Исторический ежегодник, 1997, с. 82.

¹² *Мастюгина Т. М.* Русский город, гражданское общество и рынок (исторические предпосылки современных урбанизационных процессов). М., 1992; Города России: Энциклопедия / Лаппо Г. М. (ред.). М., 1994.; *Горская Н. А.* Историческая демография России эпохи феодализма (Итоги и проблемы изучения). М., 1994.

¹³ Археологічні методи дослідження наведені за електронною «Енциклопедією Кол'єра» статті 956–970, електронна сторінка 12.

¹⁴ *Арциховский А. В.* Раскопки 1951 г. в Новгороде // Советская археология, XVIII, 1953, с. 352–353.

Типологічне датування полягає у визначенні дати комплексу на основі наявності в його складі артефактів з вже встановленим датуванням. Наприклад, в комплекс знахідок з Нью-Йорка колоніальної епохи може входити прилад для завивки перуки, що застосовувалося тільки з 1740 по 1760, чубук трубки того типу, який існував між 1720 і 1760, і посуд, що уживався з 1700 до 1750. На основі цих знахідок встановлюється дата комплексу 1700–1760.

Типологічне датування виникло на основі застосування методів перехресного і відносного датування. До складу комплексу з невідомою датою можуть входити артефакти, аналогічні до тих, що містяться в іншому комплексі. Хоча абсолютна дата цього другого комплексу невідома, можна вважати, що обидва комплекси належать до однієї епохи. Відповідно дата одного з них, отримана календарним або яким-небудь іншим методом, вказує на дату і іншого. Зокрема, в археологічних знахідках на території Брюсселя можна знайти численні ремісничі вироби із міст Гент, Іпр та ін., що вказує на приблизно один й той же час заснування цих міст в кінці X ст. Також розкопки Новгорода, наприклад, виявили в ярусах від X ст. предмети з інших руських земель — смоленської, псковської, полоцької, київської тощо¹⁵.

У міру накопичення абсолютних дат для артефактів певних типів і стилів перехресне датування поступається місцем типологічному. Археологи визначили періоди існування різноманітних типів артефактів, і типологічне датування є тепер найбільш широко вживаним методом встановлення археологічних дат. Його значення визначається частково його дешевизною, а частково — можливістю датувати знахідки безпосередньо в польових умовах.

Особливо важливим археологічним методом для історичної урбаністики в цілому і визначення дати заснування міста, зокрема, є *стратиграфія* — дослідження ґрунтових шарів і їх хронологічного співвідношення; цим же терміном позначають саму послідовність шарів (іноді останню іменують «стратифікацією»). Важливість стратиграфічних даних — одна з причин того, що археологи так ретельно фіксують взаємне розміщення об'єктів. При інтерпретації стратиграфічних даних ключову роль відіграють чотири основні принципи.

Принцип *terminus post quem* (лат. «час, після якого») свідчить, що якийсь комплекс (зокрема шар) склався після виготовлення найпізнішого з предметів, що містяться в нім. Це природно, оскільки предмет не може потрапити в комплекс до того, як він був зроблений.

Принцип асоціації (іноді іменованій законом Ворсо) свідчить, що дата утворення закритого комплексу (тобто комплексу, що сформувався відносно швидко) приблизно співпадає з часом існування предметів, які в нього входять. Класичним прикладом закритого ком-

¹⁵ Арциховский А. В. Раскопки 1951 г. в Новгороде // Советская археология, XVIII, 1953, с. 351–352.

плексу є могила, яку зазвичай викопують і засипають всього за декілька днів. Тому можна вважати, що могила датується тим же періодом, що і знайдені в ній артефакти. Звичайно, можливо, що до складу її інвентаря увійшли якісь сімейні реліквії, і у такому разі могила відноситиметься до пізнішого часу, ніж ця реліквія.

Принцип перекриваючих нашарувань (іноді іменований законом Стено) полягає в тому, що кожен шар відкладень старший за той, який лежить безпосередньо над ним. Іншими словами, роблячи розкопки, ми послідовно потрапляємо у шари попередніх епох. Принцип перекривання застосовується до кожного місця окремо, оскільки немає ніякої гарантії, що шар, який знаходиться в певному місці на глибині в 1,2 м від поверхні, молодший, ніж той, який у іншому місці лежить на 2,4 м нижче за поверхню.

Принцип прорізання свідчить, що кожне скупчення, впущене в інше, є пізнішим. Наприклад, могила, що прорізає шар глини, повинна з'явитися пізніше, ніж це глинисте відкладення; інакше вона не могла б його прорізати.

В сукупності ці чотири принципи дозволяють розібратися в найскладнішій стратиграфії. При тому, що основною метою дослідження зазвичай є не побудова відносної хронології, а отримання бодай відносної дати, стратиграфічне датування іноді дозволяє встановити послідовність об'єктів, неясну в умовах використання тільки абсолютних датуваль. Зокрема, етапи побудови середньовічних будівель, наприклад, можуть слідувати один за іншим з таким незначним проміжком, що ніякі методи абсолютного датування не дають можливості розпізнати їх. Але відносно датування за стратиграфічними даними може виявити послідовність дій, що робилися при цьому. Окрім того, стратиграфія виступає і певним «арбітром» у суперечках про встановлення дати заснування міста. За одним із урбаністичних принципів історія міста не повинна перериватись у часі з моменту його утворення. За допомогою стратиграфії вчені визначають, чи була в розвитку міста «перерва» — так званий «стерильний шар». Так, розкопки Новгороду довели, що місто виникло на початку X ст. (виявилась відсутність «стерильного шару»). Більше того, на основі археологічних досліджень було розроблено нову стратиграфічну хронологічну шкалу для середньовічних російських (руських) міст.

Одним із найпоширеніших методів біологічного датування є *дендрохронологія*, що іменується також датуванням по деревних кільцях. У стовбурах більшості порід дерев утворюються річні кільця, добре помітні на поперечному зрізі стовбура. У деяких порід ширина таких кілець коливається залежно від погодних умов відповідного року, і такі чутливі породи можна використовувати для цілей дендрохронології. Зібравши серію даних, що протягнулася від сьогоднішнього дня в минуле, фахівець в області дендрохронології може визначити місце в цьому ланцюжку будь-якого великого деревного уламка, в якому

представлено не менше 10–12 річних кілець. Наприклад, якщо на колоді з постійного двору (чи іншої споруди) одного з середньовічних німецьких міст збереглося саме зовнішнє кільце, то по ньому можна встановити, коли було зрубано дерево, з якого виготовлена ця колода. Якщо припустити, що дерево зрубали, коли воно знадобилося для будівництва, то можна з точністю до одного року датувати саму споруду. Звідна шкала, з якою зіставляють той або інший зразок деревини, виявляється різною для різних регіонів. У наш час дендрохронологія постійно застосовується при вивченні старовини південно-західних районів Америки і в Європі.

Найбільшого розмаху застосування дендрохронологічний метод набув у дослідженнях давньоруських міст. Так, археологічні розкопки в Новгороді, завдяки великій кількості дерев'яного матеріалу (близько 330 зрубів X–XVII ст., бруківка, в якій виявилось 28 ярусів)¹⁶, зробили даний метод основою досліджень. Його запровадження для відносного та абсолютного датування східноєвропейських міст започатковане вченими на чолі з Б. Колчиним у з 1951 р. Для цього описали всі споруди усіх ярусів і встановили їх взаємозв'язок. Археологічні дати перевірили завдяки речам, вік яких був більш-менш точно встановлений. Літописні дати пожеж дозволили уточнити абсолютну хронологію.

Застосування дендрохронологічного методу стало можливим лише через гарний стан дерев'яних конструкцій. Це пов'язано із кількістю та складом ґрунтових вод. Колоди X–XIV ст. збереглись дуже добре, деревина XV ст. в більшій мірі гнила, від колод XVI ст. залишилась лише дерев'яна тлінь. Зруби XVII–XIX ст. згнили майже безслідно. Саме завдяки збереженню колод часів середньовіччя з'явилася можливість продатувати безперервне існування міста з X ст. (28-й ярус) по XVI ст. (1-й ярус). Вони охоплюють період в 600 років, а середня тривалість існування ярусу близько 20 років. Таким чином, вчені добились хронологічної точності до чверті століття, що для середньовічних міст є неймовірно важливим.

Дендрохронологічна шкала, яку виробили російські вчені на основі дослідження Новгорода, стала основою для датування початків переважної частини давньоруських міст. Зокрема, відповідним чином було визначено дату заснування Старої Ладоги¹⁷, Пскова, яким більше 1200 років, тощо.

Всі радіометричні методи датування засновані на визначенні ступеня розпаду радіоактивних елементів, що містяться в археологічних залишках. Прикладом цієї категорії методів може служити найвідоміший з них — *радіовуглецеве датування* (датування по ізотопу вуглецю ¹⁴C). У верхніх шарах атмосфери під дією космічних

¹⁶ Арциховский А. В. Раскопки 1951 г. в Новгороде // Советская археология, XVIII, 1953, с. 32.

¹⁷ Орлов С. Н. Старая Ладога. Л., 1949, с. 47.

променів утворюється елемент ^{14}C — нестабільний (радіоактивний) ізотоп вуглецю; він циркулює в атмосфері і поступово потрапляє в рослини при поглинанні ними діоксиду вуглецю в процесі фотосинтезу; потім він потрапляє і в організми тварин. В результаті концентрація ^{14}C у верхніх і нижніх шарах атмосфери і в живих організмах виявляється однаковою. Коли організм вмирає, його вуглецевий обмін з атмосферою припиняється і починається розпад ^{14}C , швидкість якого відома. Визначаючи концентрацію цього ізотопу в будь-яких залишках колись живої матерії, можна обчислити, скільки часу пройшло з моменту смерті організму.

При радіовуглецевому датуванні можуть відбуватися помилки різного роду. Зразки можуть виявитися забрудненими від контакту з руками і внаслідок цього містити домішки вуглецю пізнішого походження. Зміни інтенсивності космічного випромінювання впродовж тисячоліть породили невеликі розбіжності в концентрації ^{14}C в живих тканинах, що було відмічене по різниці між радіовуглецевими і дендрохронологічними датуваннями. На практиці застосовується калібрування радіовуглецевих дат, засноване на даних дендрохронології.

Не дивлячись на ці труднощі, радіовуглецеве датування є найбільш важливим з використовуваних археологами методів датування. Метод широко застосовується, оскільки для нього придатне велике коло вуглецевмісних матеріалів — від кісток до дерева або деревного вугілля. При використанні мас-спектрометрії абсорбції достатньо одного грама органічної речовини для отримання надійної дати, що відноситься до періоду від приблизно 70 000 до н.е. до приблизно 1600 н.е. Якщо одинична дата може привести до істотної помилки, то отримання невірної датування на основі серії дат маловірогідне. Поява в 1949 р. радіовуглецевого датування спричинила переворот в археології, надавши в її розпорядження недорогий, надійний і доступний для широкого застосування метод отримання абсолютних дат. Та його вчені застосовують переважно для датування античних і доантичних поселень. При вивченні середньовічних міст перевагу надають дендрохронології.

Оскільки середньовічні поселення стають містами за умови появи в них торгово-грошових відносин та ремесла, то метод визначення джерел сировини є одним з найактуальніших для історичної урбаністики. Визначення джерел сировини — це встановлення походження матеріалу, використаного для виготовлення артефактів. Ця процедура важлива при будь-якому дослідженні ремесла, торгівлі або міжрегіональних взаємозв'язків. Найважливішими показниками походження неорганічних матеріалів є їх зовнішній вигляд, склад і структура; стосовно органічних матеріалів особливо істотні дані про розповсюдження тих порід рослин і тварин, які містять використану сировину. Походження більшості (хоча і не всіх) матеріалів, представлених в археологічних знахідках, піддається визначенню.

Застосування археологічних методів сучасною наукою дає змогу істотно коригувати наявні відомості про час утворення того або іншого міста. Зокрема, така потреба існує щодо Брянська. Роком його утворення визнають 1146 р., на основі першої літописної згадки. Археологічні ж дані відносять утворення Брянська як міста до 80-х рр. X ст.

Археологічні знахідки на території Москви показують, що фортеця Юрія Долгорукого була не першим укріпленням в цих місцях. Печатка, знайдена біля стін Оружейної палати, датується 1093–1095 рр. і дозволяє зробити висновки, що посли, які привезли її із Києва, побували в Москві до її згадки в літописі. На території сучасної Москви знаходять чимало монет, датованих 123 р. до н.е. – 866 р. н.е. Але за звичаєм датою заснування Москви вважають 1147 р. — першу літописну згадку про неї.

Ще один приклад — місто Чердинь на території Пермського краю. Вперше згадується у Вичегородсько-Вийському літописі під 1451 р., де виступає столицею Пермі Великої. В 1535 р., після приєднання до Московського князівства, Чердинь офіційно була визнана містом. Та якщо звернутись до археології, то виявиться, що в IX–XII ст. жителі даного поселення вели активну торгівлю з Волзькою Булгарією і Близьким Сходом, а пізніше навіть і з Великим Новгородом і Північчю. Поблизу міста знайдено велику кількість срібних чаш, ковпів із рельєфними зображеннями слонів, тигрів, страусів, крокодилів. Та в довідниках і наукових працях перевагу віддають «цілком достовірним відомостям». Так, в книзі В. Косточкина «Чердинь. Соликамськ. Усольє»¹⁸, датою утворення міста названо 1451 р., а в довіднику «Адміністративно-територіальний поділ союзних республік» — 1472 р.¹⁹

Як видно, археологічні методи датування дають вченим найбільш повну картину у встановленні точних дат заснування (появи, виникнення) середньовічних міст. Зрозуміло, що жоден із зазначених методів не гарантує точності у визначенні дат заснування середньовічних міст. Орієнтація на певні принципи встановлення дати для поселення (історія міста не повинна перериватись з моменту його першої літописної згадки; воно повинно розташовуватись на одному й тому ж місці протягом всього часу існування) теж не спрощує процес датування. Та переважна частина європейських міст не змінює власні традиції і керується у встановленні днів «народження» міста першими письмовими згадками.

¹⁸ Косточкин В. В. Чердынъ. Соликамск. Усолье, 1988, с. 13.

¹⁹ Административно-территориальное деление союзных республик. М., 1987, с. 207.

Віктор Бушин

**ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНУ
ТИПОЛОГІЮ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ
ПОВІТОВИХ МІСТ КІНЦЯ ХVІІІ —
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Особливістю південноукраїнських урбаністичних студій є велика увага до, насамперед, історії великих міст, які з моменту заснування відігравали роль адміністративних центрів краю (Одеса, Катеринослав, Херсон), або мали особливий адміністративний статус (Миколаїв). На цьому тлі вивчення історій повітових міст практично залишається на рівні містознавчих розвідок, що не виходять на рівень урбаністичних розробок¹. Особливо такого роду історіографічні лакуни помітні останнім часом, коли значно активізувався краєзнавчий рух і відчувається гостра потреба у розробці регіональної історії України. Одним з напрямів такої роботи може стати типологізація південноукраїнських повітових міст.

Нас цікавлять міста, які виникли і отримали відповідний статус наприкінці ХVІІІ — у першій половині ХІХ ст. та залишались повітовими центрами до початку ХХ ст. Це міста Катеринославської губернії: Бахмут, Верхньодніпровськ, Маріуполь, Новомосковськ, Олександрівськ, Павлоград, Слов'яносербськ. Херсонської губернії: Ананьєв, Єлисаветград, Олександрія. Таврійської губернії: Бердянськ, Мелітополь, Олешки.

Однією з ключових характеристик міського середовища є економічний розвиток і пов'язана з ним зміна функціонального типу міста. Б. М. Миронов виділяв адміністративну і військову, аграрну, торгову і промислову функції міста. В адміністративно-військовому місті більша частина самодіяльного населення зайнята на адміністративній і військовій службі, в аграрному — в сільському господарстві, в торговому — в торгівлі, в промисловому — в промисловості. В місті змішаного типу панівна функція відсутня, бо населення більш-менш рівномірно розподіляється між різними сферами матеріального виробництва і невиробничих галузей².

---

¹ Бушин В. С. Нариси з історії Павлограда: До 220-річчя міста. — Д., 2004; Джусов А. Б. История Новомосковска. — Д., 2003; Кузьменко Н., Чернолуцкий В. Популярные очерки истории Александровска. — Т. 1. — Запорожье, 1997; Локотих Б. Н. Очерки истории Луганска. — Луганск, 1993.

² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (ХVІІІ — начало ХХ в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. — 2-е изд. испр. — СПб., 2000. — Том I. — С. 299.

Зрозуміло, що всі повітові міста імперії вже за наявності статусу повітового центру виконували адміністративну функцію. Однак вона не була ані домінуючою, ані основною. Як зазначав Б. М. Миронов, основним типом міського поселення Російської імперії до середини XIX ст. було аграрне місто. Самодіяльне виробниче населення такого міста виключно або головним чином займалося землеробством. Багато аграрних міст виконувало, окрім адміністративної, ще й торгівельну функцію. Вони були центрами ярмаркової, базарної або стаціонарної торгівлі. І близько третини аграрних міст, окрім адміністративної та торгової, виконували ще й промислову функцію. В них розташовувалася дрібна, переважно обробна промисловість³.

Така картина повністю відповідає функціональній структурі повітових міст Південної України кінця XVIII — середини XIX ст. Для прикладу наведемо типовий опис одного з таких міст: «Сего города большая часть разного звания казенного ведомства людей, которые в особо отмежеванной им даче занимаются хлебопашеством и промышленным скотоводством. Женщины сверх полевой работы упражняются в рукоделиях...»⁴. Всі повітові міста Південної України з моменту заснування до середини XIX ст. були аграрними поселеннями. Проте за особливостями економічного розвитку їх можна розділити на три категорії.

Перша: типові аграрні міста з невеликою кількістю дрібних кустарних підприємств, з невеликою ярмарковою та базарною торгівлею (Ананьїв, Бобринець, Верхньодніпровськ, Павлоград, Слово'яносербськ). Ось їх типовий опис: «Ананьев. Мелочных лавок 10, заводов три: кирпичный, салотопенный и свечной. Торговля города самая незначительная, она заключается в продаже разных бакалейных товаров»⁵. «Бобринец. Торговля незначительна; большая часть жителей занимается хлебопашеством. Имеется кирпичный завод»⁶. «Верхнеднепровск. Город находится весьма в бедном состоянии; на 4 ярмарках обороты не превышают 15000 рублей серебром»⁷. «Александровск.

³ Там само. — С. 299.

⁴ Описание города Павлограда // РДАДА. — Ф. 1355. — Спр. 385. — Арк. 21.

⁵ Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба: Том XI. Часть 1: Херсонская губерния / По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального Штаба капитан Роголев и Штабс-капитаны Фон Витте и Пестов. — СПб., 1849. — С. 229.

⁶ Там само.

⁷ Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба: Том XI. Часть 4: Екатеринославская губерния. / По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального Штаба Штабс-Капитан Драчевский. — СПб., 1850. — С. 166.

В продолжении уже 30 лет существования своего, не сделал еще никаких успехов ни в своем населении, ни в устройстве»⁸. «Александрия. Торговля города самая незначительная, большая часть жителей занимается хлебопашеством и скотоводством»⁹. «Павлоград. В городе находится 4 салотопенных завода... Торговлю город производит преимущественно скотом, значительное количество которого закупается здесь для отправки в С. Петербург»¹⁰.

Друга група — це аграрні міста з достатньо розвинутою кустарною промисловістю і торгівлею (Бахмут, Маріуполь, Новомосковськ). «Военно-статистическое обозрение Российской империи» 1850 р. описує їх так: «В Бахмуте находится 8 салотопенных заводов...; торговля города заключается в продаже хлеба, скота и сала...»¹¹. «Мариуполь. Мануфактурная промышленность города весьма незначительна: на двух макаронных фабриках, 4 кирпичных, 4 черепичных и 2 известковых заводах, обороты не превышают 15 руб. сереб. Г. Мариуполь ведет значительную внешнюю торговлю, простирающуюся на сумму до миллиона руб. ассигнац. По внутренней торговле город замечателен отпуском рыбы в Малороссию и в Польшу»¹². «Новомосковск. ... торговля города незначительна и ограничивается сбытом жизненных припасов и тех произведений, какия получаютя из собственных заводов, которых считается всего 13: воскобойных 2, свечной 1, салотопенных 3, мыловаренный 1, клееваренный 1 и кожевенных 5. В течение года, в городе бывають три ярмарки: Среднепостная, Преображенская (6 августа) и Воздвиженская (14 сентября); на первых двух производится большой сбыт рогатого скота и лошадей»¹³.

Повітові міста Таврійської губернії — Бердянськ та Мелітополь — які отримали свій статус у 1842 р., як і решта міст губернії, за свідченням укладачів «Военно-статистического обозрения Российской империи» 1849 р., «не имеют почти никакого торгового или промышленного значения, и ни какой военной важности, а обязаны своим существованием единственно учреждению в них присутственных мест»¹⁴.

⁸ Там само. — С. 167.

⁹ Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Херсонская губерния. — С. 223.

¹⁰ Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Екатеринославская губерния. — С. 166.

¹¹ Там само. — С. 164.

¹² Там само. — С. 163.

¹³ Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Екатеринославская губерния. — С. 165.

¹⁴ Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба: Том XI. Часть 2: Таврическая губерния./ По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального Штаба Подполковник Герсиванов. — СПб., 1849. — С. 213.

Окреме місце займає місто Єлисаветград, яке репрезентує третю категорію — торгово-ремісничє місто: «Лавок 178, заводов: салотенных 13, свечных 4, мыловаренных 4, кирпичных 6, черепичных 2, кожевенных 6 и пивоваренных 1. Главный предмет местной торговли состоит в продаже мануфактурных и бакалейных товаров, многие купцы торгуют рогатым скотом, который отправляют гуртами в С. Петербург, Царство Польское и Севастополь для флота; некоторые торгуют салом, которое отправляют в Одессу, также хлебом и льняным семенем. Развитию торговли много способствуют существующие в городе четыре ярмарки... Ремесленная деятельность довольно развита... можно найти хороших мебельных мастеров и каретников, а также слесарей, кузнецов, портных и сапожников...»¹⁵.

Бурхливі зміни відбулися з південноукраїнськими повітовими містами протягом другої половини ХІХ ст. Значну роль в цьому перетворенні відіграв розвиток залізничної мережі. Будівництво у 60-70-х р. залізничних ліній Одеса — Єлисаветград¹⁶, Харків — Бахмут¹⁷, Харків — Миколаїв¹⁸, Харків — Севастополь¹⁹ та інших, які зв'язали з центром імперії та чорноморськими портами практично всі повітові центри, перетворили значну частину з них на торгово-ремісничі або торгово-промислові міста.

Провідні позиції серед південноукраїнських повітових міст наприкінці ХІХ ст. продовжував займати Єлисаветград. Енциклопедія Брокгауза і Ефрона у 1894 р. назвала його «первым по размеру фабрично-заводских оборотов городом в губернии: 140 фабрик и заводов, 10 паровых крупчаток и мельниц, 3 водочных, укусных и фруктово-водочных завода, винокуренный завод, 4 механических и земледельческих орудий, 3 табачных фабрики, 2 пивоваренных завода, 4 кожевенных. После Одессы в Елисаветграде второе по размерам мукомольное производство. На 10 паровых мельницах перерабатывается ежегодно до 3 мил. пудов зерна. Крупный зерновой рынок и центр торговли»²⁰. Проте більша частина елисаветградських підприємств була дрібною з перевагою ручної праці. Лише на чотирьох заводах працювало понад 50 робітників²¹.

¹⁵ Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Херсонская губерния. — С. 212.

¹⁶ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Кіровоградська область. — К., 1972. — С. 85.

¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Донецька область. — К., 1970. — С. 152.

¹⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. — С. 601.

¹⁹ Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. — СПб., 1897. — Т. XXIIа. — С. 572.

²⁰ Энциклопедический словарь. — СПб., 1894. — Том XIа. — С. 614.

²¹ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. — С. 85.

На торгово-ремісничі міста з дрібною промисловістю, орієнтованою переважно на переробку сільськогосподарської продукції, перетворилися протягом другої половини століття Бахмут, Мелітополь, Новомосковськ, Олександрія, Павлоград, Тирасполь.

До салотопних заводів, що були у першій половині XIX ст., у Бахмуті протягом 50-х рр. додалися кілька напівкустарних цегельних, воскобійних, свічкових та миловаренних заводів²². На початку 70-х р. німецький підприємець Фарке побудував алебастровий (гіпсовий), пляшковий та цегельно-черепичний заводи. В 1874 р. таганрозька торгова фірма Скараманга спорудила великий солеварний завод, який виробляв до 2 млн. пудів солі на рік²³. Як зазначалося, «соляной промысел самый значительный в Бахмуте»²⁴. Видобуток солі становив 12,3 % загальноросійського²⁵. Загалом же, за даними «Обзора Екатеринославской губернии» у 1885 р. в Бахмуті нараховувалося 24 заводи²⁶. За даними 1894 р. — 25 заводів, на яких працювало 605 робітників²⁷.

Починаючи з 70-х р. XIX ст. у Мелітополі починають розгортатися виробництво сільськогосподарських машин, борошномельна та харчова промисловість. На початку 80-х р. брати Классени відкрили невеличкий завод, який випускав жнивarki, віялки, букери. Заснований тоді ж завод Голубчина виробляв обладнання для млинів, ремонтував парові двигуни²⁸. Наприкінці століття підприємство Классенив виросло до двох заводів: чавуноливарного та сільськогосподарських машин (на яких працювало понад 200 робітників). Загалом в місті нараховувалося понад сто дрібних промислових підприємств: 7 млинів, 5 олійниць, 2 миловарні, 12 пекарень, 18 кузень, 4 бондарень, 9 стельмашних, цегельний, черепичний, салотопний заводи, а також кілька гончарних, швейних, шевських, капелюшних, іконостасних майстерень²⁹. Проте Мелітополь розвивався переважно як торгове місто. Довідник «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» відзначав: «Мелитополь представляет собой весьма оживленный пункт, уже в

²² Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. — С. 152.

²³ Там само.

²⁴ Энциклопедический словарь. — СПб., 1891. — Т. III. — С. 212.

²⁵ Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. — С. 152.

²⁶ Обзор Екатеринославской губернии за 1885 год: Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора. — Екатеринослав, 1886. — С. 7.

²⁷ Обзор Екатеринославской губернии за 1894 год: Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора. — Екатеринослав, 1895. — 84 с. — Приложение № 2.

²⁸ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Запорізька область. — К., 1970. — С. 414.

²⁹ Там само.

епоху визволення крест'ян, коли він веде бойкову торгівлю зерном, шерстю, скотом»³⁰.

Протягом 60-х–80-х рр. XIX ст. в Новомосковську працювали кілька салотопних, воскобойних і шкіряних заводів, 12 маслобоєн, 22 вітряки, 5 крупорушок, костопальний і цегляний заводи³¹. Загалом, за даними «Обзора Екатеринославской губернии», у 1885 р. в місті діяв 21 завод³². В 90-х рр., діяло «196 промислово-торгових заведень, із них 20 фабрик і заводів, 3 парових мельниці, пивоваренний завод, 12 кожевенных заведений, 2 маслобойки, 2 кирпичных и черепичных завода»³³. Новомосковськ розвивався переважно як торговельне місто. В місті проводилося щорічно 4 ярмарки, на яких торгували хлібом, худобою, кінями. Однак, «многие жители занимаются хлебопашеством»³⁴.

Землеробство — одне з провідних занять значної частини мешканців Олександрії³⁵. У 1885 р. тут мешкало 17441 жителів, «занимающихся преимущественно земледелием и скотоводством»³⁶. В місті працювали салотопні, миловаренні і свічні заводи, шкіряна фабрика³⁷.

Павлоград наприкінці XIX ст. перетворюється на «крупный центр хлебной торговли и мукомольной промышленности»³⁸. За даними 1896 р. в місті працювали 7 парових млинів та відділення великих одеських, ростовських та севастопольських хліботоргових фірм. Загалом торгово-промислових закладів нараховувалося 308³⁹. Серед них, зокрема, можна назвати заснований у 1890 р. торговим домом «Магазінер і сини» завод по випуску бричок, створений у 1891 р. завод Леппа і Вальмана, що виробляв сільськогосподарську техніку, підприємство Сігала і Мошкевича з переробки сільгосппродукції та вичинки шкір. В місті діяли пиво-медоваренний завод, ситценабивна фабрика, механічні майстерні⁴⁰.

³⁰ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга. / Под редакцией В. П. Семенова (Тян-Шанского) и под общим руководством П. П. Семенова (Тян-Шанского) и В. И. Ламанского. — СПб. — Т. 14: Новороссия и Крым. / Составители Б. Т. Карпов, П. А. Федулов, В. М. Каратыгин, В. В. Алексеев, В. В. Морчевский, А. Н. Улиссов, М. С. Семенов. — СПб., 1910. — С. 668.

³¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Дніпропетровська область. — К., 1969. — С. 482.

³² Обзор Екатеринославской губернии за 1885 год. — С. 7.

³³ Энциклопедический словарь. — СПб., 1897. — Т. XXI. — С. 284.

³⁴ Там само.

³⁵ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. — С. 601.

³⁶ Энциклопедический словарь. — СПб., 1893. — Т. I. — С. 380.

³⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. — С. 601.

³⁸ Энциклопедический словарь. — СПб., 1897. — Т. XXIIa. — С. 572³.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Бушин В. С. Нариси з історії Павлограда. — С. 116.

Окреме місце на тлі інших південноукраїнських повітових центрів займає стрімкий розвиток приморських портових міст Маріуполя та Бердянська. Як зазначалося: «главныя занятія жителей — нагрузка и выгрузка больших судов (на баркасах), очистка и перелопачивание хлеба, рыболовство, мелкая торговля»⁴¹.

Бердянськ розвивався насамперед як торгівельне місто, через яке відбувається експорт сільгосппродукції. В 1866 р. через Бердянськ було вивезено за кордон 6,7 млн. пудів сільськогосподарських продуктів (в тому числі 6,4 млн. пудів пшениці), в 1900 р. вже 20 млн. пудів⁴². В місті діяло 200 зернових магазинів-складів, 70 купецьких крамниць. Окрім збіжжя експортувалося сало, вовна, невироблені шкури. На внутрішній ринок йшли кримська сіль та азовська тараня. Розвивалася і промисловість. У 60–70-ті рр. XIX ст. працювало 6 парових млинів, 3 олійниці, макаронна та галетна фабрика, 15 рибних підприємств, 2 салотопних і свічкових, 15 цегельних і 7 черепичних заводів. У 1876 р. відкрилися машиноскладальні майстерні Джона Грієвза, які згодом перетворилися на найбільший у Європі завод сільськогосподарських машин. Протягом 80–90-х років відкрилися канатно-шпагатна та ковбасна фабрики⁴³.

В Маріуполі у 1896 р. діяло 440 торгово-промислових закладів, серед них 64 фабрики і заводи: «Главнейшая: паровая мельница, 6 кожевенных заводов, 2 завода чугуно-литейных и земледельческих орудий, 2 мыловаренных, макаронная фабрика, 27 кирпичных и черепичных заводов, 4 известковых, пивоваренный завод, 3 завода искусственных минеральных вод»⁴⁴.

Особливістю Маріуполя був розвиток важкої промисловості. В 1882 р. до міста проклали залізницю. У 1886–1889 рр. спорудили глибоководний торговий порт. Наявність порту, близькість до донбаського вугілля, зручне розташування створили умови для розміщення в місті металургійних заводів. У 1896 р. Нікопольсько-Маріупольське гірничометалургійне товариство, що належало французькому капіталу, заклало біля Маріуполя металургійний завод «Нікополь». У 1897 р. стає до ладу трубозварювальний стан, потім — листопрокатний, мартенівські і доменні печі. У 1898 р. поруч з заводом «Нікополь» бельгійська акціонерна компанія «Російський Провіданс» почала споруджувати новий металургійний завод «Провіданс». В 1899 р. на металургійних заводах Маріуполя працювало 5339 робітників⁴⁵.

⁴¹ Энциклопедический словарь. — СПб., 1896. — Т. XVIIIа. — С. 634.

⁴² Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Запорізька область. — С. 116.

⁴³ Там само. — С. 115.

⁴⁴ Энциклопедический словарь. — Т. XVIIIа. — С. 634.

⁴⁵ Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. — С. 392 – 393.

Як суто промислові міста розвивалися Луганськ і Олександрівськ. Перше місто і виникло у 1795 р. (під назвою Луганський завод), насамперед, як поселення навколо ливарного заводу. У 60–70-ті рр. XIX ст. селище розвивалося такими бурхливими темпами, що у 1882 р. було прийняте рішення перенести до нього повітовий центр Слов'яносербського повіту. Проте, у 1887 р. ливарний завод було закрито і лише у 1895 р. в його цехах почав працювати казенний патронний завод, на якому було зайнято 1700 робітників.

Протягом 70–90-х рр. Луганськ перетворюється на великий залізничний вузол. В 1896 р. тут почалося будівництво найбільшого в Росії паровозобудівного заводу Гартмана, який став до ладу діючих у 1900 р. В 1896 р. бельгійським капіталом було засноване «Анонімне товариство Луганських емалювальних майстерень». В наступному році засноване «Анонімне товариство Луганських ливарних заводів» і костильний завод. На початку XX ст. на цих заводах і фабриках працювало близько 10 тисяч робітників. Загалом же в 90-ті рр. в Луганську працювало 230 торгівельно-промислових закладів⁴⁶.

На початку 60-х р. XIX ст. капітан Павлович, укладач «Материалов для географии и статистики России» писав, що «Александровск ... есть один из самых незначительных городов в губернии, едва отличающийся от казенных сел»⁴⁷. Тут існували салотопний та цегляний заводи, згодом виникло ще кілька дрібних підприємств: олійниця, шкіряний та миловаренний заводи, тютюнова фабрика та дві цегельні. У 1863 р. німецький підприємець Копп відкрив майстерню для виробництва січкарень, яка згодом перетворилася на завод сільськогосподарських машин. Капітан Павлович зробив припущення, «что со временем в нем будет производится довольно важная торговля хлебом и лесными предметами. Жители города понимают это и чрезвычайно повысили цены на городския земли под постройки. Некоторые спекулянты предполагают строить большия каменные дома. Впрочем, это вероятно в том предположении, что через город пройдет железная дорога, что едва-ли когда-нибудь состоится»⁴⁸.

Прошло всього 10 років після написання цих слів, і Олександрівськ став залізничною станцією Лозово-Севастопольської дороги, яка через Харків з'єднала його з центрами імперії, а через два роки і з Севастополем. Виникло депо і залізничні майстерні, де працювало кілька сотень робітників. У 1879 р. в місті розгорнув свою роботу завод сільськогосподарського машинобудування Мензиса, 1883 р. —

⁴⁶ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Луганська область. — К., 1968. — С. 69 — 70.

⁴⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Екатеринославская губерния / Составил Генерального Штаба капитан В. Павлович. — СПб., 1862. — С. 312.

⁴⁸ Там само — С. 313.

завод Бадовського, 1887 р. почав випускати сівалки, жнивварки, молотарки завод товариства «Лепш і Вальман». Загалом на цих підприємствах працювало близько тисячі робітників. Наприкінці XIX ст. тут було вже 13 заводів. Окрім них в місті діяли п'ять парових млинів і п'ять цегельно-черепичних заводів. Олександрівськ став одним з центрів сільськогосподарського машинобудування на півдні Росії⁴⁹.

Практично не змінилися, залишившись впродовж другої половини XIX ст. аграрно-торговими містами з незначною кустарною промисловістю та ремісничим виробництвом, міста Ананьїв, Верхньодніпровськ, Олешки і Словоносербськ. Ананьїв характеризувався таким чином: «Торговля земледельческими продуктами, фабрик нет»⁵⁰. Наприкінці століття місто було значним ринком сільськогосподарської робочої сили. В ньому діяло близько 20 напівкустарних підприємств по переробці сільськогосподарської сировини: свічково-салотопний і миловарний заводи, 3 фабрики фруктових і шипучих вод, 2 масло-робні та 5 цегельних заводів, тютюнова фабрика. Ці підприємства працювали сезонно і на них було зайнято 23 постійних робітників⁵¹.

Приблизно таку ж картину являв собою і Верхньодніпровськ. В місті діяло «10 заводів (свечной, медоваренный, два кирпичных, паровая мельница). Бывает 4 ярмарки»⁵².

Найважливішими промислами мешканців Олешек були «огородничество, бахчеводство, садоводство и рыболовство; одних арбузов здесь продают на сумму до 100 тысяч рублей. Специально олешкинским промыслом является заготовка раковых шеек; эти последние предварительно варятся, а затем сушатся. Кроме того большим подспорьем служит продажа камыша, добываемого с плавней, а также доставка водой на особых лодках-дубах и шаландах продуктов огородничества и садоводства в ближайшие порты»⁵³.

Після того, як у 1882 р. адміністративні установи із Словоносербська були переведені до Луганська, невеличке позаштатне місто взагалі стало мати вигляд села. Головними заняттями його мешканців було сільське господарство, дрібне ремісництво та продаж сільськогосподарської продукції. Значна кількість словоносербців змушена була на сім-вісім місяців покидати місто в пошуках роботи. Вони працювали на заводах та рудниках Донбасу⁵⁴.

Тенденції економічного розвитку південноукраїнських повітових міст, які намітилися в останню чверть XIX ст., продовжували розви-

⁴⁹ Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. — С. 68.

⁵⁰ Энциклопедический словарь. — СПб., 1894. — Т. Іа. — С. 703.

⁵¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Одеська область. — К., 1969. — С. 140.

⁵² Энциклопедический словарь. — СПб., 1892. — Т. VI. — С. 62.

⁵³ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Т. 14: Новорос-сия и Крым. — С. 648.

⁵⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Луганська область. — С. 793.

ватися і протягом першого десятиліття ХХ ст. До початку Першої світової війни чітко визначилися три групи міст: потужні промислові центри з розвитком важкої та машинобудівної промисловості та тисячами робітників (Луганськ, Маріуполь, Олександрівськ), торгово-промислові міста з розвитком переважно сільськогосподарського машинобудування та переробної промисловості (Бахмут, Бердянськ, Єлисаветград, Мелітополь, Павлоград, Тирасполь), торгово-аграрні міста з ремісничим та напівкустарним виробництвом (Ананьїв, Верхньодніпровськ, Новомосковськ, Олександрія, Олешки).

На першому місці за розміром виробництва стояв Маріуполь. В ньому за даними 1913 р. нараховувалося «фабрик и заводов 24 с производством в 18665500 рублей, ремесленных заведений 131»⁵⁵. Значно зросли потужності металургійних підприємств, лише на заводі «Нікополь» у 1916 р. працювало 10475 робітників⁵⁶. Загалом же торгово-промислових підприємств в місті на початку ХХ ст. нараховувалося 859⁵⁷.

В Олександрівську у 1906 р. відкрився завод землеробських машин, наступного року — завод по виробництву ковкого чавуну. У 1912 р. вступив в дію ще один завод землеробських машин і знарядь. В 1911–1916 рр. стали діючими Придніпровський завод силікатної цегли, механічний завод Ясіна та кілька інших підприємств сільськогосподарського машинобудування, завод авіаційних двигунів ДЕКА⁵⁸. У 1913 р. в місті нараховувалося 47 фабрик і заводів із розміром виробництва 7950000 рублів та 40 ремісничих закладів⁵⁹. Загалом же торгово-промислових підприємств в місті на початку ХХ ст. нараховувалося 459⁶⁰.

В Луганську у 1908 р. почав працювати цвяховий завод Урдекен і Дюшассан. В 1909 р. відкрився чавуно-ливарний завод Гуткіна. В 1910 р. заснована фабрика «Товариства Луганської мануфактури», яка виробляла сукно і приводні паси. В 1912 р. збудовано трубопрокатний завод Залевського і Григор'єва, в 1913 р. — трубопрокатний завод Попова⁶¹. За даними довідника «Вся Екатеринославская губерния» у місті працювали 31 фабрика і завод з виробництвом у 1886786 рублів та 47 ремісничих закладів⁶². Загалом же торгово-промислових підприємств в місті на початку ХХ ст. нараховувалося 668⁶³.

⁵⁵ Вся Екатеринославская губерния: 1913 год / Редактор-издатель Н. Г. Подковыров. — Екатеринослав, 1913. — С. 30.

⁵⁶ Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. — С. 393.

⁵⁷ Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. — Екатеринослав, 1905. — С. 12.

⁵⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. — С. 68.

⁵⁹ Вся Екатеринославская губерния: 1913 год. — С. 29.

⁶⁰ Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. — С. 12.

⁶¹ Історія міст і сіл Української РСР: Луганська область. — С. 76–77.

⁶² Вся Екатеринославская губерния: 1913 год. — С. 33.

⁶³ Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. — С. 12.

Єлисаветград був одночасно і значним промисловим містом, і великим торговим центром: «Торгових підприємств насчитується около 525 с общим годовым оборотом до 10 милл. рублей. Кроме того в Єлисаветградѣ собирается четыре ярмарки; ведется значительная торговля хлебом, направляемым отсюда преимущественно в Николаев, а также шерстью, которая здесь подвергается сортировке и мытью и затем дальнейшей отправке в Лодзь. Фабрик и заводов насчитується более 200 с производством товаров на сумму свыше 6.5 милл. рублей»⁶⁴. На промислових підприємствах в 1913 р. працювало 4337 робітників. Серед них завод Ельворті став одним з найбільших в імперії, даючи близько 10% сільськогосподарських машин. На ньому працювало 2312 робітників, тобто половина всього єлисаветградського пролетаріату⁶⁵.

У Бахмуті в 1905 р. заснований дротово-цвяховий і штампувальний завод Французова, ремонтно-чавуноливарний завод братів Вараксіних, чавуноливарні заводи братів Французових і Квельмуса. На підприємствах зайнято 1708 робітників — в середньому по 14 чоловік на кожному з них — і тільки на 5 підприємствах працювало понад 100 чоловік⁶⁶. За даними 1913 р. фабрик та заводів налічувалося 28 з виробництвом у 2000000 рублів, ремісничих закладів 29⁶⁷. Загалом же торгово-промислових підприємств в місті на початку ХХ ст. нараховувалося 465⁶⁸.

Бердянськ на 1910 р., «кромѣ обширной вывозной торговли, главным предметом которой является зерно и меньше мука, ведет крупную внутреннюю торговлю, являясь при этом значительным рампределительным рынком получаемых товаров для широкой округи. Общий оборот внутренней торговли города превышает 13,8 млн. рублей при более чем 360 предприятиях, из этой суммы до 10 милл. падает на торговлю зерновым хлебом, а отчасти мукой и отрубями, остальная часть торговых оборотов принадлежит бакалейно-мелочной и черно-бакалейной торговле (до 1,5 млн.), мануфактурной (более млн. р.). Фабрично-заводская промышленность достигает почти 1,1 млн. При 15 предприятиях, важнейшими из них есть обширный завод земледельческих машин и орудий с годовым производством изделий на сумму более 700 тыс. р., мукомольная мельница, размалывающая зерна на сумму более 200 тыс. р., пивоваренные и кирпично-черепичные заводы, макаронная фабрика»⁶⁹.

⁶⁴ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Т. 14: Новороссия и Крым. — С. 535.

⁶⁵ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. — С. 89 — 90.

⁶⁶ Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. — С. 153.

⁶⁷ Вся Екатеринославская губерния: 1913 год. — С. 32.

⁶⁸ Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. — С. 12.

⁶⁹ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Т. 14: Новороссия и Крым. — С. 537.

У Мелітополі в 1908 р. відкрився завод нафтових двигунів Зафермана. У 1912 р. на ньому працювало близько 300 робітників. Значно розширили виробництво завод сільськогосподарських машин братів Классенів та чавуноливарний Лібермана. Загалом в місті розташовувалося майже сто підприємств фабрично-заводського типу, переважно дрібних, з загальним обсягом виробництва 3,5 млн. рублів. На них працювало близько тисячі робітників⁷⁰. Довідник «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» характеризує Мелітополь як насамперед торгівельний центр: « В настоящее время в городе насчитывается до 350 торговых предприятий с общим оборотом около 4,5 млн. рублей. Наибольшее значения имеет торговля хлебом (более 0,5 млн. р.), лесными материалами (свыше 300 тысяч), кожами (до 200 тысяч рублей), яйцами и маслом (до 200 тысяч), шерстью и овчинами (более 100 тысяч); остальная торговля носит главным образом потребительский характер»⁷¹.

Павлоград на початок ХХ ст. «представляет собой довольно оживленный торговый центр. Общие обороты торговли превышают 3,25 млн. рублей, особенно характерны в ней виды торговли зерновым хлебом и мукой (около 1 милл. рублей), бакалейно-мелочная (почти 600 тысяч рублей), мануфактурно-галантерейная (600 тысяч рублей), торговля яйцами (более 250 тысяч рублей), кожами (свыше 100 тысяч рублей) и пр. Прежде Павлоград был широко известен своими ярмарками, особенно Евстафиевской и Вознесенской, на которые сгонялось много скота, торговля скотом и до настоящего времени имеет значительные обороты, хотя все же уступающие прежним...»⁷². Загалом в Павлограді на початку ХХ ст. нараховувалося 493 торгово-промислових підприємства⁷³. У 1909 р. було відкрито ливарний завод Захарових, що виготовляв дрібні деталі для сільськогосподарських машин⁷⁴. В 1911 р. на 60 дрібних фабриках було зайнято 645 робітників⁷⁵. Головною ж галуззю продовжувала залишатися борошномельна. Про це свідчить той факт, що за даними 1908 р. при загальній сумі обігу виробництва у 5,8 млн. рублів на долю обороту від парових млинів припадало 2,5 млн. або 43%⁷⁶. Половину вантажообігу залізничної станції Павлоград складало від-

⁷⁰ Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. — С. 417.

⁷¹ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Т. 14: Новорос-сия и Крым. — С. 668.

⁷² Там само. — С. 628.

⁷³ Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. — С. 12.; Вся Екатеринослав-ская губерния: 1913 год. — С. 32.

⁷⁴ Бушин В.С. Нариси з історії Павлограда. — С. 119.

⁷⁵ Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область. — С. 571.

⁷⁶ Там само. — С. 571.

правлення саме збіжжя. До речі, як зауважував довідник «Россия»: «Павлоград является в пределах Новороссии наиболее крупным пунктом отправки картофеля»⁷⁷.

Функціональна спеціалізація таких повітових міст як Ананьїв, Верхньодніпровськ, Новомосковськ, Олександрія, Олешки і на початку ХХ ст. залишалася на рівні другої половини ХІХ ст. Вони практично не змінилися. Невеликою лишалася загальна кількість торгово-промислових підприємств: від 100 в Олешках⁷⁸ та 110 в Олександрії⁷⁹ до 139 у Верхньодніпровську⁸⁰ та 163 у Новомосковську⁸¹. Промисловість дрібна, переважно представлена закладами по переробці сільськогосподарської сировини. У Ананьєві, як зазначалося, «промышленность ничтожна; наибольшее значение имеет мукомольное производство»⁸². В Олександрії на 46 підприємствах було зайнято 132 чоловіка. У 17 ремісничих майстернях працювало 50 робітників⁸³. За даними 1913 р. у Верхньодніпровську «фабрик и заводов 10 с производством 230182 рубля, ремесленных заведений 368»⁸⁴, у Новомосковську фабрик і заводів лише п'ять з обсягом виробництва до 100000 рублів, ремісничих закладів 92⁸⁵. І хоча останні цифри повинні викликати багато запитань, бо населення Новомосковська було удвічі більше за населення Верхньодніпровська, тенденцію вони відзначають.

Таким чином, південноукраїнські повітові міста пройшли довгий еволюційний шлях від аграрних міст кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. до промислових та торгово-промислових міст початку ХХ ст.

Протягом кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. більшість повітових міст залишалися аграрними з невеликою кількістю дрібних кустарних підприємств, з невеличкою ярмарковою та базарною торгівлею. Це Ананьїв, Бобринець, Верхньодніпровськ, Олександрія, Олександрівськ, Павлоград, Слов'яносербськ, новоутворені Бердянськ та Мелітополь. На їхньому тлі виділялися аграрні міста з достатньо розвинутою кустарною промисловістю і торгівлею: Бахмут, Маріуполь, Новомосковськ. Єлисаветград вже у середині ХІХ ст. перетворився на потужний торгово-ремісничий центр.

⁷⁷ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Т. 14: Новороссия и Крым. — С. 627.

⁷⁸ Там само. — С. 648.

⁷⁹ Там само. — С. 590.

⁸⁰ Обзор Екатеринославской губернии за 1902 год.: — Екатеринослав, 1903. — С. 12.

⁸¹ Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. — С. 12.

⁸² Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Т. 14: Новороссия и Крым. — С. 522.

⁸³ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. — С. 601.

⁸⁴ Вся Екатеринославская губерния: 1913 год. — С. 25.

⁸⁵ Там само. — С. 28.

Протягом другої половини XIX ст. більшість південноукраїнських повітових міст (Бахмут, Мелітополь, Новомосковськ, Олександрія, Павлоград, Тирасполь) перетворилися на торгово-ремісничі центри з дрібною промисловістю, орієнтованою, переважно, на переробку сільськогосподарської продукції. Єлисаветград та припортові Маріуполь і Бердянськ ставали торгово-промисловими центрами. Причому, якщо промисловість Єлисаветграда і Бердянська спеціалізувалася на сільськогосподарському машинобудуванні, то Маріуполь став одним з центрів важкої промисловості. Луганськ і Олександрівськ розвивалися саме як промислові міста. Олександрівськ спеціалізувався переважно на сільськогосподарському машинобудуванні, Луганськ — на розвиткові важкої переробної і машинобудівної промисловості.

На початку XX ст. спеціалізація повітових міст остаточно оформилася і закріпилася. Ми можемо чітко розрізнити три групи міст. Перша: напіваграрні з розвитком переважно кустарної промисловості з переробки сільськогосподарської продукції (Ананьїв, Верхньодніпровськ, Новомосковськ, Олександрія, Олешки). Друга — торгово-промислові зі спеціалізацією на переробці сільськогосподарської продукції і сільськогосподарському машинобудуванні (Бахмут, Бердянськ, Єлисаветград, Мелітополь, Павлоград, Тирасполь). Третя: промислові зі спеціалізацією на переробці сировини та важкому машинобудуванні (Маріуполь, Луганськ, Олександрівськ).

Просування цими шляхами відбулося на різних швидкостях. Якщо практично до кінця XIX ст. безперечним економічним лідером серед повітових міст був Єлисаветград, то на початку XX ст. він поступився новим промисловим центрам. Одне з провідних міст першої половини XIX ст. — Новомосковськ — ніби застигло у своєму розвитку у другій половині століття. Навпаки, значний ривок у своєму економічному розвитку наприкінці XIX — на початку XX ст. зробив Павлоград. Однак, безперечним переможцем за темпами свого розвитку був Олександрівськ, який ще у 60-ті рр. XIX ст. вважався «одним из самых незначительных городов», а на початку XX ст. вже входив у трійку промислових лідерів.

Подальші дослідження історії повітових міст Південної України пов'язані із вирішенням цілої низки питань, в тому числі кореляції функціональної типології повітових міст з їх демографічними показниками та рівнем міського комфорту, з вивченням загальної проблеми шляхів розвитку повітового міста у добу модернізації, визначення їхніх регіональних специфік.

Мар'яна Долинська

**ЕЛЕМЕНТИ ПРОСТОРОВОЇ
ЛОКАЦІЇ НА КРАКІВСЬКОМУ
ПЕРЕДМІСТІ
ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО
ЛЬВОВА**

Проблемі локалізації нерухомої власності на мікрорівні присвячували свою увагу виключно археологи¹, за винятком декількох праць, які стосуються будинків дуже відомих історичних постатей². Для Львова пізньосередньовічного часу (включно з княжою добою³) точно відомі тільки місця розташування сакральних споруд та приблизно — Високого і Низького замків, міських фортифікацій.

Після детальної ідентифікації різноманітної нерухомої власності на початок австрійського періоду Львова та визначення загальних принципів територіально-адміністративного устрою львівських ранньомодерних передмість⁴ можна за допомогою методики ретроспективної локалізації визначити на мікрорівні розташування окремих об'єктів або утворень, зокрема млинів, осель, ланів для ранньомодерного та пізньосередньовічного часу. Базовим джерелом для дослідження виступає Йосифінська метрика для львівських передмість⁵ з попередньо опрацьованим апаратом, що дає змогу переводити на сучасну орієнтаційну адресу практично всі одиниці нерухомої власності, перелічені в

---

¹ Для прикладу див.: *Buško C. Piekalski J.* Możliwości poznawcze archeologii w badaniach życia codziennego w średniowiecznym mieście na przykładzie parcel przy ulice Więziennej 10–11 we Wrocławiu // *Archeologia. Historica Polonia / Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Serial.* — Toruń, 1998. — Т. 7. — Materiały z IV Sesji «Życie codzienne w średniowiecznym mieście». 22–25.10.1996. — S. 11–32; Scholkmann B. Von der Peripherie zum Zentrum. Zum Stand der archäologischen erforschung südwestdeutscher Städte des Mittelalters // *Wratislavia Antiqua. Studia z dziejów Wrocławia. Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa środkowa / Pod red. J. Piekalskiego i K. Wachowskiego.* — Wrocław, 2000. — S. 157–180.

² Для прикладу див.: *Jasiński T.* Dom rodzinny Mikołaja Kopernika. Przyczynek do studijow nad socjotopografią późnośredniowiecznego miasta // *Kwartalnik Historyczny.* — Warszawa, 1985. — Roczник XCII. — № 4. — S. 861–864.

³ Ісаєвич Я. Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення // *Княжа доба: історія і культура / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. Я. Ісаєвич.* — Львів., 2007. — С. 3–12.

⁴ *Долинська М.* Історична топографія Львова XIV–XIX ст. — Львів, 2006. — С. 87–205.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА УЛ). — Ф. 19 (Йосифінська метрика), оп. 12, спр. 2, 3, 4, 5.

метриці⁶. Дані метрики порівнюються із згадками більш ранніх документів, зокрема «Головного інвентаря ста ланів» від 1608 р.⁷, донаційними привілеями королів Казимира III⁸ та Владислава Опольського⁹.

З розмаїття видів нерухомої власності (земельних наділів, житлової і господарської забудови, сакральних споруд, промислових будівель) як досить стабільні, що протягом тривалого часу були на одному і тому ж місці, є млини. В Йосифінській метриці для передмість Львова зафіксовано деяку кількість млинів, котрі функціонували в той час. Млини відносилися до різних форм власності, переважна їх частина належала приватним особам.

Щоб здійснити ретроспективне порівняння млинів, котрі діяли наприкінці XVIII ст., з їх попередниками, що розташовувалися на Краківському передмісті Львова в його магдебурзьку добу, треба пам'ятати, що австрійська влада перекроїла межі передмість. Необхідно розглянути другу і третю частини Йосифінської метрики — для Краківського і Жовківського передмість австрійського адміністративного поділу міста, оскільки течія Полтви в північній частині служила межею між ними, а в попередню епоху вся ця територія належала до Краківського передмістя (міського і королівського).

Станом на 1788 р. на північ від міських фортифікацій були зафіксовані такі млини:

	Запис метрики	Сучасна адреса*
1	Młyn JWP Arcybiskupa Orm[ian]s[kiego] № 101 ¹⁰	Насосна ¹¹ ,1/Медова, 3
2	Waygla Młynne stawisko... ¹²	Під Дубом,8–10
3	Młyn Kapituły ¹³	Лемківська,13
4	Młyn Katarzyny Szybł na Rzece D ¹⁴ [Detto — Juridika Arcybiskupa. Ormuńskiego]	Жовківська (Декабристів),65
5	Młyn tegoż [Stefana Szoraczynskiego] № ut supra na rzece Połtwi ¹⁵	

⁶ Долинська М. Методика ретроспективного відтворення історичної топографії Львова та містечок Галичини (аналіз і порівняння фіскальних документів XVII–XIX ст.) // Історична топографія і соціотопографія України. Зб. наук. пр. / Ред. кол.: Я. Дашкевич, П. Сохань та ін. — Львів: літературна агенція Піраміда, 2006. — С. 44–57.

⁷ *Ї ж.* Неопублікований список «Головного інвентаря ста ланів...» 1608 р. для міста Львова // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка: Збірник наукових праць. — Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2005. — Вип. 7. — С. 89–105.

⁸ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. — Lwów, 1872. — Т. 2. — С. 1.

⁹ Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. / Львівські історичні пам'ятки. Львів, 1998. Т. 1. Док № 4. С. 38–39.

* Визначення сучасних адрес будівель, де у 1788 р. стояли млини, здійснено за методикою ретроспективної локалізації нерухомої власності.

¹⁰ ЦДІА УЛ. — Ф. 19 (Йосифінська метрика), оп. 12, спр. 4, арк. 12 зв., поз. 111.

Ще один млин був не на Полтві — «Młyn tegoz [Alexandra Zielkiewicza] na tym stawku»¹⁶, а в районі середньої частини вул Б. Хмельницького (між №№ 82–137).

Вибрані вище записи Йосифінської метрики про млини можна порівняти з текстом «Інвентаря ста ланів» 1608 р.¹⁷ В скупому описі «Інвентаря...» щодо Краківського передмістя найпридатнішими для здійснення локалізації є згадки про чотири млини: «Wszakże czoło łąnów tego tractu w szerokość bierze się przed samą furką przy samej Połtwi, jako schodzi pod groblą na północy i spada na młyn *Zimnowódzki Królewski**, który wyminawszy między Żydy, a trochę dalej przez mostek, na drugą stronę też rzeki przeszedłszy, onymże jednym brzegiem po lewej, stronie zachodzimy Żydy i Podgrodzie. A przyszedłszy przez ogrody (gdzie się zajmuje sadzawka Donowakowicza) aż pod Czerkiew Ormieńską przy kącie. Tamże zawrotem poniżej grobli ubocznej przychodzimy do *Piekarskiego królewskiego młyna*, wedle którego jest też *młyn drugi P. Bohdana Donowakowicza*, którego dostał i z folwarkiem od potomków P. Frydrycha Gallusa. Za którymi obiema młynami tenże tract ciągnie się jeszcze dalej aż gdzie Połtew ma upust abo przyrwę, spadając *na młyn Kanonicy* przy Porzeczcu Woli Zamarstynowskiej. Który młyn spomina przywilej, że był na onczas Gregra Stechera mieszczanina. Od onego tedy upustu, abo od przyrwy po tamtej stronie długość biorą łąny ku zachodowi słońca, to jest przy brzegu Błonia Kleparowskiego, a potem podle samych łąnów tegoż Kleparowa aż po grunty Biłohoskie»¹⁸.

З тексту «Інвентаря...» не можна однозначно визначити кількість млинів**, що функціонували на Краківському передмісті на початку

¹¹ Вул. Насосна існувала до 1950р., пізніше була включена до пл. Св.Теодора (Мельник Б. Довідник перейменувань вулиць і площ Львова. — Львів: Світ, 2001. — С.).

¹² ЦДІА УЛ. — Ф. 19, оп. 12, спр. 3, арк. 79 зв., поз. 980.

¹³ Там само — Спр. 4, арк. 19 зв., поз. 233.

¹⁴ Там само. — Спр. 3, арк. 31 зв., поз. 408.

¹⁵ Там само. — спр. 4, арк. 44 зв., поз. 583.

¹⁶ Там само. — Арк. 48 зв., поз. 644.

¹⁷ *Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635. — Lwów, 1930. — S. 457–462 (Sta łąnów inwentarz główny); ЦДІА УЛ. — Ф. 52, оп. 1, спр. 108, арк. 12–18 зв.*

* Виділене курсивом тут і далі — моє — М. Д.

¹⁸ *Zubyk R. Gospodarka... — S. 461 (Sta łąnów inwentarz główny).*

** Важко зрозуміти, чому Р. Зубик в своїй студії фінансової діяльності Львова першої третини XVII ст. декларує, що на Краківському передмісті було тільки два млини: На Волиці (Краківський) та Між мурами (*Zubyk R. Gospodarka... — S. 114–118.*). Чистовик «Інвентаря...», опублікований цим автором, як додаток до його дослідження, містить наведену цитату з переліком назв чотирьох млинів Краківського передмістя. Крім двох млинів, назви котрих наведені в підрозділі, який називається «Млини», дослідник згадує ще Зимноводський млин, розташований на підгородді біля мурів, з котрого 1/3 міри чиншувала до королівської каси міста (*Ibid. — S. 340.*). Виходячи з пояснення, де стояв Зимноводський млин (ближче до середмістя щодо Підгороддя), можна допустити, що Р.Зубик ототожнив його з млином «Між мурами». Млин «На Волиці» (за Р. Зубиком) в «Інвентарі...», мабуть, названий Канонічим, якщо зважити на пояснення цього документа: «млин Канонічий при Поріччю Замарстинівської Волі».

XVII ст., їх могло бути трохи більше, ніж перелічено в наведеній цитаті. Якщо в чистовому варіанті «Інвентаря...» названо чотири млини, то в тексті його чернетки вжиті лише дві назви млинів: «A na tych osady iedne poczawsz za fortą tego miasta przy prawy stronie ulicy iako Połtow schodzi pod groblu podle wału y spada na *Krolewski Zimnowodzki młyn* mimo Zydy y Podgrodzie za *Piekarski młyn* to iest od południa na północy wszierz»¹⁹. Обидві назви співпадають з назвами, що використані в чистовику документа. Промовчування чернеткою інших млинів пояснюється набагато стислішим описом в ній Краківського передмістя порівняно з чистовим документом.

Ототожнити млини станом на 1788 р. (*Młyn JWP Arcybiskupa Orm[jań]s[kiego]*, *Waygla Młyn*, *Młyn Kapituły*, *Młyn Katarzyny Szybty*, *Młyn Stefana Szoraczynskiego*) та 1608 р. (*Zimnowódzki Królewski*, *Piekarski królewski młyn*, *młyn P. Bohdana Donowakowicza*, *młyn Kanonicy*) за їхніми назвами неможливо. На щастя, «Інвентар...» та деякі інші синхронні йому документи подають уточнення щодо локалізації млинів на злам XVI–XVII ст. Означення «королівський» щодо двох млинів «Інвентаря...», очевидно, свідчить про зарахування їх до державних маєтків чи про чиншування до королівської каси.

Як впливає з «Інвентаря...», два млини — королівський Пекарський і приватний Богдана Донаковича — знаходилися безпосередньо близько один біля одного на північ від вірменської церкви. Цією святинею могла бути тільки вірменська церква Святого Хреста. За допомогою Йосифінської метрики, де храм названо «*Kościół Ormiański S. Krzyża*»²⁰, він локалізується за адресою кінця XIX ст. при вул. Замарстинівській, 11. На карті Desfil'a видно, що вірменська церква стояла на захід від лінії вулиці. Саме навпроти неї, через ріку наприкінці XVIII ст. розкидалося немале господарство Вайгля. Таким чином, залишки млину, що належали цій особі в 1788 р., з великою ймовірністю можна ототожнити з Пекарським млином 1608 р. Менш правдоподібно, що це був млин Донаковича, адже Йосифінська метрика не фіксує двох млинів, розташованих поруч.

Млин Штехера

Дещо далі від вище названих згідно з «Інвентарем...» був млин Каноніків. В Йосифінській метриці фігурує млин Капітули. Якщо врахувати, що в римо-католицькій Церкві канонік — це член капітулу (колегії духовних осіб кафедрального собору)²¹, то легко допустити, що в обох документах йдеться про той самий млин.

В наведеній цитаті з «Інвентаря...» дуже цінним уточненням є те, що млин під назвою «Канонічий» (котра побутувала на початку XVII ст.) ототожнено з млином Ґреґора Штехера, згаданим ще в при-

¹⁹ ЦДІА УЛ. — Ф. 52, оп. 1, спр. 108, арк. 18.

²⁰ Там само. — Ф. 19, оп. 12, спр. 4, арк. 16 зв., поз. 183 (вул. Замарстинівська, 11).

²¹ Словник іншомовних слів. — Київ: Головна редакція УРЕ, 1974. — С. 306, 309.

вілеї Владислава Опольського в 1372 р.: «І млин пана Григорія Штехера, львівського міщанина, в розмірах вищезгаданих 100 ланів чи мансів також хочемо залишити»²². Очевидно, Грегор Штехер був нащадком першого відомого львівського війта на німецькому праві Бертольда Штехера, що отримав млин з рук князя Лева²³.

Уточнення щодо ідентичності цього млина можна знайти і в реєстрі чиншів з того ж 1608 р.: «...iako upust spada na Młyn Prelatow Jmci ktore Stecherowski* zowia...»²⁴. Тут згадка про млин подана для уточнення розміщення т.зв. п'ятої осади Краківського передмістя, котру Р. Могитич ототожнює з сучасною вул. Джерельною, а сам млин локалізує на початку вул. Хімічної²⁵.

Всі процитовані джерела першої декади XVII ст. злагоджено підкреслюють, що поблизу колишнього Штехерівського млина був «upust» ріки Полтви. Це слово перекладається, як водовідвід, загата, шлюз. В акті люстрації львівського староства від 1570 р., при описі західної межі між старостинською юридикою та Краківським передмістям міської юрисдикції, зокрема, описано, що «Starego Rzeczyska Połwie, ktore Rzeczysko idzie mimo Kosciół Świętego Stanisława, y mimo studnie Krolewska...», і далі: «... k temu na tym Rzeczysku została tama gdzie wyparło wodę na młyn y na staw. Ten młyn na tey samey rzecę nad pamięć ludzką stoi...»²⁶. Згадана в люстрації «tama» беззаперечно відповідає поняттю «upust», вжитому в джерелах початку XVII ст., а характеристика «понад людську пам'ять» переконує, що йдеться про чи не найдавнішу львівську промислову будівлю — млин.

Відповідно до методики ретроспективної локалізації нерухомої власності будівля, що відповідала францісканському конскрипційному № 588⁴/₄²⁷ — Капітульному млину — млину каноніків (прелатів) — Штехерівському млину, на кінець XIX ст. мала адресу — вул. Млинарська (Лемківська), 13, що є близькою до локалізації млина прелатів, здійсненої Р. Могитичем.

Лінія пробігання колишньої вул. Млинарської не повністю відповідає сучасній вул. Лемківській*, відповідно відбулася і зміна орієнта-

²² Привілеї міста Львова... С. 38–39.

²³ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — С. 52, 108; Акта... — Т. 2. — С. 1.

* Буквосполучення St в німецькій мові читається «шт», а в польській — «ст», тому в польськомовному тексті так написано прізвище не асоціюється з відомим прізвищем львівських міщан Штехерів.

²⁴ ЦДІА УЛ. — Ф. 52, оп. 1, спр. 118, арк. 28.

²⁵ Могитич Р. Передмістя самоврядного Львова у першій половині XVII ст. // Вісник Укрзахідпроектреставрація. — 2003. — Ч. 13. — С. 46–47, 51.

²⁶ ЦДІА УЛ. — Ф. 52, оп. 1, спр. 391, арк. 32.

²⁷ Там само. — Ф. 20 (Францісканська метрика), оп. 12, спр. 78, арк. 22зв.

* Колишня вул. Млинарська поділена нині на вулиці Лемківську та Кушевича.

ційної нумерації будівель, що не дозволяє локалізувати будівлю млина методом порівняння його конскрипційного та орієнтаційного номерів. Детальний картографічний аналіз* дозволив розмістити млин Штехера на території сучасного лако-фарбового заводу при вул. Хімічній. На мапах першої половини ХІХ ст.²⁸ межа Львова в цьому місті має характерний виступ на північ, врізуючись в терен села Замарстинів. Саме в цей прямокутник вписується територія млина. Висновок, зроблений на підставі картографічного аналізу, підтверджується і писемним описом меж міста Львова від 1788 р., де йдеться про те, що далі від 133-го межового знаку границя міста тягнулася на захід вздовж Полтви «у przy rzece z opustu młyna Kapitulnego płinącey w ciągu tey linij iest młyn przy drodze zwaney Cessarska z ogrodem, ten iest w ograniczeniu Zamarstynowa, należy iednak do przeswietney Capituli Lwowskiey»²⁹. Ділянка розташована на території згаданого характерного виступу на кадастровій карті 1849 р.³⁰, позначена № 2643, який, як впливає із супровідного до карти журналу, відповідає конскрипційному № 588^{4/4}³¹, тобто Капітульному млину станом на час списування Йосифінської метрики.

Місце розташування млина зображене і на опублікованій нещодавно т.зв. карті фон Міга³², на якій млини мають окремі умовні позначення, одному з котрих відповідає здійснена вище локалізація млину Штехера — Каноніків — Капітульного.

Пошук місця розташування цього млина за допомогою різних джерел та методик, практично, дав однаковий результат — млин мусів бути над течією Полтви в межах перетину сучасних вулиць Хімічної та Кушевича. Саме тут розташовувався найдавніший з відомих у Львові млинів Бертольда Штехера і саме звідси розпочиналися оселі чи села, відомі в історії Львова під назвою Поріччя і Волиця.

Здійснена таким чином локалізація може викликати застереження, в першу чергу пов'язані з трактуванням А. Петрушевичем місця, де був млин львівського вйта Штехера. В примітках до опублікованого привілею Казимира ІІІ, де йдеться про підтвердження прав нащадків вйта на млин — «et villam maly wynik dictam esciam cum molendino et piscine et thaberna in eadem situates una cum deloctio Podpresk dicto...»³³, А.Петрушевич ототожнює названі місцевості з Винниками та сусідніми до них

* Здійснений магістранткою кафедри реставрації архітектурних комплексів Інституту архітектури Львівської політехніки Оленою Бокало.

²⁸ Наприклад: Biblioteka Narodowa (Warszawa). — Inw. W-260.

²⁹ ЦДІА УЛ. — Ф. 52, оп. 1, спр. 523, арк. 9 зв. — 10.

³⁰ ЦДІА УЛ. — Ф. 186 (Краєва земельна податкова комісія), оп. 8, арк. 5.

³¹ Там само. — Оп. 1, спр. 3479, арк. 29.

³² *Петришин Г. П.* «Карта фон Міга» (1779–1792 рр.) як джерело до містознавства Галичини. — Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. — 292 с.

³³ Akta... — Т. 2. — С. 1.

Підберізцями. Прочитавши назву «molendium Schilzkut...», як «Сільський кут», вчений співставив її з назвою присілка Винник «На кутах», опираючись на що зробив висновок про розташування млина Штехера в XIII ст. поміж Винниками і Підберізцями. Не піддаючи сумніву інтерпретацію А. Петрушевича щодо володіння війтом часів князя Лева названими місцевостями, можна заперечити розташування там війтівського млина. Це впливає з тексту привілею Владислава Опольського з 1372 р.: «І млин пана Григорія Штехера, львівського міщанина, в розмірах вищезгаданих 100 ланів чи мансів також хочемо залишити»³⁴. Це формулювання можна тлумачити так, що млин, заснований в останній третині XIII ст., через сто років після надання Львову території в сто ланів, опинився в її ареалі, тобто всередині чи поруч цих вимірних ланів. Саме так інтерпретує місце Штехерівського млина і «Інвентар...» 1608 р., де зазначено, що саме звідси розпочинаються лани, тягнучись вздовж в західному напрямі. Якщо згодитися з А. Петрушевичем, що млин війта був в межах його інших земельних володінь (Винники, Підберізці), то пояснити вище показані пояснення щодо безпосереднього сусідства млина і території «ста ланів» неможливо.

Інше застереження можна було б пов'язати з опублікованим документом від 1391 р. про підтвердження архієпископом Яковом акта про зречення Нарсицом з Врочимова від частини млина у Львові на користь сина своєї сестри Петра Штехера³⁵. У підтвердженні немає уточнень щодо розташування млина, тому можна б було допустити, що цей якийсь млин згадує «Інвентар...» 1608 р., коли б не обставина, що підтвердження акту зречення прав на користь львівського міщанина Петра Штехера було здійснене на 19 років пізніше від привілею Владислава Опольського про 100 ланів, де вже згадується млин Ґреґора Штехера, як давно існуючий.

Поріччя і Волиця (Замарстинівська Воля)

Крім названих уточнень щодо локалізації цього млина, в тексті «Інвентаря...» 1608 р. говориться, що той же млин розташовувався біля Поріччя Замарстинівської Волі. Історики переважно зараховують Поріччя і Волицю до категорії міських сіл Львова³⁶ або вважають, що вони були присілками Замарстинова, заснованими на самому початку XVI ст.³⁷ Обидва села (присілки, оселі) чиншували до міської каси³⁸ з сумарної площі 5 ланів — «Porzyce y Wola Zamerstynska iako z nich przedziec zowie P. Marcin syn Grygier y po niem ziec iego Łebultwoscd płacili

³⁴ Привілеї... Док № 4. С. 38–39.

³⁵ Akta... — Т. 2. — С. 49.

³⁶ Zubyk R. Gospodarka... — С. 69.

³⁷ Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (Соціально–правові взаємини). — Львів: Піраміда, 2003. — С. 251.

³⁸ Zubyk R. Gospodarka... — С. 90, 96.

miastu z kazdego łanu g 12 kopę, maią mieć łanow 5»³⁹. Нарахування податку в сумі від обох поселень підказує, що вони розташовувалися поруч себе і між ними не було чіткої межі.

Поріччя і Волиця (Замарстинівська Воля) не могли розкидатися поблизу зовнішніх меж села Замарстинів, що впливає з опису границь Львова з 1607 р., т.зв. «Księgi granic», в котрій описано зовнішні межі всіх земель, що знаходилися під міською юрисдикцією і межували з ґрунтами іншого підпорядкування. В підсумку документа — «Summariusz gruntow sąsiedsskich y sassiad miesc[zkich]»⁴⁰ зазначено, що «Od Holowska y Zamarstinowa» межі представляють «P Constanti Corniacta względem Grzybowicz y Zboisk та Hospital S. Duchy względem Malechowa».

Якщо для Волиці і Поріччя не залишається місця на зовнішніх кордонах Замарстинова, то оселі повинні бути при внутрішніх межах цього села, що прилягали до Краківського передмістя. В документі початку австрійського панування від 1788 р., що називається «Przedmieście Miasta Lwowa Opisanie Granicy», при визначенні меж між передмістями і Замарстиновом зафіксовано, що вони тягнуться на захід вздовж Полтви: «... y przy Rzece z Opustu Młyna Kapitulnego plinącey Wciągu tey linij iest Młyn przy Drodze zwaney Cessarska z ogrodem, ten iest w ograniczeniu Zamarstynowa, należy iednak do Przeswietney Capituli Lwowskiey»⁴¹. Знайомі назви і поняття (млин капітули, загата-упуст), що зустрічалися при локалізації Штехерівського млина, підказують, що саме біля нього пролягала межа з Краківським передмістям і, що звідси починалися оселі, звані Замарстинівська Воля та Поріччя.

Для визначення, на території Замарстинова чи передмістя знаходилися ці оселі, цікавим є запис реєстру шосового податку від 1768 р.: «Czynszownicy na Przedmieściu Porzyce zwanym mieszkaiący z pułtora Chłorow»⁴², Вжитий тут атрибутивний компонент «передмістя» до назви «Поріччя» схиляє до думки, що воно було в межах передмістя.

Розв'язок проблеми локалізації осель Поріччя і Волиці допомагає здійснити згадана королівська люстрація від 1570 р. Тут зазначено: «Tamze na Łaniech osadzili wies Zamersztynow, y wies Kleparow; między ktoremi wsiami poczyna się Palus intra Limites Octuaginta Novum Lancorum situatt**

³⁹ ЦДІА УЛ. — Ф. 52, оп. 1, спр. 108, арк. 18 зв.

⁴⁰ Там само. — Оп. 2, спр. 702, арк. 7.

⁴¹ Там само. — Оп. 1, спр. 523, арк. 10.

* Перерахунок величини податку в «півтора Хлопа» вказує, що наприкінці другої третини XVIII ст. в Поріччі було 12 — 18 чиншівників (домогосподарств). Див.: Долинська М. Спроба розрахунку кількості чиншівників на львівських передмістях другої половини XVIII ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія історична. Тернопіль, 2004. Вип. 2. С. 9—13.

⁴² ЦДІА УЛ. — Ф. 52, оп. 2, спр. 811, арк. 401, поз. 380.

** Palus intra Limites Octuaginta Novum Lancorum situatt — болото поміж межовими вісімдесятьма {ланами?}

a ciągnie się ku Przedmieysciu Zamkowym, ktore Przedmieyscie Zamkowe ma granicę u brzegu Połtwie od Miasta to iest Zamkowe. A co z drugą stronę Połtwi, to do miasta, okrom tego Paludem ktore iest wolne tak miastu, iako tez y Zamkowi... osadzili ususzyszy błoto tak rok dwa domy, a predtym kilkadziesiąt, y nazwali to wsią Wolica, tak ze ludziom odieli Zamkowym, y Pospolstwu mieyskiemu»⁴³. Отже, обидві оселі виникли на меліорованому за розпорядженням райців болотистому ґрунті лівого берега Полтви, котрий первинно не був включений в ареал міських ланів або просто не оподатковувався, що пізніше в XVI ст. дозволило представникам львівського старости піддати сумніву приналежність території цих сіл до міської юрисдикції і спричинило деяку плутанину у визначенні їх статусу.

Остаточню прив'язати Волицю і Поріччя до сучасної топогеодезичної підоснови допоможе картографічний аналіз, при котрому необхідно «відтворити» обидва (старе і нове — штучне) русла Полтви і заболочену територію поміж ними, що на початку XVI ст. була перетворена на оселі Краківського передмістя.

Лан костелу Марії Сніжної

Ріка Полтва біля Штехерівського млина при згадуваній загаті досить різко змінювала напрям течії з північного на північно-східний, її русло тут служило природною межею між передмістям та селами Замарстиновом і Збоїськами. Порівняння історичних та сучасної карт дозволяє прив'язати цей відтинок русла Полтви до частини вул. Хімічної (від її перетину з пр. В. Чорновола) і вул. Комунальною; при стику останньої з вул. Жовківською русло Полтви повертало різкіше на північ, практично співпадаючи з лінією вул. Жовківської. Саме при цій вулиці на місці, де зараз будинок під № 65, в Йосифінській метриці зафіксовано млин Катерини Шибт (Katarzyny Szybt) і зовсім близько* ще один млин Стефана Шорачинського (Stefana Szoraczynskiego).

В «Інвентарі...» 1608 р. при описі Краківського передмістя немає згадки про млини, розташовані нижче по течії Полтви щодо млина Каноніків. Але після переліку сіл, що входили в ареал ста ланів, є декілька рядків, присвячених «одному останньому лану»: в чорновому варіанті — «*Za ktorym Zamerstynowem od zbczu iest ieszcze ieden lan ze stu ostateczny z przywileiu stolonowego kosciolowi P. Mariey nalezacy ktorego są possesormi toy M. PP. Areza prałaci*»⁴⁴ і в чистовику — «*Po których ostaje w końcu Zamerstinowa o granicę Zboiskami na kościół Panny Marjej przywilejmi głównemi stolanowemi wyłączony i darowany z młynem tamże ostatni lan b*»⁴⁵. Формулю-

⁴³ ЦДІА УЛ. — Ф. 52, оп. 1, спр. 391, арк. 26–27.

* Обґрунтування щодо розташування цього млина при кінцевому відтинку вул. Жовківської подано: *Долинська М.* Історична топографія... — С. 214–215.

⁴⁴ ЦДІА УЛ. — Ф. 52, оп. 1, спр. 108, арк. 18зв.

⁴⁵ *Zubyk R.* Gospodarka... — S. 461 (Sta łanów inwentarz główny).

вання чистового варіанту «Інвентаря...» дуже нагадує перекладений з латині фрагмент тексту локаційного привілею Владислава Опольського 1372 р.: «Крім того, млин згаданого костелу святої Діви Марії, що з давніх часів і навечно до цього костелу приєднаний, разом з одним ланом, що також цьому костелові належить, до згаданих 100 ланів приєднуємо»⁴⁶.

Розташування названого лану подає протокол люстраційної комісії від 1570 р.: «Tu konkludui* się łany mieyskie z łanem Panny Maryi, który się rozszął od łanow Zamersztynowskich a konczy się u Zboisk»⁴⁷ Межа між Замарстиновом і Збоїськами згідно з картографічним аналізом розпочинається в північному напрямі приблизно від перетину сучасних вул. В. Липинського і Б. Хмельницького. На південь від цієї точки можна розташовувати найстарший львівський лан, що був вимірний і подарований, очевидно, костелу Марії Сніжної за якийсь час перед 1372 р. Вказівок про форму і напрям протяжності цього лану на сьогодні немає, проте його розміри повинні були відповідати тогочасним стандартам, тобто його площа складала біля 250000 м²**.

Р. Могитич вважає, що найбільш ймовірними для XIV ст. були виміри лану 103,68×2332,8 м⁴⁸. Логічно допустити, що найдавніший лан тягнувся вздовж течії ріки по її правому березі паралельно до ланів села Замарстинів, які мали напрям схід-захід. На протилежний берег костельний лан поширюватися не міг, бо там відповідно до привілею 1372 р. були наміряні лани, котрі не могли ні співпадати, ні перекриватися з найдавнішим ланом. Не міг цей первинний лан довжиною прямувати і в південному напрямі, щоб не потрапити на територію княжого пригороддя.

В такому випадку, тягнучись в напрямі південний-захід — північний схід, смуга завдовжки 2 км охоплювала місця, де на кінець XVIII ст. збереглися два розташовані майже поруч млини, і, отже, котрийсь з них міг відповідати млину костелу Діви Марії***, згаданому привілеєм Владислава Опольського. Непрямим підтвердженням такого припущення є згадка в Йосифінській метриці луки, що належала костелу Діви Марії, котра межувала з лукою господаря млина Шорачинського⁴⁹. млин на лані костелу Марії Сніжної був у межах сучасної вул. Жовківської на північ від будинку № 139 при вул. Б. Хмельницького.

⁴⁶ Привілеї... Док № 4. С. 38–39.

* concludio — включати.

⁴⁷ ЦДІА УЛ. — Ф. 52, оп. 1, спр. 391, арк. 26.

** 1 лан=25 га⁵⁰ а, 1га=10000=10⁵¹ м².

⁴⁸ Могитич Р. Передмістя самоврядного Львова... — С. 48.

*** Метод ретроспективної локалізації нерухомої власності дозволяє стверджувати, що млин на лані костелу Марії Сніжної стояв у межах сучасної вул. Жовківської на північ від будинку № 139 при вул. Б. Хмельницького.

Назва костелу, вжита і в привілеї Владислава Опольського, і в обох варіантах «Інвентаря...» у формі «костел Діви Марії», не дозволяє однозначно визначити, якому з костелів — Марії Сніжної чи Вознесіння Діви Марії (катедральному) — належав найдавніше виміряний у Львові лан. Нижня дата згадки про лан — 1372 р., схиляє до надання переваги костелу Марії Сніжної. Найновіші студії історіографії сакральних споруд пізньосередньовічного Львова зводять датування початків латинського катедрального собору до 1380-их років⁵⁰, і одночасно з джерельної бази впливає, що костел Марії Сніжної вже існував перед 1353 р.⁵¹ Ймовірним видається інтерпретація, що пов'язує заснування костелу Марії Сніжної з німецькими колоністами, війтом котрих був Бертольд Штехер — власник млина, що розташовувався неподалік найдавнішого лану, адже логічно, щоб локвані ще в княжі часи об'єкти (млин Бертольда Штехера і лан з млином костелу Марії Сніжної) в просторі міста знаходились обабіч себе.

Як загальновідомо, заснування міст які функціонували згідно із засадами німецького (магдебурзького) права, проявлялося у вигляді двох локаційних етапів: правового і просторового. Деякі дослідники стверджують, що запровадження німецьких колоній можна вважати вступом до локації⁵². У такому разі сам факт існування війта Бертольда в часи князя Лева свідчить про первинну правову локацію, а локалізовані вище лан з млином костелу Діви Марії та млин Штехера є елементами її просторового втілення.

Отже, можна говорити, що започаткування впровадження магдебурзького права у Львові розпочалося на зламі XIII–XIV ст. під час правління князя Лева Даниловича в добу Галицько-Волинської держави.

⁵¹ ЦДІА УЛ. — Ф. 19, оп. 12, спр. 4, арк. 44 зв., поз. 581, 582. Для істини варто нагадати, що і до згадки про млин, і після неї, перелік Йосифінської метрики майже суцільно містить луки, що належали різним власникам, включаючи немало сакральних закладів.

⁵² Козубська О. Львівський катедральний костюл в історіографії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич: Вимір, 2001. — Випуск 5. — С. 140–152.

⁵³ Ї ж. Львівський костел Марії Сніжної в історіографії // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. — Львів, 2001. — Вип. 4. — С. 327–333.

⁵⁴ Rębkowski M. Pierwsze lokacje miast w księstwie Zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe. — Kołobrzeg: IAE PAN, 2001. S. 59–60.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабюх Віталій (Казань) — к.і.н., Казанський державний університет

Бойко Олена (Київ) — к.і.н., провідний науковий співробітник відділу історії української революції (1917–1921) Інституту історії України НАН України

Бушин Віктор (Дніпропетровськ) — аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара

Верменич Ярослава (Київ) — д.і.н., керівник Центру теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Долинська Мар'яна (Львів) — д.і.н., доцент Національного університету «Львівська політехніка»

Журба Олег (Дніпропетровськ) — д.і.н., професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Кривобок Олександр (Київ) — аспірант кафедри історії та філософії історії Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Кульчицький Станіслав (Київ) — д.і.н., професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України

Мареш Тереза (Польща, Бидгощ) — доктор Університету Казимира Великого

Нагорна Лариса (Київ) — д.і.н., професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Павлов Олександр (Одеса) — к.і.н., доцент кафедри філософських та соціально-політичних наук Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Портнова Тетяна (Дніпропетровськ) — к.і.н., молодший науковий співробітник НДЛ історії Придніпровського регіону кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Романцов Олександр (Київ) — молодший науковий співробітник Центру теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Риженко Валентина (Омськ) — д.і.н., професор Омського державного університету ім. Ф.М. Достоевського; завідувач сектором динаміки локальних історико-культурних процесів Сибірської філії Російського інституту культурології МК РФ.

Чернов Євген (Дніпропетровськ) — старший викладач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Чорновол Ігор (Львів) — к.і.н., старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Чухліб Тарас (Київ) — д.і.н., провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України

Шандра Валентина (Київ) — д.і.н., провідний науковий співробітник відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України

Наукове видання

Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Вип. 3.

Головний редактор *В. Смолій*
Відповідальний редактор *Я. Верменич*
Відповідальний секретар *О. Андросчук*

Верстка та оригінал-макет *Л. Мигаля*

***РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Збірник наукових статей /
Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор
Я. Верменич. — Вип. 3. — К.: Інститут історії України НАН
України, 2009. — 300 с.***

Для науковців, політиків, управлінців, викладачів, студентів, усіх,
хто цікавиться регіональною історією України.

Підписано до друку 16.06.2009 р. Формат 70×100/16
Ум. друк. арк. 24,4. Обл. вид. арк. 20,0.
Наклад 300. Зам. 27. 2009 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ 1, Грушевського, 4.